

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**DR. JOHN COVEL'IN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 17. YÜZYIL
SONLARINDA OSMANLI TOPLUMU**

Nurcan DOĞAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

DR. JOHN COVEL'IN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 17. YÜZYIL SONLARINDA
OSMANLI TOPLUMU

Nurcan DOĞAN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

..... /...../.....
(İmza)
Nurcan DOĞAN

¹Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
*Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Dr. Öğr. Üyesi Nagehan STNDAğ ÖZDEMİR danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

.../.../.....

İmza

Nurcan DOğAN

Sonsuz destek, sevgi ve özverileri için
Çok Sevgili Anneme, Babama ve Abime

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans tezim üzerine yaptığım araştırmalarda ve tez yazma sürecinde çok değerli katkılarda bulunan ve bana destek olan kişilere müteşekkirim. İlk olarak danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Nagehan ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR'e sonsuz sabrı, anlayışı ve yol göstericiliği için özel teşekkürlerimi sunarım. Sayın Prof. Dr. Yunus KOÇ'a bu konunun seçilmesinde verdiği destekler için çok teşekkürlerimi sunarım.

Cambridge Üniversitesi Christ's College Kütüphanesi memuru Sayın John WAGSTAFF'a Mart 2020'de Christ's College'ta beni misafir ettiği ve sonrasında da sağladığı destekler için çok teşekkür ederim. Sayın Dr. Öğr. Üyesi Suna ÇAĞAPTAY'a çok değerli desteklerinden dolayı, *The Byzantine Legacy*'nin kurucusu Sayın David HENDRIX'e ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ioannis N. GRIGORIADIS'e desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Fransızca metinlerin çevirisinde benden desteklerini esirgemeyen arkadaşım Mehtap ÖZCAN'a ve İngilizce metnin Türkçeye çevirilerinde değerli görüş ve desteklerinden dolayı arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Aykut SİĞİN'a özel teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan sevgili aileme ve beni cesaretlendirerek manevi desteklerini esirgemeyen sevgili arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

ÖZET

DOĞAN, Nurcan. *Dr. John Covel'in Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Toplumunu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Levant Şirketi sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilerin İngiltere lehine gelişmeye başladığı 17. yüzyılın sonlarında Trakya ve Bitinya bölgelerinde seyahat eden Dr. John Covel'in (1638-1722) kaleme aldığı seyahat günlüklerine odaklanan bu yüksek lisans tezi Batı'nın Osmanlı toplumuna bakışını tarihsel bir analizle incelemeyi hedeflemektedir. Bu yüzyılda çok sayıda Avrupalı, Osmanlı topraklarını gezip görmeyi ve bu seyahatlerinden edindikleri bilgileri ve maddi manevi kültürü ülkelerine taşımayı amaç edinmişlerdi. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'ne papaz olarak atanan Dr. John Covel 1675-1677 yılları arasında Trakya ve Bitinya bölgelerine yaptığı seyahatler sayesinde araştırma yapmakla görevlendirildiği Rum Ortodoks Kilisesi hakkında önemli bilgiler elde etmeyi başarır. Dr. John Covel, bunun yanı sıra bu seyahatlerde Osmanlı toplumu hakkında gözlemlerde bulunmuş ve tarih, mimari, botanik, coğrafya, dilbilim, gastronomi, antropoloji gibi birçok alana dair izlenimlerini not almıştır. Günlüklerin en dikkat çekici yönlerinden bir tanesi de Bizans ve Türk mimarisi hakkındaki detaylı incelemeleridir. Bu detaylı gözlem ve betimlemelerinin yanında günlüğüne çizdiği harita ve eskizler bilimsel çalışmalara ışık tutmaktadır. Seyahatnamelerin tarih alanında kaynak olarak kullanımından kaynaklanan sorunlar göz önünde bulundurularak Dr. John Covel'in günlüklerini doğru bir şekilde analiz etmek amaçlanmıştır. Bu analizler sonucunda hem seyyah hem de söz konusu dönemde Osmanlı toplumu hakkında elde edilen bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Dr. John Covel, 17. yüzyıl, seyahatname, Levant Şirketi, Osmanlı Toplumunu, Bizans Mimarisi, Türk Mimarisi, Rum Ortodoks Kilisesi, Trakya, Bitinya.

ABSTRACT

DOĞAN, Nurcan. *Ottoman Society at the End of the 17th Century According to Dr. John Covel*, Master of Arts, Ankara, 2022.

This M.A. thesis aims to examine the West's view of Ottoman society through a historical analysis that focuses on the travel diaries of John Covel (1638-1722), who had travelled in the Thrace and Bithynia regions at the end of the 17th century, when the commercial and diplomatic relations between the Ottoman Empire and England began to develop in favour of England, thanks to the Levant Company. In this century, many Europeans aimed to visit the Ottoman lands and to carry the information and material and spiritual culture they gathered from these travels to their countries. Appointed as the chaplain to the British Embassy in Istanbul, Dr. John Covel, thanks to his travels to the Thrace and Bithynia regions between 1675-1677, succeeded in obtaining important information about the Greek Orthodox Church, which he was assigned to research. In addition, Dr. John Covel made observations about Ottoman society during these travels and took note of his impressions on many fields such as history, architecture, botany, geography, linguistics, gastronomy, anthropology. One of the most remarkable aspects of the diaries is his detailed analysis of Byzantine and Turkish architecture. In addition to these detailed observations and descriptions, the maps and sketches he drew in his diary cast light on scientific studies. Considering the problems arising from the use of travelogues as a source in the field of history, carrying out a proper analysis of the diaries of Dr. John Covel is aimed at. As a result of these analyses, the information obtained about both the traveler and the Ottoman society in the mentioned period is presented.

Key Words

Dr. John Covel, 17th century, travelogue, Levant Company, Ottoman Society, Byzantine Architecture, Turkish Architecture, Greek Orthodox Church, Thrace, Bithynia.

İÇİNDEKİLER

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SEYAHATNAME GELENEĞİ VE DR. JOHN COVEL'İN ÖNEMİ	5
1.1. SEYYAH KİMDİR?, SEYAHATNAME NEDİR?	5
1.2. SEYAHATNAMENİN TARİHSEL YAZINDA KAYNAK DEĞERİ SORUNU.....	7
1.3. BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI	9
1.4. DR. JOHN COVEL'İN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	11
1.4.1. Dr. John Covet'ın (1638-1722) Hayatı ve Kişiliği.....	11
1.4.2. Dr. John Covet'ın Eserleri.....	20
1.5. DR. JOHN COVEL'İN 1893 VE 1998 YILLARINDA BASILAN GÜNLÜKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	26
1.6. SEYYAH OLARAK DR. JOHN COVEL	29
1.8. İNGİLTERE'NİN DOĞU TİCARETİ VE SEYAHATLER	32
1.9. DR. JOHN COVEL'İN TÜRKİYE'YE SEYAHATI	36
2. BÖLÜM: DR. JOHN COVEL'İN EDİRNE'YE SEYAHATI.....	47
2.1. KÜÇÜKÇEKMECE'YE (PONTI PICCOLI) SEYAHAT	47
2.2. BÜYÜKÇEKMECE'YE (PONTI GRANDI) SEYAHAT	52
2.3. SİLİVRİ'YE (SELIBRÍA) SEYAHAT	55
2.3.1. Kumburgaz.....	55
2.3.2. Silivri.....	56
2.4. ÇORLU'YA (CIORLÚH) SEYAHAT	58
2.5. KARIŞTIRAN'A (KARESTERÁN) SEYAHAT	62
2.6. LÜLEBURGAZ'A (BURGÁS) SEYAHAT.....	63
2.7. BABAESKİ'YE (BOBBÁCU) SEYAHAT	66

2.8.	HAVSA 'YA (HAFSA) SEYAHAT	69
2.9.	EDİRNE'YE (ADRIANOPLE) SEYAHAT	72
2.10.	EDİRNE'DE GERÇEKLEŞEN OLAYLAR	76
2.11.	ÇORLU'DAN SİLİVRİ'YE SEYAHAT	92
3.	BÖLÜM: DR. JOHN COVEL'IN BURSA'YA SEYAHATI.....	97
3.1.	ADALAR (THE ISLANDS)	97
3.2.	MUDANYA (MONTANEA).....	98
3.3.	BURSA (BRUSSIA/PROUSA)	98
3.4.	DR. JOHN COVEL'IN ARKADAŞI BAY CORYE'NİN ÖLÜMÜ.....	105
4.	BÖLÜM: DR. JOHN COVEL'IN İZMİR'E SEYAHATI	108
4.1.	MANİSA (MAGNESIA)	111
4.2.	TİRİLYE (ZEYTİNBAĞI).....	115
5.	BÖLÜM: DR. JOHN COVEL'IN İZMİT VE ÇEVRESİNE SEYAHATI.....	119
5.1.	DARICA (DARJÁH)	119
5.2.	İZMİT (NİCOMEDİA)	121
5.3.	İZMİT'TEN AYRILIŞ	124
5.4.	KARAMÜRSEL (CARAMUSÁL).....	124
5.5.	İZNİK (NICE)	125
5.6.	RUM ORTODOKS KİLİSESİ HAKKINDA İZLENİMLERİ	130
5.7.	İSTANBUL'DAN AYRILIŞI	133
	SONUÇ	136
	KAYNAKÇA	141
	ÖZGEÇMİŞ	156
	EK 1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	157
	EK 2. ORJİNALLİK RAPORU	157
	EK 3. TURNİTİN BENZERLİK İNDEKSİ	159

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

b. : Baskı

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Dr. : Doktor

Ed. : Editör

s. : Sayfa

S. : Sayı

T.D.K. : Türk Dil Kurumu

vd. : Ve diğlerleri, ve devamı

vb. : Ve benzeri, ve bunun gibi, ve başkaları

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

17. yüzyıl, henüz sömürgecilik hareketleri hız kazanmamışken Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü ve zenginliğini koruduğu bir dönemdir. Ancak diğer taraftan Avrupalı devletler 16. yüzyıldan başlayarak sömürgecilikten elde ettikleri birikimler sayesinde ekonomilerini geliştirmiş ve buna müteakip dış siyasette çıkar elde etmeye hazır hâle gelmişlerdir. Avrupa artık, Amerika'dan elde ettiği zenginlikler sayesinde gelişen sanayi ile birlikte ticarete atılımlar yaparak dünyada yeni bir düzen kurmaya başlamıştır. “İspanya, sonra Fransa, İngiltere, Hollanda dinamik uluslar haline gelmekte ve XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren siyasal olayları ve ekonomik mübadeleleri kendi lehlerine dönüştürmeye yönelmektedirler” (Mantran, 1991, s. 10-11).

Osmanlı İmparatorluğu'nun konumundan dolayı ticaret merkezi olması kaçınılmaz bir durumdur. Öyle ki imparatorluğun başkenti İstanbul'da Türk hâkimiyeti öncesine dayanan bir ticaret geleneği bulunmaktaydı. İstanbul imparatorluk başkenti olmanın yanı sıra Bizans'tan beri önemli bir ticaret merkeziydi (Mantran, 1991, s. 15). Bununla beraber sömürgeciliğin ilerlemesi ile birlikte dünya çapında ticaretin gelişmesi büyük bir imparatorluk olan Osmanlı'yı, hem ihtiyaçlarının artması hem de geçiş noktalarında bulunması sebebiyle birçok milletten tüccar için önemli bir pazar hâline getirmişti. Osmanlı'daki zenginliğin lüks eşyalara ve ürünlere yönelik talebi artırması ve hızlı nüfus artışının gıda ürünlerinin tedarikini gerektirmesi Avrupalı tüccarların Osmanlı'yı ekonomik bir çekim merkezi olarak görmesine neden olur (Mantran, 1991, s. 10). Böylece Galata, yabancı tüccarların, diplomatların ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir yer olarak Müslüman İstanbul'dan yani İstanbul'un banliyösünden ayrılır. 17. yüzyılda Avrupa'dan gelen tüccarların yanında Osmanlı'yı ülkelerine tanıtabilecek seyahatnameleri yazmak üzere ülkeye gelen veya gönderilen seyyahların sayısında önemli bir artış olmuştur. Gelişen ticaretle birlikte Avrupa'da Doğu'ya, bilinmeyene karşı bir merak ortaya çıkmıştır.

16. yüzyıldan sonra Avrupa'da bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, ekonomik ve ticarî örgütlenmelerde (korporatif kumpanyalar)¹ kaydedilen ilerlemeler karşısında Osmanlı geleneksel teknoloji ve lonca sistemiyle hammadde ihracatçısı olmaktan öteye

¹ '1.8. İngiltere'nin Doğu Ticareti ve Seyahatler' bölümünde bu konu ele alınacaktır.

gidememiştir (İnalcık, 2019, s. 14). Batı'nın büyümesine karşılık Osmanlı'nın ekonomik durumunun kötüye gitmesi siyasetini de etkilemiştir.

İnalcık (2019, s. 8-9), 1585'te Osmanlı'daki devalüasyonun 17. yy. ortasına kadar devam eden bir ekonomik krize yol açtığını ve siyasî, ekonomik-sosyal anlamda olumsuz etkileri olduğundan bahseder. Bu yüzyılda padişahların katledilmesi ve tahttan indirilmesi güvensizlik ve kargaşa ortamının bir göstergesidir. "XVII. yüzyıl boyunca dört padişah tahttan indirilmiş ve bunların ikisi idam edilmiştir: I. Mustafa 1618'de tahttan indirilmiştir; II. Osman 1622'de tahttan indirilmiş ve katledilmiştir; I. İbrahim 1648'de tahttan indirilmiş ve katledilmiştir; IV. Mehmed 1687'de tahttan indirilmiştir." (Mantran, 1991, s. 11).

Fakat IV. Mehmed'in tahta bulunduğu dönem olan Köprülüler Dönemi (15 Eylül 1656-15 Aralık 1683) Duraklama Dönemi içerisinde Osmanlı'nın en iyi dönemine karşılık gelir. Köprülüler Dönemi'nde malî ve siyasi bakımdan bir düzelmeye yaşanmış ve hazine açığı 17 milyon akçaya düşürülmüştür (İnalcık, 2019, s. 16). Duraklamaya ve devlet kurumlarında başlayan bozulmalara karşın Osmanlı İmparatorluğu gücünden çok da bir şey kaybetmemiştir. Bu dönem imparatorluğu ziyaret eden seyyahların da dile getirdiği gibi Osmanlı hâlâ zengin ve güçlü bir ülkedir. "Kayırmacılık hükümetin siyasal kuralı olmuştur... Siyasal gerilemeye entelektüel ve sanatsal bir duraklama eşlik etmektedir... Ancak hala İslam âleminin büyük metropolüdür ve hayranlık ve haset uydandırmaktadır... Türk imparatorluğu hala kaygı ilham etmekte ve hiçkimse ona saldırmaya cüret edememektedir." (Mantran, 1991, s. 11).

İncelediğimiz seyahatname Osmanlı'nın böyle bir döneminde yazılmıştır. Batılılar Osmanlı'nın ihtişamına karşı duydukları hayranlıkla birlikte bu toprakların hâkimi olmalarından dolayı bir nefret duygusu da yaşamaktaydılar. Aynı zamanda Doğu, Batı için eskiyi ve geri kalmışlığı da temsil ediyordu. Antik Yunan, Roma ve Bizans eserlerinin bulunduğu Osmanlı şehirleri Batılıların ilgisini cezbetmekteydi ve seyyahların büyük bir kısmı bu bölgeleri gezip anlatmak istiyorlardı. Batı kültürünü Antik Yunan medeniyetine dayandırmaları sonucunda özellikle İngilizler Yunanlara büyük beğeni ve ilgi duymaktaydılar. Günlüklerini analiz ettiğimiz Dr. John Covel'in seyahatleri de tarihi Roma yolu üzerinde bulunan şehirleri kapsamaktadır ve seyyahımız bu güzergâhta bulunan Roma ve Bizans eserlerinin meraklı bir araştırmacısıdır.

Çalışmamızda doküman analizi yöntemiyle, Dr. John Covel'in günlüklerinden seçilen bölümlerin yer aldığı 1998 yılında Paris'te basılan *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eser incelenecektir. Doküman analizi, belirli bir amaç dâhilinde kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini içermektedir (Karasar, 2005; akt. Sak vd., 2021, s.230). Nitel araştırma tekniğinde kullanılan doküman analizi sayesinde dokümanlar, bulguları doğrulamanın veya diğer kaynaklardan gelen kanıtları doğrulamanın bir yolu olarak analiz edilebilir (Kıral, 2020, s.177). Bu bağlamda söz konusu eser, 1893 yılında Londra'da basılan *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eser ve bu eserin Türkçeye çevirisi olan, ilk olarak 2009'da İstanbul'da yayınlanan *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü* adlı eser ile karşılaştırılmıştır. Seyyahımız ile aynı rotayı paylaşan ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi'nin eseri ve bazı yabancı seyyahların eserleri ile de karşılaştırmalar yapılmıştır. Aynı zamanda seyyahımızın günlüğünde bahsettiği dikkat çekici konular ve gözlemleri konuyu ele alan başka kaynaklarla da karşılaştırılmış ve doğruluğu araştırılmıştır. Araştırma sürecinde *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eser başta olmak üzere İngilizce kaynaklarda ele alınacak bölümler İngilizceden Türkçeye ve adı geçen eserdeki önemli açıklamalar da Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir.

Araştırmamızın Birinci bölümünde seyyah ve seyahatname kavramlarını açıklayıp Batılı seyyahların gözünden Osmanlı'yı ele alacağız. Daha sonra seyahatnamelerin Tarih alanında kaynak olarak kullanılmasından doğacak sorunlar tartışılacaktır. Ardından seyyahımız Dr. John Covel'in hayatı, eserleri ve günlükleri hakkında sunacağımız bilgiler yer alacak ve seyahatlerin İngiltere'nin ticari faaliyetleri ile ilişkisine değinilecektir. Son olarak Dr. John Covel'in Türkiye'ye yaptığı deniz yolculuğu ile birlikte seyyahın kişiliği ve Osmanlı toplumuna dair ilk izlenimleri değerlendirilecektir.

En kapsamlı bölüm olan İkinci bölümde 1675'te İstanbul'dan Edirne'ye seyahat, Edirne'de gerçekleşen olaylar ve geri dönüş yolculuğu ele alınacaktır. Üçüncü bölümde İstanbul'dan Bursa'ya seyahat ve Bursa çevresinin anlatımı yer alacaktır. Dördüncü bölüm İstanbul'dan İzmir'e seyahati ve geri dönüş yolculuğunu kapsamaktadır. Son olarak Beşinci bölümün konusunu eski Bitinya bölgesi olarak bilinen Anadolu'nun kuzeybatısı, İzmit, İznik ve Bursa yöresi ve bu bölgede bulunan çok sayıda manastır oluşturur. Bu bölümde ayrıca Covel'in Rum Ortodoks Kilisesi hakkındaki izlenimleri

incelenecek ve Türkiye'den ayrılırken yaptığı son ziyaretlerden önemli kısımlara yer verilecektir.

Seyahatnameler öznel kaynaklardır ve önyargılar içerebilir. Ancak bu kaynakların tarih alanında kullanımı önemli bilgiler de sağlamaktadır. Seyahat edilen toplumun bireyleri tarafından farkına varılmamış olan bazı özellikler bunları ilk defa gözlemleyen seyyahların dikkatini çekmiş olabilir. Dr. John Covell gözlemleri sonucunda en doğru bilgileri vermeyi hedeflemiştir. Ayrıca ilgi alanları geniş olan bir entelektüel olduğu için günlükte ele aldığı konular çok çeşitlidir. Araştırmamızın konusunu oluşturan 17. yy. sonlarındaki Osmanlı toplumu hakkında oldukça önemli izlenimlere sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu araştırmada incelemeler sonucunda elde edilen bilgilerin 17. yüzyılda Osmanlı toplumu ve İngilizlerin Osmanlı toplumuna bakışı üzerine yapılacak araştırmalara fayda sağlaması bu çalışmanın amacına ulaştığını gösterecektir.

1. BÖLÜM

SEYAHATNAME GELENEĞİ VE DR. JOHN COVEL'İN ÖNEMİ

1.1. SEYYAH KİMDİR?, SEYAHATNAME NEDİR?

İnsanların, seyyahların anlattıklarıyla neden ilgilendiklerini ve seyyahların kim olduklarını anlamak için öncelikle seyyah ve seyahatname kavramlarını incelemek gerekir. Türkçede “çok seyahat eden, gezgin, turist” anlamına gelen seyyah kelimesinin kökeni Arapçadan gelmektedir (T.D.K., 2011, s.2085). Gezme ve seyahat etme isteğinin altında merak duygusu vardır. Ancak, seyyahlar sadece meraklı kişiler değil aynı zamanda gezip gördüklerini ve öğrendiklerini onları bilmeyen veya daha farklı bir şekilde bilen ve gezip görme imkânı olmayan insanlara anlatan anlatıcılardır. “Seyyahlar 16. ve 18. yüzyıllar arasında “medium” olarak, yani bilinmeyenden haber getiren, bilinmeyeni ortaya koyan insan olarak tanımlanmışlardır, güncelleştirerek söyleyecek olursak, bugün kullandığımız “media” kavramının öncülü ve tekili olarak seyyahlara atfedilen “medium” kavramı aracılığıyla seyyahları bugünkü terminolojiyle dönemlerinin medya mensupları olarak algılayabiliriz” (Pınar, 2002, s. 114). Bundan hareketle Kanadalı eğitimci ve teorisyen Marshall McLuhan’ın ortaya attığı “the medium is the message” yani “araç mesajdır” sözü akla gelmektedir. Her ne kadar McLuhan bu ifadeyi günümüzde medyanın insanlar üzerindeki etkisini anlatmak için kullanmış olsa da, gezip görme amacıyla uzak diyarlara seyahat etmenin sıradan insanlar için çok mümkün olmadığı eski dönemlerde, bu insanların haber alma kaynakları olan seyyahlar da kendi gözlemlerinin ve yargılarının gerçek olduğuna dair büyük kitleleri inandırabilmişlerdir.

Bir “medium” olan seyyahların somut mesajı olan seyahatname ise kelime anlamı olarak incelendiğinde bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eserleri tanımlamak için kullanıldığı görülür (T.D.K., 2011, s.2083). Kelimenin kökenine bakacak olursak, Arapça “gezmek, gezi” anlamına gelen *seyâhat* ile “risale, mektup” anlamına gelen Farsçadaki *nâme* kelimesinin birleşmesiyle oluşan *seyâhat-nâme* “gezi mektubu, gezi eseri” demektir (Yazıcı, 2009, s. 9). İngilizcedeki *travelogue* terimi ise Amerikalı gezgin Elias Burton Holmes tarafından 1903’te icat edilmiştir. “Travel” (seyahat) sözcüğü ile “monologue” sözcüğündeki “-logue” ekinin

birleştirilmesiyle oluşan bu sözcük “a talk on travel” (seyahat ile ilgili bir konuşma) olarak tanımlanmaktadır (Online Etymology Dictionary, t.y.). Seyahat eden kişinin seyahati hakkında uzun konuşması anlamına gelir. Yunancadan gelen “-logue” ekinin kökü olan “leg-” aynı zamanda “toplamak” demektir ve bu terimde “kelimeleri toplamak” anlamındadır. Bununla birlikte, seyyahların, özellikle de Batılı seyyahların, gezip gördükleri yerleri anlatmakla kalmayıp değerli ve ilginç gördükleri nesnelere ve eserleri kendi ülkelerine alıp götürdükleri göz önünde bulundurulduğunda *travelogue* teriminin konuya oldukça uygun olduğu söylenebilir.

Travelogue terimi seyahat rehberi, seyahat günlüğü ve gezi yazısı ile beraber Gezi Edebiyatı (*Travel literature*) türüne dâhildir. Gezi Edebiyatı da Kurgusal Olmayan (*Non-fiction*) adlı yazın türünün içinde yer alır. Encyclopedia Britannica’da, bu yazın türünün çoğunlukla gerçeğe dayandığı ancak kurgusal unsurlar da içerebildiği yazar (Peyre, 2016). Dolayısıyla her ne kadar bir seyyah gördüğü ve deneyimlediği şeyleri aktarıyor olsa da aktarmak istediği şekilde ve aktarmak istediği kadarını seyahat günlüğüne yansıtır ve anlattıklarının bir kısmının gerçek dışı olma ihtimali her zaman bulunmaktadır. Seyyahın anlatımı öznel yargılar içermesinden dolayı seyahat edilen yer ile birlikte seyyahın duygu, düşünce ve inanışları ile ilgili bilgi sağlayabilir.

Yılmaz’a (2016, s.21) göre, herhangi bir gezgin veya gözlemcinin gidip gördüğü belirli bir bölge veya zaman dilimi hakkında edindiği izlenim ve bilgileri yazıya döktüğü metinlere seyahatname denir. Seyyah büyük bir merak duygusuyla gezen, notlar alan ve gezip gördüklerini başkalarına anlatma duygusuyla dolu olan kişi olarak günümüzdeki turistlerden ayrılmaktadır. Uzaklara, bilinmeyen diyarlara yapılan seyahatlerin merak duygusundan geldiği söylenmektedir (Şirin, 2016, s.10). Ancak tüm bu eziyetli, kimi zaman tehlikeli yolculuklara çıkılması, merak duygusunun yanında daha büyük amaçlara bağlı olabileceğini akla getiriyor. Bu amaçlar dışsal veya içsel teşviklerden kaynaklanmış olabilir. Seyyah ticari veya siyasi kazanç elde etmek için bu riskli yolculuklara çıkmış olabilir veya ülkesi tarafından belirli görevleri veya bilimsel bir çalışmayı gerçekleştirmek üzere araştırma yapması istenmiş olabilir. Dolayısıyla seyyahın gezip gördüğü bu yerler hakkında aldığı notlar onun amacı her neyse o doğrultuda yazılmış olma ihtimali yüksektir. Yazar bu yerler hakkındaki gözlemlerinin nesnel olduğunu söylemiş olsa bile ister istemez öznel yargılar içerir.

1.2. SEYAHATNAMENİN TARİHSEL YAZINDA KAYNAK DEĞERİ SORUNU

Seyahatname, hatırat, mektup ve gezi notları tarih alanında önemli kaynaklardandır. Bu kaynaklar aralarında fark bulunmakla birlikte birbirlerine çok benzemektedirler. Sağlam'a (2016, s.123) göre, seyahatname gezi notları ve gezilerle ilgili hatıralar demektir. Edebi bir tür olarak 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan hatırat ise, deneyimlerin günü gününe aktarılması yerine, sonradan kayda geçirildiği için öznel olma özelliğini fazlasıyla bünyesinde barındırır (Şirin, 2015, s.269). Seyahatnamenin de içinde bulunduğu bu kaynakların, öznellikleri nedeniyle, tarih alanında kullanımına ilk başta şüpheyle bakılsa da doğru bir şekilde ele alındıkları takdirde çok faydalı ve yeri doldurulamayacak bilgiler ihtiva ettikleri görülecektir.

Seyahatnameler, sosyal bilimlerde kaynak olarak kullanımından daha çok edebiyata yakın gibi görünse de, tarih, sosyoloji, etnoloji, felsefe, teoloji, arkeoloji ve hatta biyoloji, zooloji, coğrafya gibi sosyal bilimler dışındaki çok fazla alanı ilgilendiren çok yönlü metinlerdir. Önyargılarının, eğitim düzeyinin ve toplumsal arka planının bir seyyahın gözlemlerini ve yorumlarını etkilediği bir gerçektir. Bu yüzden ilk önce seyyah hakkında bilgi sahibi olunması gereklidir. Seyyahın gezip görme amacının ne olduğu, seyahatname yazma ihtiyacını neden hissettiği bilinmelidir. Seyyah hakkında bilgi sahibi olunduktan sonra seyahatnamede anlatılanlar ve bu anlatılanların yazılma nedenleri daha kolay anlaşılabilir.

Seyahatnameler içerdikleri malzeme bakımından hem edebiyat hem de tarih için kaynak oluşturur. Ancak seyahatnameleri sosyal bilimler alanında bir kaynak olarak ele almanın bazı sorunları da beraberinde getirdiği doğrudur. Seyahatname yazarının toplumsal kökeni, eğitim düzeyi ve kemikleşmiş önyargıları gözlem ve tespitlerini etkilediği için seyahatnamenin ne olduğu bilinmeden önce seyyahı tanımak çok önemlidir. Şirin'in (2016, s.11) de vurguladığı gibi seyyahın seyahatnameyi yazma amacı ve neden seyahat ettiği sorgulanmalıdır.

Seyyahın yeni karşılaştığı dünyaya bakışı ister istemez önyargıları tarafından şekillenir. Hâlihazırda bildikleri ışığında yeni deneyimlediği ve öğrendiği şeyleri betimler ve açıklar. Dolayısıyla seyyah, kendini yeni öğrendiği, ona farklı gelen, dikkatini cezbeden

şeyleri açıklamak ve anlatmak zorunda hisseder. Seyyahın, ilk defa karşılaştığı bu farklılıklardan bahsederken kimi zaman abartıya ve yalana başvurduğu durumlar da bulunur (Coşkun, 2009, s.13). Bu yüzden, seyyahın nelerden ve kimlerden etkilendiğini, daha çok neleri ve kimleri anlatmayı tercih ettiğini iyi incelemek gerekmektedir.

Hem Osmanlı'nın değişen durumu hem de dünyadaki siyasi ve ekonomik olayların sonucunda Batı'nın Osmanlı'ya bakışının ve seyahatnameleri kaleme alan kişilerin tutumunun değiştiği görülmüştür. Osmanlı ve Türkler ilk başlarda acımasız, barbar olarak nitelenirken, daha sonra Rönesans dönemi ve 17. yy. ortalarına kadar yenilmez Türk olarak Avrupalıların zihinlerinde yer etmiştir. 17. yy. ortalarında bu algı değişmeye başlasa da Osmanlı hâlâ zenginliği ve gücü ile Batı'yı etkilemeye devam etmiştir. Daha sonra Sanayi Devrimi ile birlikte gelen yeniliklere ve teknolojiye uyum sağlayamayan Osmanlı, sömürülmeye açık bir ülke konumuna gelir. Batı'nın gözünde artık tembelliğin ve geri kalmışlığın bir temsilcisi olur. Batı, sürekli olarak Doğu'yu anlama ve anlatma çabasıdadır. Şirin'e (2016, s. 12) göre Batı, seyahatnameleri kendini inşa etme aşamasında hegomonik bir özne olarak kullanır. Bu yüzden bir seyahatnameyi tarih alanında kaynak olarak kullanılırken araştırmacıların yapması gereken seyahatnamenin ne kadarının tarihî gerçeklere uygun olduğu ve ne kadarının bilinçli ve/veya bilinçsiz olarak seyyahın hayal ürünü olduğunun farkında olmaktır. Bu yüzden seyahatnameler yoluyla edinilen bilgilerin doğruluğu başka kaynaklarla karşılaştırılıp kanıtlanmalıdır. Bir seyahatnamede yazılan bilginin doğru olup olmadığının araştırılması için başka seyahatnamelerde de aynı bilginin verilip verilmemiş olduğuna bakılmalıdır (Üçel-Aybet, 2018, s.26).

İnsanların ilk defa gördükleri bir nesneyi başkalarına genellikle o nesneyi aşına olunan başka bir nesneye benzetme yoluyla anlattıkları bilinen bir şeydir. Seyyahlar da genellikle gözlemedikleri toplum ile kendi toplumlarını karşılaştırma eğilimindedir. Gördüklerini kendi toplumları üzerinden anlatmaya, örnekler vermeye çalışırlar. Bu yüzden seyahatnameleri iki bakımdan incelemek mümkündür: İlki seyyahın anlattıkları üzerinden o toplumun tarihini yazmak için kullanmak, ikincisi ise seyyahın gözlemleri ve onun dikkatini cezbedenlerden yola çıkarak seyyahın kendine yaptığı yolculuğa, onun imgelemine ulaşmaktır (Şirin, 2016, s.13).

Seyahatnameler resmi belgelerin ve arşiv belgelerinin yeterli olmadığı bir konuda araştırmacılara yardımcı olabilir. Kimi zaman resmî belgeleri desteklemek amacıyla da yararlanılabilir. Resmî belgelerde insana dair unsurların anlatılmadığı göz önünde bulundurulursa, insana dair konuları aydınlatacak metinler arasında insanlardan artakalan seyahatname gibi kaynaklar bulunur. Bu yüzden sosyal tarih anlatımında seyahatnameler birincil kaynaklar arasında yer alır (Şirin, 2016, s.18). Seyahatnameler birincil kaynaklar olarak incelenirken seyyahın gözlemlerinin tarafsız olmadığına bilincinde olunması, araştırmanın doğru bir sonuca varmasına katkı sağlayacaktır. Diğer yandan seyyahın ait olduğu kültür çevresinin ve dönemin iyi bilinmesi onun bakış açısını anlamak ve seyahatnameyi doğru bir şekilde değerlendirmek için gereklidir (Üçel-Aybet, 2018, s. 21). Osmanlı arşiv belgeleri ile ulaşmanın mümkün olmayacağı sosyal ve kültür tarihi çalışmaları için ve şehir tarihi çalışmaları için seyahatnameler oldukça kıymetli kaynaklardır (Şirin, 2012, s.104). Bu doğrultuda önem kazanan seyahatname incelemeleri gün geçtikçe artarak devam etmektedir. Seyahatnameyi başka kaynaklar ile doğrulamanın önemini farkında olarak inceleyeceğimiz seyahatname sayesinde hem dönemin Osmanlı toplumu hem de Dr. John Covell hakkında detaylı bir görüş elde etmeyi hedeflemekteyiz.

1.3. BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI

Batılıların Osmanlı ile ilgili yazdıkları seyahatnamelerin ilk örnekleri² arasında Türklere esir düşen yabancıların yazdıkları yer alır. En önemlilerinden bir tanesi de Yıldırım Bayezid'e esir düşen Johannes Schiltberger'in *Reisebuch* adlı eseridir. *Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)* adıyla ancak 1997 yılında Türkçeye çevrilen eserin Batı'da matbaanın icadından sonra basılan ilk eserler arasında yer alması Batılıların Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgi ve merakının bir göstergesidir. Bu merak ve ilgi Osmanlı'nın Batı ile ilişkisinin çeşitlenerek çoğalmasıyla ve önemli bir dünya devleti hâline gelmesiyle daha da artmıştır. Zamanla bu seyyahlar biyologlar, elçiler, din adamları, tüccarlar gibi farklı uğraşları olan kişiler olur. Osmanlı sosyal ve kültürel hayatı

² Der. Semavi Eyice, *Bertrandon De La Broquiere'in Denizaşırı Seyahati*, çev. İlhan Arda, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000; Benedict Curipeschitz, *Yolculuk Günlüğü 1530*, çev. Özdemir Nutku, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989; Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011; Petrus Gyllius, *İstanbul Boğazı*, çev. Erendiz Özbayoglu, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.

hakkında bilgi veren Avrupalı seyyahlar görgü tanıkları olarak da tanımlanmıştır (Üçel-Aybet, 2018, s.9). Önemli bir entelektüel birikime sahip olan Batılı seyyahlar sadece seyahatnameler kaleme almakla kalmamış, yazdıklarını gravürler ve çizimlerle de desteklemişlerdir. Üçel-Aybet (2018, s.16), Batılı seyyahların 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa ve Osmanlı arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin artmasıyla birlikte Türkler hakkında daha doğru ve tarafsız bilgiler verdiklerini belirtir. “Doğu seyahatnameleri kaynakçası çıkarıldığında 15. Yüzyıldan 18. Yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 600 eser yazıldığı bulunmuş ve bunların 200’den fazlasının ise 17. Yüzyıla ait olduğu saptanmıştır” (Thévenot, Ekim 2014, s. 11). Bu çalışmanın konusunu oluşturan Dr. John Covell’in Türkiye günlüğünü kapsayan yıllar da Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler hakkında seyahatname yazımının neredeyse doruk noktasına ulaştığı 17. yüzyılın sonlarına denk gelir.

Bu seyyahların kimler olduğu ve seyahat etme amaçları birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun geniş bir coğrafyaya yayılan topraklarını gezen ve seyahatnameler kaleme alan yabancı seyyahlar çok çeşitli mesleklerden insanlardır. Diplomatik görevler için veya bilimsel ve sanatsal bir dürtüyle seyahat edenler oldukça fazladır. Seyyahların amaçlarını siyasi ve ekonomik, bilimsel ve dinî olmak üzere gruplara ayırmak mümkündür. Seyyahların bir bölümünü konsoloslar, siyasi görevliler, ajanlar, esirler ve yeni ticaret yolları arayanlar oluştururken, diğer bir bölümünü de bitki ve böcek toplayan doğa bilimciler, arkeologlar, tarihçiler, coğrafyacılar, jeologlar ve de misyonerler oluşturmakta ve her biri kendi alanı için araştırmalar ve gözlemler yapmaktadır (Emiroğlu, 1989, s. 190).

Bu seyyahlar, Doğu ile ilgili öğrendikleri maddi ve manevi her şeyi Batı’ya aktarma isteğindedir. Genellikle diplomatik, dinî, askerî, bilimsel ve ticari amaçlarla veya bu amaçlardan birden fazlası için gelmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nu ziyaret eden bu yabancı seyyahların birçoğu Türkçe bilmediklerinden, bu araştırmada incelenen Dr. John Covell gibi genellikle Yunan veya Ermeni tercümanlar aracılığıyla iletişim kurmuşlardır. Bu durum elde ettikleri bilgilerin güvenilirliğini etkilemektedir. Tercüman doğruları aktarmış olsa bile anlattıklarına ister istemez kendi bakış açısını eklemiş olma ihtimali yüksektir ve bunun sonucunda seyyahın anlattıkları iki kere aktarım veya aktarımın aktarımı olur.

Batılı seyyahlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda buldukları süre boyunca buradaki Avrupalılar ve gayrimüslim halkla Türklerle olduklarından daha yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu yüzden Türkleri çok yakından tanıma fırsatı bulduklarını söylemek doğru olmaz. Seyahatlerinden önce Türkiye ve Türkler hakkında sahip oldukları bilgiler önceki seyyahların yazdıkları olan Batılı seyyahlar, Türkiye'de buldukları süre boyunca da Türkleri Türklerden dinleme fırsatına genellikle sahip olmamışlardır.

1.4. DR. JOHN COVEL'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.4.1. Dr. John Covel'in (1638-1722) Hayatı ve Kişiliği

Bir seyahatnameyi incelemeyen önce o seyyahın kim olduğunu ve kişiliğini oluşturan yapıtaşlarını araştırıp öğrenmek gerekmektedir. Bu amaçla, Dr. John Covel'in Türk toplumunu günlüğünde nasıl anlattığını incelemeyen önce onun hayatı ve kişiliği hakkında araştırma yapılmıştır. Dr. John Covel hakkında yazılmış herhangi bir biyografik eser bulunmamaktadır. Onun hayatı hakkında bulunan bilgiler günlüklerinden, yazışmalardan ve resmî belgelerden elde edilmiştir. Covel hakkında elde edilen bilgilerin büyük bir bölümü *Oxford Dictionary of National Biography*'den³ sağlanmıştır. Eserleri, özellikle de günlükleri, kendisi hakkında bilgi verdiği için bu kapsamda genel olarak değerlendirilmiştir.

John Covel (diğer adları Covell veya Colvill), 2 Nisan 1638'de⁴ İngiltere'nin doğusunda *shire*⁵ tipi bir kontluk olan Suffolk'da, bir sivil cemaat (özel idare altındaki bölge) olan Horningsheath (diğer adı Horringer) köyünde dünyaya gelir. William Covel (ö.1661) ve Alice Covel'in (evlenmeden önceki soyadı Cook) üçüncü ve en küçük çocuklarıdır. Annesi Alice yine Batı Suffolk'da bulunan ve Horningsheath'e yaklaşık 9 mil uzaklıktaki Pakenham adlı köydendir. Anne-babası ve kardeşlerinin eğitim durumu ve ne iş

³ E. Leedham-Green, *Covel [Colvill], John*, Oxford Dictionary of National Biography, 10.04.2008, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/6471> (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

⁴ Bu tarihte doğduğunu günlüğünde yazmıştır. Bkz. Dr. John Covel, *Voyages en Turquie 1675-1677*, çev. Jean Pierre Grélois, Paris, P. Lethielleux, 1998, s. 330.

⁵ İngiltere'de 9. yüzyılda ortaya çıkan mahalli idare tipi. Türkçede şehir veya il olarak ifade edilir. Bkz.: T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *shire*, Encyclopedia Britannica, 1 December 2000, <https://www.britannica.com/topic/shire-British-government-unit> (Erişim Tarihi: 11.04.2022); A. Köksal, "İngiltere'de Mahalli İdareler", *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 27 (1-4), (2011), s. 238-270, s.239, <https://dergipark.org.tr/pub/iuhfm/issue/9122/114200> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

yaptıklarıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Covell'in hayatı hakkında edinilen bilgiler ise eğitimi, çalışma hayatı ve mektuplarda yer aldığı üzere kraliyet ailesiyle arasında geçen olayları içermektedir (Leedham-Green, 2008).

Eğitimine yakındaki Bury St. Edmunds'daki *gramer okulu*'nda başlar. 31 Mart 1654'te ise Cambridge Üniversitesi Christ's College'a maaşlı çalışan öğrenci olarak kabul edilir. 1658'de Christ's College'dan lisans derecesiyle mezun olur ve 1659'da üniversiteye üye olarak (yüksek lisans derecesi kazanmadan) kabul edilir. Daha sonra 1661'de yüksek lisansa başlar. Leedham-Green'a (2008) göre, Latince hitabelerinden üçü yüksek lisans derecesi olarak araştırmaları arasında British Library'de saklanmaktadır. Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde geniş araştırmalar yapan William Cole⁶ tıp eğitimi aldığını ve daha sonra papaz olarak atandığını yazar (Leedham-Green, 2008). Bent'e (1893, s.xxviii) göre de doktor olma amacıyla hayatının ilk yıllarında tıp eğitimi almıştır ki bu da botanik ve ilaçlar hakkındaki derin bilgilerinden anlaşılmaktadır, ancak sonuç olarak üniversite üyeliğine seçildiğinde, yani hayat boyu sürececek bir burs kazandıktan sonra⁷, hayatının yönünü değiştirip Papazlık statüsüne geçmiştir. Buna rağmen eğitim durumuyla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. 29 Ekim 1669'da Thomas Leader'in Dr. Parker'a bir mektubunda lisans mezunu olduğu anlatılıyor, ancak eğitim derecesine ait herhangi bir kayıt bulunmuyor ve papaz olarak atanması kesin olsa da, izi sürülememektedir (Leedham-Green, 2008).

Bent (1893, s. xxix), el yazmasının da gösterdiği üzere Covell'in engin bilgisiyle ünlü ve itibarı yüksek bir bilgin olduğunu belirtir. Bunun bir diğer göstergesi de 1661'de Restorasyon'da⁸ Stuart ailesinin İngiliz tahtına geri dönüşünü kutlamak için Christ's

⁶ Bkz. J. Hall, "An Eighteenth-Century Reader in Cambridge University Library, The Rev. William Cole", *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 14(4), (2011), s. 363-402, <http://www.jstor.org/stable/23622491> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

⁷ John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, çev. N. Özmelek, 2. b., İstanbul, Dergah Yayınları, 2017, s. 26.

⁸ (1660-1688 arası dönem) Artan vergiler ile birlikte İngiliz kralı I. Charles'ın Anglikan kilisesi yerine Roma kilisesini egemen kılacağı söylentileri üzerine 1642'de iç savaş çıkar. Kral I. Charles, 1649'da yargılanır ve idam edilir. Oğlu II. Charles da Fransa'ya sürgüne gönderilir ve İngiltere kralısız kalır. Parlamento söz sahibi bir soylu olan Oliver Cromwell ülkeyi yönetmeye başlar ve Commonwealth adında bir cumhuriyet kurulur. Bu döneme damgasını vuran ise Protestanlığın bir dışavurumu olan Püritanizm (Puritanism), yani dini ritüellerde sadelikten yana olma ve abartılı ritüellere karşı çıkma. Ancak bu zamanla diğer mezheplere ve azınlıklara karşı hoşgörüsüzlüğe dönüşmüş ve onların daha demokratik fikirler üretmesine neden olmuştur. Bkz. J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2010, s. 345. Cromwell 1658'de ölüncüye dek yönetimde kalır. Cromwell'den sonra güçlü bir aday çıkmaz ve Cromwell dönemindeki baskılar bu yönetime ve Püritanizm'e karşı bir görüş oluşturur. Parlamento monarşinin yeniden tesis edilmesini isteyenlerin çoğunlukta olması üzerine Stuart Ailesi

Collage'ın salonunda Latince bir söylev sunmak için yetkilendirilmesidir. Bu olayı kutlamak için uzunca bir şiir yazar ve bu şiirde Stuart ailesine övgüsünü dile getirir ve Restorasyon'dan önce yaşanan zorluklara atıfta bulunur:

*Korkunç kış gitti
Ve neşeli ilkbaharın çıkarıyoruz tadını
Güneşin sevecen yaklaşımı
Her şeye yeni bir hayat veriyor
(...)
İşte böyle, yüce Prens, sen gelince
Üzülen her kalp canlandı
Muhteşem ışınların ve ilahi etkin
Bize yeni bir hayat ve anlam verdi*

*Değişmez kader
Kilise ve Devlet'i mahvetti
Ve gürültülü bir fırtınayla
Her şeyin şeklini bozdu (Bent, s. xxix).*

Türkiye yolculuğu Covell'in akademi dışındaki görevlerinin ilki olur. Covell'in önceki aylarda büyükelçi Sir Daniel Harvey'nin sekreteri görevine gelmeyi umut ettiği ve bunun için anlaşma sağlamaya çalıştığı anlaşılıyor olmasına rağmen 17 Mart 1670'te, Levant Şirketi⁹ yardımcısı Sir Eliab Harvey, Covell'a, onu İstanbul'a papaz olarak göndermek için seçtiğini yazar (Leedham-Green, 2008). Levant Şirketi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretinden sorumludur. Levant Şirketi'ne üye olan tüccarlar Osmanlı topraklarında ticaret yapma hakkına sahipti ve bu ticaret yolculuklarında onlara eşlik edenler arasında Osmanlı'da görev alan elçiler ve din görevlileri gibi resmi görevliler de bulunmaktaydı. Covell gibi Osmanlı topraklarında bolca seyahat eden bu kişiler aynı zamanda gözlemleriyle ilgili günlükler tutmuş ve bunları yayınlamıştır. Özellikle 17. yüzyılda seyahatnamelerin sayısının arttığını düşünürsek, Batı'nın Doğu'ya olan bu ilgisi sıradan bir merak olmaktan ziyade onun zenginliğini elde etme isteği olarak görülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönettiği Doğu Akdeniz ticaretinde İngiltere de pay sahibi olmak istiyordu. Fransa ve Venedik gibi ülkelerin sahip olduğu imtiyazlardan

1660'ta yeniden iktidara gelir. II. Charles'ın geri dönmesi Anglikan kilisesini ve reform düzenlemelerini desteklemesi koşuluyla parlamento tarafından onaylanır. İngiliz krallığının uzun bir dönemden sonra tekrar yönetime gelmesine Restorasyon denir ancak bundan sonra Krallık parlamentonun üstünlüğünü de kabul etmiş olur. Bkz. Roberts, a.g.e., 2010, s.346.

⁹ Levant Company, Doğu Kumpanyası olarak da anılır. (bkz. John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü*, 2. b., çev. N. Özmelek, İstanbul, Dergah Yayınları, 2017, s. 13.) Levant Şirketi, 7 Ocak 1592'de İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ticaret yapma hakkı olan Türkiye Şirketi (Turkey Company) ile İngiltere'nin Venedik ticaretini yöneten Venedik Şirketi'nin (Venetian Company) birleşmesiyle kurulmuştur. M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, London, George Routledge and Sons Limited, 1908, s. 36.

yararlanmak, kapitülasyonların genişletilmesi İngiltere'nin Levant Şirketi'nin istekleri arasında yer alıyordu. Osmanlı tarafından Levant Şirketi'ne ve onun öncesindeki Türkiye Şirketi'ne¹⁰ sağlanan imtiyazlar, İngiltere'nin İspanya ile yaşadığı ambargo krizini aşmasına ve Akdeniz yoluyla Orta ve Doğu Avrupa pazarlarına ulaşmasına imkân tanımıştır. Bunun sebebi ise Katolik İspanya'nın hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Protestan İngiltere'nin ortak düşmanı olmasıydı.

Covel'in yasal tavsiye alma ve Cambridge'den yokluğunun üniversite üyeliğini zaman aşımına uğratmayacağını kesinleştiren bir kraliyet mektubunu güvenceye alma konusunda tedbiri elden bırakmadığı ve 1670 yılının sonlarına kadar İstanbul'a gitmek için hareket etmediği görülüyor (Leedham-Green, 2008). Bu nedenle üniversitedeki görevinin onun için en az İstanbul'daki görevi kadar önemli olduğunu söylemek mümkündür. Kral II. Charles, kendisine üniversiteden aldığı bursun ve tüm haklarının İstanbul'daki görevi boyunca devam edeceğini belirten özel bir izin verir. Bu izinde Dr. John Covel'in sanki hâlâ görevliymiş gibi üniversite üyeliğine ait bütün kâr, kâr payı, maaş, ücret ve haklarını alması için yokluğunun idare edilmesi istenmektedir (Bent, 1893, s. xxx).

Görünürde papaz olarak atanmış olmasına rağmen Covel'in diplomatik bir görevinin de olduğu söylenebilir. İstanbul'daki büyükelçi Sir Daniel Harvey 1672'de öldüğünde elçiliğin tüm sorumluluğu yeni büyükelçi (Sir John Finch) atanıp Türkiye'ye gelene kadar iki yıl boyunca Covel'a kalmıştır. Londra'dan İstanbul'a gelirken büyükelçiye verilmek üzere önemli mektuplar Covel'a emanet edilmiştir. Hem Levant Şirketi'nden tanıdığı önemli ve yetkili kişilerin bulunuyor olması hem de kraliyetten göreviyle ilgili bir mektup elde etmeyi başarması da sıradan bir papaz olmadığını göstergesidir. Kapitülasyonlar¹¹ 1675'te elde edildiğinde IV. Mehmed'in Edirne'deki sarayında hazır bulunmasından da hem dinî hem de siyasi bir görevinin olduğu anlaşılıyor. Aynı zamanda Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin¹² ibadetle ilgili konularını araştırması, Larissa başpiskoposu Patrik

¹⁰ Turkey Company 1581'de Osmanlı topraklarında ilk defa ticaret yapma hakkı elde eden İngiliz tüccarların kurduğu şirket.

¹¹ Bu kapitülasyonlar, Levant Şirketi'ne sonraki 150 yıl boyunca diğer kuruluşların ulaşamayacağı imtiyazlar tanır. James Theodore Bent, *Early Voyages and Travels in the Levant*, London, The Hakluyt Society, 1893, s. xxviii.

¹² Fener Rum Patrikhanesi olarak da bilinir. 330 yılında Heraclia Metropolit'i'nden bağımsızlığını elde etmiştir. Patrikhane, 1602'de Fener'deki Ayios Yeorgios Manastırı'na taşınmıştır. Normalde manastırlar yerel piskoposlara bağlıdır. Ancak ileride de görüleceği üzere bazı çok önemli ve tarihi manastırlar direkt Patrikhane'ye bağlanmıştır.

Dionysius'un tahsis törenine katılması¹³ ve papazların kendisine sağladığı yerlerde konaklaması gibi Yunan din adamlarıyla kurduğu yakınlıklar¹⁴ da dinin ve siyasetin iç içe ve birbiriyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve dinin siyasi bir aparat olarak kullanıldığını gösteriyor. Bent (1893, s. xxviii), Covell'in büyükelçilikle sıkı bir ilişkisi olduğu için dönemin siyasetini öğrenme şansı yakaladığından bahseder.

Covell, 1670'ten 1677'ye değin süren İstanbul'daki görevi sırasında binaların, yazıtların ve bitkilerin çizimleriyle dopdolu olan bir dizi günlüğü derleyerek Anadolu'da ve Trakya'da geniş çapta seyahat eder. Resim, madeni para ve madalya, basılı kitap, nadir eşyalar ve özellikle de el yazması eserlerin hevesli bir koleksiyoncusudur ve Ely¹⁵ piskoposu Peter Gunning, Chester¹⁶ piskoposu John Pearson ve yakında Canterbury'nin¹⁷ başpiskoposu olacak olan William Sancroft'un telkiniyle Rum Ortodoks Kilisesi ve *Transubstantiation*¹⁸ (Ekmek ve Şarabın Dönüşümü) hakkında genel görüşünün önemli bir incelemesini yapar (Leedham-Green, 2008). O günlerde Sorbonne'da doktor olan M. Arnold tarafından başlatılan tartışma, Yunanların *Aşai Rabbani*¹⁹ (Eucharist) ayininde kullanılan ekmek ve şarabın Hz. İsa'nın et ve kanına değiştirilmesi doktrinine uyup uymadıkları ile ilgiliydi. Çünkü Protestanlar, Doğu ve Batı kiliselerinin, yani Katolikler ve Ortodoksların birleşmesinden çok korkuyorlardı. Bent (1893, xxxii), bu konuyu çözüme ulaştırmak isteyen dönemin Fransa büyükelçisi Marquis de Nointel'in, İngiliz büyükelçisi Sir John Finch'i arkadaşlıklarını kullanarak etkilediğini ve böylece bu konuyu araştırma görevi verilen Covell'in Yunan ruhban sınıfının bozulması ve cehaleti hakkında acımasız eleştiriler yapmasının da bunun bir sonucu olduğunu belirtir. Ancak

¹³ Bent, a.g.e., s. 146.

¹⁴ Metropolitin ona çok kibar davranarak ikramda bulunduğu bahseder. (bkz. Dr John Covell, *Voyages en Turquie 1675-1677*, çev. Jean Pierre Grèlois, Paris, P. Lethielleux, 1998, s.52.)

¹⁵ İngiltere'nin doğu bölgesinde *shire* tipi bir kontluk olan Cambridgeshire'dadır. Merkezi Cambridge'dir.

¹⁶ İngiltere'nin kuzey-batı bölgesinde törensel kontluk olan Cheshire'dadır. Cheshire merkezi Chester'dir.

¹⁷ İngiltere'nin güney-doğu bölgesinde birinci seviyede 'shire' tipi bir törensel kontluk olan Kent şehrinde yer alan Canterbury Katedrali, İngiltere'nin en eski ve en ünlü Hristiyan yapılarından biridir.

¹⁸ *Transubstantiation* günümüzde Orta Çağ'a ait bir Hristiyanlık dogması olarak görülmektedir ve uzun dönem boyunca tartışılan bir konudur. Katolik kilisesi bu öğretiyeye uyarırken, Protestanlar bu öğretiyeyi kabul etmiyordu. T. M. Thibodeau, "The Doctrine Of Transubstantiation In Durand's Rationale", *Traditio*, 51, (1996), s. 308–317, <http://www.jstor.org/stable/27831940> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

¹⁹ Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önceki gece havarileri ile yediği Son Akşam Yemeği'nin anıldığı ayindir. Hz. İsa'nın bu yemekte havarilere ekmek verirken "Bu benim bedenim" ve şarap verirken "Bu benim kanım" dediğine inanılır. Katolikler ve Ortodokslar Hz. İsa'yı anmak adına şarap içip ekmek yerler. Ancak Protestanlar Hristiyanlık inancı için öğretiyeye ve ayinleri gerekli görmediklerinden, buna uymazlar. Bkz. T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *Eucharist*, Encyclopedia Britannica, 27 July 2021, <https://www.britannica.com/topic/Eucharist> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

Covel'ın bu konuyu araştırması ister piskopos ve başpiskoposların isterse de büyükelçinin teşvik etmesi veya zorlamasıyla olsun, araştırma yapması ve bilgi toplaması dinî nedenlerden ziyade siyasidir ve Osmanlı'nın iç siyasetine dair bir argüman yaratma çabası olarak düşünülmelidir. Covel, Türkiye'de olduğu süre boyunca günlüğünde de görüleceği üzere bu konuda araştırma yapma fırsatı yakalamış ve bu araştırmasını bir kitap haline getirmiştir. *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present Doctrine and Discipline, particularly on the Eucharist and the rest of their seven Pretended Sacraments* adındaki bu eser o ölmeden kısa bir süre önce 1722'de Cambridge'de basılmıştır ama Doğu ve Batı kiliselerinin birleşeceği düşüncesi gerçekleşmediğinden kitap basıldığında tartışma çoktan sonlanmış ve unutulmuştur (Bent, 1893, xxxii). Covel (1722, s.2), önsözde kitabın basılmasındaki bu gecikmeyi York ve Hollanda'daki gezgin hayatına ve zamanının üçte ikisini alan hayat boyu sürecek olan burslu öğrenci göreviyle sınırlandırılmış olmasına bağlar. Bu araştırmasını yaparken Türkiye'de kaldığı süre boyunca ona sağlanan yardım ve desteklere bir teşekkür olarak kitabını Türkiye Şirketi'nin sahibi Chandos dükü James Brydges'e adamıştır.

Covel'ın bildiği diller arasında Fransızca, Yunanca, Latince ve İtalyanca vardır. Birçok Türkçe sözcüğü de öğrenmiş ve günlüğüne aldığı notlarda kullanmıştır. Çok sayıda piskoposla yerel Yunanca ve diğer Batılı seyyahlarla Fransızca ve İtalyanca dillerinde yazır. Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirdiği zamanının sonlarına doğru günümüzde İzmit ve İznik sınırlarında olan Nicomedia ve Nicaea antik şehirlerine seyahat eder. Aynaroz (Athos)²⁰ hakkında yazılı bir açıklama bırakan ilk Batılı ve buraya ziyaret etmek için kabul edilen ilk İngilizlerden biri olur (Leedham-Green, 2008).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevini bitirip İngiltere'ye acelesiz bir şekilde İtalya, Savoya ve Fransa yoluyla dönüşünden sonra Covel, 1679'da Cambridge'de, İlahiyat'ın

²⁰ Yunanistan'daki Halkidikya'nın üç yarımadasından en doğuda olan kutsal dağ. 7. yüzyıl sonundan itibaren buraya keşişler yerleşir. Konstantinos Monomakhos'un (1042-1055) imparatorluk fermanları keşişlerin yaşam şartlarını değiştirmiştir. Bu fermanla birlikte Aynaroz'a kadınların ve dışı hayvanların girmesi yasaklanmış ve buradaki keşişler büyük bir mahrumiyet içinde yaşamaya başlamıştır. En parlak dönemi olan 15. yüzyılda kutsal dağda her birinde bin keşiş bulunan otuz manastır vardır. Zamanla eski önemini kaybeden bu yerde, 20. yüzyıl ortasında dört bin keşiş için 20 tane Rus, Bulgar, Sırp ve Yunan manastırı kalır. Yönetim bakımından muhtardırlar ve Türkler tarafından verilen bu imtiyaz 1927'de yeniden onaylanarak, Aynaroz Yunanistan'a bağlı bir dinî cumhuriyet olarak kalır. Manastırlarda yaklaşık 11.000 el yazması kitap koleksiyonu, imparatorluk kararnameleleri ve fermanlar vardır. Osmanlı İmparatorluğu manastırlara ait olan çiftliklerin aşarına karşılık yıllık imtiyazlı vergi almıştır. Bu imtiyazı I. Murad vermiş ve II. Selim de onaylamıştır (1569). Bkz. *Meydan-Larousse: büyük lûgat ve ansiklopedi*, 1. Cilt, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1969, s. 956.

Margaret²¹ vaizi²² seçilir ve kraliyet emriyle İlahiyat doktoru olur ancak hatip olma umutlarında hayal kırıklığına uğrar. Piskopos Gunning tarafından Littlebury, Essex'te ve 1681'de Christ's College tarafından Kegworth, Leicestershire'da kilisede papaz olarak maaş ve yerleşim hakkı verilir. Ancak bu yerlerde uzun süre kalamaz çünkü 1681'de Orange prensesi II. Mary'e²³ papaz olarak atanarak Lahey'e gider. Covell'in kraliyet ailesi ile olan ilişkisi hayatında önemli bir yer tutar. Bent'e (1893, s. xxxi) göre, görevlendirmesi Ekim 1685'te Orange prensi III. William'ın²⁴ Covell'in İngiliz büyükelçisi Bevil Skelton'a²⁵ yazdığı kocasının prensese karşı acımasız davranışını eleştiren bir mektubu²⁶ öğrenmesi ve engellemesiyle beklenmedik bir şekilde sona erer.

²¹ Eğitimi, bilgin ve hayırsever olan Lady Margaret Beaufort (1443-1509) İngiliz Orta Çağ tarihinin en zengin kadınıdır. Servetini eğitim ve din alanlarına destek vermek için kullanmıştır. Richmond ve Derby kontesi, Kral VII. Henry'nin annesi ve Cambridge'deki Christ's ve St. John College'in kurucusudur. (bkz. Dr Frank Woodman, "Lady Margaret Beaufort", *Christ's College University of Cambridge*, <https://www.christs.cam.ac.uk/lady-margaret-beaufort#:~:text=Margaret%20was%20the%20principal%20patron,%2Din%2Dlaw%20Henry%20VI>. (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

²² Bu görev Lady Margaret'in kiliseye verdiği önemin bir göstergesi olarak ilk olarak 1504'te başlamıştır. Yılda 10£ yardım alacak olan vaiz bunun için Londra'da veya başka yerde yıllık en az altı vaaz vermek zorundaydı. Bkz. University of Cambridge, *News: Lady Margaret's 500 year legacy*, 05 November 2004, <https://www.cam.ac.uk/news/lady-margarets-500-year-legacy> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

²³ Kral II. James'in ve York ve Albany düşesi Anne Hyde'in kızı olan II. Mary (1662-1694), 1689'dan 1694 yılında ölünceye kadar kocası III. William ile birlikte İngiltere'yi yönetmiştir. Anne-babası Katolik olan Mary amcası II. Charles'ın isteği üzerine Anglikan olarak yetiştirilmiştir. 32 yaşında çiçek hastalından ölmüştür. Bkz. T. Editors of Encyclopaedia, *Mary II.*, Encyclopedia Britannica, 26 April 2022, <https://www.britannica.com/biography/Mary-II> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

²⁴ III. William (1650-1702), Orange prensi II. William ve I. Charles'ın kızı Orange ve Kraliyet prensesi Mary'nin tek çocuğu olarak dünyaya gelir. Anne-babası gibi kendisi de Protestan'dır. Kuzeni II. Mary ile 1677'de evlenir. Katolik Kral II. James'in 1688'de sürgüne gönderilmesinden sonra boşalan İngiliz tahtına geçmeleri için önde gelen parlamento üyeleri tarafından ülkeye davet edilirler. Bu sayede yönetimi eşyle paylaşarak kral olur ve 1702'deki ölümüne kadar İngiltere'de hüküm sürer. Bkz. J. S. Morrill, and Nesca A. Robb, *William III*, Encyclopedia Britannica, 15 March 2022, <https://www.britannica.com/biography/William-III-king-of-England-Scotland-and-Ireland> (Erişim Tarihi: 11.04.2022).

²⁵ Sir Bevil Skelton (1641-1696), 1685'te Lahey'e büyükelçi olarak gönderilmiştir. Diplomatik haberlerin yanında III. William hakkında hoş olmayan şeyleri Kral II. James'e ifşa ettiği ve ayrıca III. William geldiği günden beri ondan hiç hoşlanmadığı anlatılmaktadır. Bkz. Henri A. van der Zee, *William and Mary*, London, Pan Books, 1975, s. 201. <https://archive.org/details/williammary0000zeeh/page/206/mode/2up?q=Covell> (Erişim Tarihi: 12.04.2022)

²⁶ Van der Zee'ye göre, prenses II. Mary'ye Lahey'de eşlik eden Covell'in başını çektiği, Anne Trelawney, yaşlı dadısı Mrs. Langford ve onun oğlundan oluşan bir grup, kocası III. William'ın şanına zarar verecek her türlü bilgiyi büyükelçi Skelton vasıtasıyla babası Kral II. James'e iletmekteydi. Bu kişiler, II. James'e damadı III. William'ın, prenses Mary'yi Elizabeth Villiers adlı bir nedimeyle aldattığını açıklamaya karar verirler. Prens kocasının onu aldattığını bilmezden gelerek saklamaya çalışmıştır, ancak bunun başkaları tarafından da bilindiğini öğrenince çok üzülür. İngiltere'ye bilgi sızdırıldığından şüphelenen III. William, bir gün Skelton'a gönderilen mektupların önünü kesip onlara el koyar. Van der Zee'nin anlatımına göre, III. William, Covell'in mektupta kullandığı dili ruhban sınıfından birine yakıştıramaz. Gerçekten de mektubun içinde argo kelimeler olduğu ve lakayt bir tavırla yazıldığı görülmektedir. (bkz. Van der Zee, a.g.e., s. 202.) Covell mektupta, prensesin kalbinin kırılmak üzere olduğunu ve prensin onu adeta kölesi haline getirdiğini bildirir. Eğer Mary tahta geçerse III. William'ın İngiliz tahtında tam yetki sahibi olacağını

Bunun üzerine Covell hemen İngiltere'ye dönmek zorunda kalır ve ne olduğu ile ilgili hiçbir zaman konuşmaz. Ancak çalışmaları arasında bulunan ve Prenses Mary'ye yazılmış bir mektupta onun kral ile prensin ve prens ile prensesin arasını açmak istediğini iddia ederek onu kötüleyen dedikodulardan bahseder. Mektubu prensesin idam edilen büyükbabası I. Charles'a övgülerde bulunup onu anımsatarak "Tanrı bizim sabrımızı denemek için bize üzüntüler veriyor" diyerek sonlandırır (Bent, 1893, s. xxxi).

Covell, bu olaydan sonra akademik görevlerine devam eder. Kasım 1687'de Prenses Mary'nin babası Kral II. James tarafından York şansölyesi (rektörü) tayin edilir. Ertesi yıl Christ's College müdürü Ralph Cudworth ölür ve öğretim üyeleri kraliyet tarafından zorla getirilecek yeni bir müdür yerine Covell'ı seçerler (Leedham-Green, 2008). Böylelikle Covell, 1688'den 1722 yılında 84 yaşında ölünceye dek Christ's College'nin müdürü olur. Covell çalışkan bir müdür olur ancak öğretim üyeleri öğrencilere oda kiralayarak kazanç elde etmesinden şikâyet ederler (Leedham-Green, 2008).

Covell iki kez (1688 ve 1708 yıllarında) Cambridge Üniversitesi'ne rektör yardımcısı olarak seçilir ve ilk görevi olan 1689'da, kısmetine üniversiteyi ziyarete gelen eski Orange prensi, Muhteşem Devrim'den²⁷ (1688) sonra yeni İngiltere kralı olan III. William'a üniversitenin sadakat konuşmasını yapmak düşer. Covell, büyük bir endişe içinde hemen kralın kendisini görmeyi onaylayıp onaylamayacağını aslını öğrenmek için aralarında o zaman üniversite adına parlamenter olan Isaac Newton'un da olduğu

da öngörmüştür. Bu mektupların ortaya çıkmasından sonra prens III. William, karısını ona ihanet etmediğine dair inandırır ve Covell dâhil olmak üzere tüm muhbirleri derhal İngiltere'ye geri gönderir. Bkz. Van der Zee, a.g.e., s. 203. Covell'in piskopos tarafından cezalandırılmasını isteyen III. William'a rağmen, Covell döndüğünde hiçbir ceza almaz ve aksine Cambridge Üniversitesine rektör yardımcısı olarak atanır. (Van der Zee, a.g.e., s. 204.) Covell, daha sonra Kraliçe olan II. Mary'ye yazdığı bir mektupta bunun kraliyet ailesi ile arasını açmak isteyen bazı kişiler tarafından düzenlenmiş bir iftira olduğunu savunur. (Bkz. Bent, 1893, s. xxxi)

²⁷ Kansız Devrim olarak da anılır. 1688'de Kral II. James'in bir oğlunun dünyaya gelmesi, II. Mary'nin tahta geçmesini engelleyeceği ve İngiltere'nin Katolik hanedanlığın elinde bulunmasına neden olacağı düşünülüyordu. Aynı tarihlerde Anglikan kilisesine bağlı yedi piskoposun yargılanması ile birlikte İngiliz soyluları birleşerek III. William'a İngiltere'ye çıkartma yapması ve yönetime geçmesini isteyen bir çağrıda bulunur. III. William, zaten bunun için hazır beklemekteydi ve kralın lağvedilmesinin aynı zamanda Katolik Fransa kralı XIV. Louis'nin de yayılmasının önüne geçeceğini düşünüyordu. Bunun üzerine İngiltere'ye gelen III. William ve II. James orduları arasında bir savaş başlar. Savaşta II. James'in ordusunun kendi isteğiyle teslim olması sonucunda III. William başarılı olur. III. William tahtı karısı II. Mary ile paylaşır ve II. James de yurtdışına kaçar. Tahtın değişiminde önceki iç savaşlarda olduğu gibi şiddet olayları yaşanmadığı için Kansız Devrim ve Muhteşem Devrim olarak anılır. Bu olaydan sonra, 1689'da Parlamento, kraliyetin gücünü kontrol altına alan bir Bill of Rights'ı (Haklar Bildirgesi) yürürlüğe koyar. Bununla, tüm özel yetkili mahkemeler kaldırılmış, parlamento onayı olmadan vergilendirme yapma ve parlamentonun rızası olmadan ordunun toplanması yasaklanmıştır. (bkz. Thomas William Heyck, *The Peoples of the British Isles: A New History From 1688 to 1870*, vol. 2, California, Wadsworth Publishing Company, 1992, s. 37-41.)

saraydaki güçlü tanındıklarına mektup yazar. Sonunda Sir Owen Wynne'den kralın söylediği şu söz hakkında teminat alır: “Eğer Dr. Covel üniversite kuruluşuyla birlikte gelirse Majestelerinin elini öpmesine izin verilecek”; ancak aynı zamanda konuşmanın başka bir kişi tarafından yapılmış olmasının kralı daha memnun edeceğinden de bahsedilir (Leedham-Green, 2008). Bent (1893, s. xxxi) ise, Kral III. William'ın bu konu hakkında Dr. Covel ve üniversite rektör yardımcısı arasındaki farkı bileceğini söyleyen kısa bir cevap verdiğini belirtir. Bu konuda endişesini gideren cevaplardan sonra Dr. Covel, her şeye rağmen bu görevi kabul eder. Sonuç olarak, Covel'in ilerlemesinde ve atandığı bazı görevlerdeki başarısızlıklarında başına gelen talihsiz olayların etkisi olduğu görülmektedir. Covel'in geriye kalan hayatı Christ's College'da geçer.

El yazmaları Covel için çok önemlidir ve bu koleksiyonunu hayatının son yıllarına kadar saklar. Ancak bunlardan da büyük bir kazanç elde etmek niyetinde olduğu anlaşılıyor. Covel, 1719'dan beri el yazmalarının Lord Harley'e satışı ile ilgili Humfrey Wanley ile ara sıra şiddetli bir ilişki içindedir ve satış en sonunda 300£ ile sonuçlanır (Leedham-Green, 2008). El yazmalarının 12. ve 17. yy arasında değişen bazı 43 tanesi Harley koleksiyonunda kalır. Covel'ın Türkiye'de inceleme fırsatı bulduğu, satın aldığı veya kendisine hediye edilen el yazması eserlerin neler olduğu araştırmamızda yer almayacaktır ancak tarihi ve kültürel anlamda önemli bir katkı sağlayacağından bu konu ile başka araştırmalar yapılması oldukça önemlidir.

Covel, 19 Aralık 1722'de Cambridge'de, Christ's College'da ölür ve buradaki şapele gömülür. Onun için mezarında bir de kitabe bulunmaktadır ancak artık okunamamaktadır. Covel hiç evlenmemiştir ve çocuğu da yoktur. Bu yüzden ölümünden sonra varisleri yeğenleri olmuştur. 3000 civarındaki basılı kitapları Humfrey Wanley tarafından kataloglandırılır ancak sonuç olarak yeğeni ve vasisi Henry Sorel tarafından 1724'te halka açık olarak satılır. Suffolk'taki arazi ve bir meblağ para diğer yeğenlerini de içeren birkaç mirasçı arasında bölünür. Ölümünden sonra vasiyetinde bıraktığı malvarlığı 300£ nakit paradır ve bunun dışında vasiyetinde Christ's College'a borç olarak verdiği 100£'un vasiyeti uygulayan kişiye teslim edilmesini istemiştir (Leedham-Green, 2008). Bıraktığı miras hem o dönem hem de günümüz için oldukça değerli bir miktardır. The National Archives (t.y.) sitesindeki para dönüşüm sistemine göre, 1720'lerdeki 300£ günümüzde yaklaşık 34,800£ ile eşdeğerdir. Bu parayla o dönemde 55 at veya 72 koyun

alınabilmekteydi ve ticaret erbabı birinin yaklaşık dokuz yıllık ücretine denk gelmekteydi.

1.4.2. Dr. John Covel'in Eserleri

Günlüklerden başka Covel'dan geriye kalan eser Türkiye'deki araştırmaları sonucunda Rum Ortodoks kilisesi üzerine yazdığı uzun ve detaylı dinî kitaptır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Covel'in ölümünden kısa bir süre önce basılan bu eser hem uzun süre konusunda nitelikli bir eser olarak hem de Covel'in en önemli eseri olarak kabul edilmiştir (Bent, 1893, s. xxxii). Eserin başlığı dönemin seyahat yazın türüne uygun olarak oldukça uzundur: *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present Doctrine and Discipline: particularly in the Eucharist, and the rest of their Seven Pretended Sacraments, compared with Jac. Goar's Notes on the Greek Ritual or Εύχολόγιον*. Protestan İngiliz krallığı, 17. Yüzyılda Katolikler ile anlaşmazlık içerisinde olmasına karşın Ortodokslara karşı özel bir ilgi duyuyordu. Covel'in Ortodoks ibadet şekilleri üzerine hazırladığı inceleme yazısı dönemin iki mezhep arasındaki sorunlarını oluşturuyordu. Ancak basılması uzun süre aldığı için artık konu güncelliğini yitirmişti (Covel, 1998, s. 9). Covel bu eseri hazırlamak için Yunan din adamları ile ilişkiler kurar. Onların kendisine gösterdiği nezaketten oldukça memnun kalır, ancak günlüklerine onların cehaletlerini yansıtmaktan da geri kalmaz. Edirne'de tanışma fırsatı bulduğu Kudüslü Dosithée Patriği ise dikkate değer bir istisnadır (Covel, 1998, s.8). Covel, araştırması için bazıları el yazması olan kitapları elde etmek amacıyla yaptığı bu dinî ziyaretlerden yararlanır. Ortodoks ibadet şekilleri üzerine hazırlayacağı kitabı için de bu ziyaretleri kullanır. Sonuçta çok detaylı ancak zamanında basılamadığı için önemini kaybetmiş bir eser hazırlamıştır.

Covel'in İngiliz sarayı ile başını derde sokan bir diğer olay da *The Interpreter of Words and Terms* (Kelimelerin ve Terimlerin Yorumcusu) adlı eseridir. Kitaptaki bazı yerlerde kraliyetin “büyük gücünü aşağıladığı” için imha edilmesi emredilmiştir (Bent, 1893, s. xxxi). Leedham-Green ise Hollanda'da *Synodus Bethlemistica* başlığı altında yazdığı bir eserinin yayımlanmasının yasaklandığını belirtir. Covel bahçe bakımı ve meyve ağaçları hakkında da yazmıştır, ancak eserin adı bilinmemektedir. Bu konu hakkında ne kadar geniş bilgi sahibi olduğunu ileride seyahatlerinin incelendiği bölümlerde göreceğiz.

Covel'in Christ's College'da üniversiteye dair işlerini not aldığı *Covel's Book* adındaki bir defteri de Christ's College bünyesinde saklanmaktadır.

Dr. John Covel'in gerek Bizans Araştırmaları ve gerekse de Türkiyat Araştırmaları açısından en önemli eseri ise günlükleridir. Her ne kadar seyahat günlüklerini yayımlamak amacıyla yazmış ve bunları Cambridge'e döndükten sonra tekrar okuyup Türkiye'de bulamadığı bibliyografik referanslardan notlar ekleyerek yazdıklarını yeniden düzenlemiş olsa da günlükler onun sağlığında basılamamıştır. Covel, 1716'da kitaplarını ve kendine ait belgeleri Oxford Kontu'na 300 sterline satar. Yazışmalarıyla seyahat günlüklerini içeren el yazmaları koleksiyonunun bir kısmı devralma ve satışların sonrasında 19. yüzyıldan beri British Museum'da korunmaktadır. Bu araştırmada incelediğimiz *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserin hazırlanmasında yazışmaları, seyahat günlükleri ve notları içeren ve müzede *B.M.Add. 22 910 - 22 914* numaralarıyla kayıt altına alınan el yazmalarının kullanıldığı belirtilmiştir (Covel, 1998, s.9).

İlk defa 1893'te, The Hakluyt Society'nin²⁸ yayımladığı İngilizler tarafından yapılan seyahatlerin anlatımlarına adanmış bir koleksiyondaki *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eserde Covel'in günlüklerinden çeşitli ve dikkat çekici bölümlere yer verilir. Eserin ilk sayfasında Dr. John Covel'in James Hyatt tarafından yapılan portresi bulunur. Eserin editörü James Theodore Bent detaylı bir giriş bölümünü kaleme almıştır. Giriş bölümünde “*Of the Formation of the Levant Company of Turkey Merchants*” başlığı altında *Türkiye Tacirlerinin Levant Şirketi*'nin²⁹ kuruluşu, gelişimi ve İngiliz krallığı için önemine değinilir ve daha sonra Türkiye Tacirleri vasıtasıyla Türkiye'ye gelen sanatkâr Thomas Dallam³⁰ ve papaz Dr. John Covel hakkında biyografik bilgilere yer verilir. Thomas Dallam hakkında verilen bilgiler daha çok onun org üretimi üzerine ustalığını ve

²⁸ 1846'da Londra'da kurulan dernek, önemli seyahatnameleri, gezi notlarını ve coğrafik materyalleri basmaktadır. Tarih ve coğrafi keşifler ile ilgili sempozyum ve konferanslar da düzenlemektedir. Dernek adını, İngiltere'nin deniz aşırı seyahatlerini anlatan seyahatnamelerin ve her türlü belgelerin koleksiyoncusu olan Richard Hakluyt'tan (1552–1616) alır.

²⁹ Bu konu hakkında daha detaylı bilgi “1.8. İngiltere'nin Doğu Ticareti ve Seyahatler” adlı bölümde verilecektir.

³⁰ Doğum ve ölüm tarihi hakkında bilgi yoktur. Lancashire'daki Dallam köyünden geldiği biliniyor. Londra'daki Blacksmiths' Company'de org yapımı işinde çalışmıştır. İstanbul'dan İngiltere'ye dönünce evlenmiş ve Robert, Ralph ve George adında üç oğlu olmuştur. 17. yüzyılın başlıca orglarının büyük bir kısmını o ve oğulları yapmıştır. Ürettiği orglar arasında Cambridge'de King's College'da ve Worcester katedralindeki iki ünlü org da bulunur. Ancak bu iki orgun ilki iç savaş sırasında diğeri de bir isyanda parçalanmıştır. Bkz. Bent, a.g.e., 1893, s. xviii.

Türkiye'ye gönderilmek üzere hazırladığı orgun önemini anlatır. Dallam'ın III. Mehmed'e hediye edilmek üzere tasarladığı orgun İstanbul'a doğru yola çıkmasının *The State Papers* adlı bir gazetede "Diğer devletleri, özellikle de Almanları, mahcup edecek olan büyük ve merak uyandıran hediye Büyük Türk'e gitmekte" başlığı ile haber olduğunu belirtilir (Bent, 1893, s. xvii). Dallam'ın kişisel hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Birinci bölümde, I. Elizabeth'in III. Mehmed'e hediye olarak gönderdiği orgun teslim edilmesini ve montajını sağlamak için İstanbul'a giden Thomas Dallam'ın 1599-1600 yılları arasındaki günlüğüne ve ikinci bölümde de Dr. John Covel'in 1670-1679 yılları arasındaki günlüklerinden bölümlere yer verilir. Dallam'ın günlüğü Dr. Covel'in günlüğü ile karşılaştırıldığında daha kısadır. Dallam'ın günlüğü 1. ve 98. sayfalar arasında yer alırken, Covel'in günlüklerinden alınan bölümler 99. ve 288. sayfalar arasında yer alır. Ayrıca Dallam'ın günlüğünde bulunan yazım ve dilbilgisi hataları ile anlatımın basitliği onun çok iyi bir eğitim almamış olduğunu göstermektedir.

1893'te basılan *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eserde ilk olarak Covel'in 21 Eylül 1670'te İngiltere'den Türkiye'ye doğru deniz yolculuğuna başlamasının anlatımı yer alır. Daha sonra Türkiye'de geçirdiği yedi yılda gözlemlediği olaylar ve yerlerle ilgili anlatımlarla devam eden eser, rota üzerindeki konaklamaları sonucu yaklaşık iki yıl süren deniz yolculuğu sonunda İngiltere'ye geri dönüşü ile sona erer. Dr. John Covel'in günlüklerinden alınan bölümlerin neredeyse tamamı Türkiye'yi anlatır. Covel'in günlükleri, eserin 99. sayfasında, İngiltere'den gemiye binışleri ve Türkiye'ye doğru zahmetli deniz yolcuğu ile başlar. Covel'ı deniz tutması, Boğaz'dan Tunus'a geçiş, Kartaca, Tunus ve Cervi ziyaretleri ile devam edip İzmir'e ulaşmaları ile Türkiye'deki seyahatleri başlamış olur. Dr. John Covel'in Türkiye'deki seyahatlerinden seçmeler ise sayfa 142'den başlar. 2 Nisan 1677'de Londra'ya gitmek üzere İstanbul'dan gemiye binışleri ve dönüş yolculuğunda uğradıkları yerlerin anlatımı sadece iki sayfadır. Günlükler sayfa 287'de, 12 Şubat 1679'da "kara bir Pazar sabahında" Londra'ya varmaları ile sona erer. Covel'in günlüklerinin anlatımı ise toplam 206 sayfa tutmuştur. Bu yayına ait Covel'in günlüklerinden yapılan alıntılarının neredeyse tamamı *B.M.Add. 22 192* numaralı el yazmasından gelmektedir, ancak yayıncı aşırı sıkıcı olacağını iddia ederek haritaları, eskizleri, transkriptleri ve arkeolojik açıklamaları dâhil etmemiştir. Bent tarafından hazırlanan bu anlatımda ilgi çekici konular arasında İngiltere'den İstanbul'a

deniz yolculuğu, İstanbul'daki diplomatik kutlamalar, Şehzade Mustafa'nın³¹ sünnet düğünü, Hatice Sultan'ın³² düğün töreni, dinî törenlerin anlatımı ve 1675'teki Edirne gezisi bulunmaktadır.

Covel'a ait el yazmaları ve bilgiler çok uzun süre British Museum'da saklı kalmış ve hiç gün ışığı görmemiştir. Bunun en önemli nedeni çok fazla detay içermesinden dolayı çok sıkıcı bulunabileceği için yayıncıların günlükleri yayınlamayı yanaşmamasıdır (Bent, 1893, s. xxvi). Bu yüzden günlükler, basıma ilk defa hazırlanırken sıkıcı olabilecek detay bilgiler göz ardı edilmiştir. Örneğin, deniz seyahati sırasında deniz tutması ile ilgili uzun bir açıklama, Kartaca, Efes ve İstanbul'da bulunan her bir tarihi yer hakkında bir cilt dolusu bilgi günlükte kısaltılarak yer almıştır (Bent. 1893, s. xxvii). Ancak, 1893 basımı için seçilen konuların genellikle Osmanlı toplumu ve diplomasisi hakkında ilgi çekici olay ve bilgiler olması dikkate değerdir. Batı'nın Doğu'ya olan ilgisi ve merakının devam ettiğinin, onu anlama ve onun kültür ve tarihini öğrenme isteğinin sürdüğünün bir göstergesidir.

Jean-Pierre Grélois tarafından hazırlanan, açıklamalar eklenen ve Fransızcaya tercüme edilen Dr. John Covel'in Türkiye gezilerini anlatan günlükleri *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adıyla 1998'de Paris'te basılmıştır. Bu kitap günlüklerin basıldığı ikinci eserdir ve süre bakımından daha kısa bir dönemi ele alır. *Réalités Byzantines*³³ dizisinin 6. cildi olarak basılmıştır. Dolayısıyla büyük ölçüde Bizans eserlerinin ve yazıtlarının detaylı anlatımları ve gravür çizimleri yer alır. Roma ve Bizans antikalari dışında günlüklerde anlatılan ilginç ve önemli bilgiler arasında, tarihi coğrafya ve Osmanlı tarihi de vardır. Bu eserde sadece 1675-1677 yılları arasında Trakya, Ege ve

³¹ II. Mustafa (1664-1703) 6 Şubat 1695 ve 22 Ağustos 1703 tarihleri arasında hüküm süren 22. Osmanlı padişahıdır. Osmanlı padişahları arasında sefere çıkan son padişahtır. Avusturya seferindeki Zenta yenilgisi sonucunda Osmanlı'nın büyük ölçekte toprak kaybetmesine neden olan Karlofça Anlaşmasını (26 Ocak 1699) imzalamıştır.

³² IV. Mehmed'in kızıdır. Hatice Sultan'ın II. Vezir Musahip Mustafa Paşa (1640-1686) ile düğünü Edirne'de yapılmıştır ve 14 gün sürerek dönemin en büyük şenliklerinden biri olmuştur. bkz. Sami Ağaoğlu, Muhasip Mustafa Paşa Vakfı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 2004, 377-399, s.380, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26281/276923> (Erişim Tarihi: 18.04.2022).

³³ *Réalités Byzantines* dizisinin içeriğini genellikle Bizans dünyasının ekonomik ve sosyal yönlerini ele alan çalışmalar ile baskısı tükenmiş veya bulunması zor olan Fransızca ve diğer dillerdeki klasikler eserler oluşturur. Lethielleux yayınevi tarafından Paris'te basılan bu eserler sadece Bizans ve Orta Çağ tarihi uzmanları için değil, bu konuya ilgi duyan herkesin okuması için düzenlenmiştir. Bkz. Publications: *Réalités byzantines, Orient Méditerranée*, <https://www.orient-mediterranee.com/spip.php?rubrique503&lang=fr> (Erişim Tarihi: 11.04.2022)

Bitinya³⁴ bölgelerine yaptığı seyahatler ve gezip gördüğü bu yerlerin coğrafi özellikleri, bitki örtüsü, Türk, Yunan, Yahudi ve Ermenilerin yerleşim yerlerindeki nüfus oranları, camii ve kiliselerin durumu ve sayısı, köprüler, hanlar, kaleler ve özellikle de Bizans eserleri hakkında verilen detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bunlar dışında edindiği el yazmaları ve tarihi eserler hakkındaki bilgiler ile birlikte Türk toplumu ile ilgili aldığı notlar da dikkat çekicidir.

Fransızca olan giriş bölümünde ilk olarak Dr. John Covell'in doğum yeri ve tarihi, eğitimi, akademik kariyeri, Türkiye yolculuğu ve görevi hakkında kısa bilgiler ile Orange prensi III. William ile arasında geçen nahoş olay ve III. William'ın Cambridge Üniversitesi ziyareti öncesinde Covell'in endişesi üzerine verdiği cevap³⁵ yer alır. Daha sonra Covell'in sahip olduğu el yazma eserlerin satışı ve el yazmalarının öneminden bahsedilir. Buna müteakip, 1893 yılında *Hakluyt Society* tarafından gerçekleştirilen günlüklerin ilk basımı hakkında verilen bilgiler arasında Dallam'ın seyahatnamesi ve I. Elizabeth'in III. Mehmed'e hediyesi olan org ile Covell'in günlüklerinden hangi bölümlerin kullanılmış olduğu yer alır. Bu bölümde F. W. Hasluck'ın³⁶ Hristiyanlık ve Bizans tarihi ile ilgili olarak yazdığı eserlerde³⁷ Covell'in günlüklerinden alıntı yapması ve kullandığı el yazmaları hakkında bilgi verilir. Son olarak mevcut basım için British Library'den aldıkları özel izinle kopyaladıkları günlüklerin hangi el yazmalarından alındığı ve Bizans çalışmaları açısından önemine değinilir.

Bu eserde, günlüklerin hemen öncesinde Covell'in Türkiye seyahatinin krokilerinin yer aldığı Marmara ve Ege Bölgelerini kapsayan iki harita yer alır. Birincisi Pera'dan Edirne'deki Ortaköy'e, İznik'ten İzmir'e uzanan iki ayrı güzergâhı ve İznik, İzmit, İstanbul'un Anadolu yakası ve İstanbul Adalar'ı kapsayan toplam 49 seyahat durağını içerir. İkinci harita yine İstanbul'dan başlayan İznik ve İzmit çevresindeki duraklarla birlikte Marmara Denizi ve Adalar üzerinden Çanakkale'de son bulan bir yolculuk rotası ve Dr. Covell'in ziyaret ettiği 40 farklı yerleşim yerini kapsamaktadır. Bu güzergâhlar ve

³⁴ Anadolu'nun kuzeybatı bölgesi ve bu bölgede Antik Çağ'da kurulan krallık. Başlıca şehirleri Nikomedia (İzmit), Prusa (Bursa) ve Nikia (İznik)'dir.

³⁵ "Dr. Covell ve üniversite rektör yardımcısı arasındaki farkı ayırt edebilirim." Bkz. Covell, a.g.e., 1998, s.9.

³⁶ Frederick William Hasluck (1878-1920), İngiliz antikacı, tarihçi ve arkeolog.

³⁷ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans I-II*, Oxford, 1929; F. W. Hasluck, *The first English Traveller's Account of Athos*, ABSA 17, 1910-1911, p. 103-132; F. W. Hasluck, *Bithynica*, ABSA 13, 1906-1907, p.285-308; F. W. Hasluck, *Inscriptions from the Cyzicene District*, 1904, JHS XXV, 1905, p. 56-64.

duraklar ileride detaylı olarak anlatılacaktır. Günlükler eserin 24. ve 359. sayfaları arasında yer alır. Ancak eser karşılıklı sayfalarda İngilizce orijinali ve Fransızca çevirisi olmak üzere iki ayrı metin olarak düzenlendiği için Fransızca çeviriler dâhil olmadan el yazmalarından kopyalanan günlüklerin sayfa sayısı çizimler de dâhil olmak üzere toplam 167'dir.

Birinci bölüm 2 Mayıs-27 Eylül 1675 tarihleri arasındaki Edirne'ye yolculuğu (24.-139. sayfalar), ikinci bölüm 6 Ekim-31 Ekim 1675 tarihleri arasındaki Bursa'ya yolculuğu (140.-185. sayfalar), üçüncü bölüm 30 Eylül-14 Aralık 1676 tarihleri arasındaki Mihaliç'ten İzmir'e yolculuğu ve İstanbul'a geri dönüşü (186.-237. sayfalar), dördüncü bölüm 16-26 Şubat 1676/7 tarihleri arasındaki İzmit, İznik vb. yerlere yolculuğu (238.-329. sayfalar) ve son olarak beşinci bölüm 2-11 Nisan 1677 tarihleri arasındaki İstanbul'dan ayrılışı ve Çanakkale'ye kadar olan dönüş yolculuğunu (330.-359. sayfalar) ele alır. En uzun ve detaylı bölümü birinci ve dördüncü bölümler, yani sırasıyla Edirne yolculuğu ve İzmit, İznik vb. yerlere yolculuklar oluşturmaktadır.

Bu yayındaki İngilizce metin el yazmalarındaki çizimlerin kopyalarını da içermektedir. Bazen çok küçük bir çizim, birkaç kelime veya bir harf bazen de en ince ayrıntısına kadar betimlenmiş bir camii veya bir hanın krokisi olan ve gerek uzun gerek kısa Yunanca veya Latince yazıtların kopyalarını içeren resimlerin sayıları bölümlere göre sırasıyla şöyledir: Birinci bölüm 44, ikinci bölüm 34, üçüncü bölüm 33, dördüncü bölüm 56, ve beşinci bölüm 10. Bu çizimler için eserin sonunda, 361.-408. sayfalar arasında toplam 47 sayfa *Appendice Épigraphique* (Epigrafik Ek) bölümü bulunur. Bu bölüme Covell'in çizimlerini yaptığı Yunanca ve Latince dillerindeki yazıtların Fransızcaya çevirileri de eklenmiştir. Roma karakterlerindeki transkripsiyon Covell tarafından not edilen metne karşılık gelmektedir. Son olarak 28 sayfalık *Index Général* (Genel İndeks) bölümü yer alır. Ayrıca, esere eklenen toplam 1071 adet Fransızca dipnotlarla anlama açıklık kazandırılmıştır. Orijinal yazıma okumaya müdahale etmediği müddetçe sadık kalındığı Yunanca harflerin yardımıyla tamamen veya kısmen yazılmış Türkçe veya Ermenice sözcüklerden anlaşılabilir. Günlüklerin Fransızca tercümesi İngilizce orijinal metin ile birlikte yan yana verilmiştir. Noktalama ve metnin paragraflara bölünmesine kimi yerlerde müdahale edilmiştir.

1.5. DR. JOHN COVEL'IN 1893 VE 1998 YILLARINDA BASILAN GÜNLÜKLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

1998'de basılan *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserde günlüklerin seçilmesi 1893'te basılan *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eserden çok daha farklı olmuştur. El yazması günlüklerin düzenlenerek kitap haline getirildiği iki eserde içerik bakımından belirgin farklılıklar bulunmaktadır. 1998'de basılan eserde bölümlerin seçiminde coğrafi ve kronolojik tutarlılığa yer verilmiştir. Bu nedenle İstanbul dışında Marmara Denizi'nin her iki tarafında yer alan bölgelere yapılan seyahatler yayımlanmıştır. Bu yerlerin anlatımı dışında yer alan uzun metinlere yer verilmemiştir. Örneğin Edirne'de kapitülasyonların yenilenmesi amacıyla gittikleri saraydaki gözlemleri, şehzadenin sünnet düğünü ve Hatice Sultan'ın düğün töreni vb. 1998 yılında basılan eserde yer almaz.

1893 yılında basılan eserin başlangıcında yer alan günlükten bölümler 1998 yılında basılan eserde bulunmamaktadır. 1893 basımı günlüğün Birinci bölümü içerisinde yer alan günlüklerden kısa alıntılar ve içerikler şöyle sıralanmaktadır: 21 Eylül 1670'te Londra'dan yolculuğa başlama, 24 Eylül-12 Ekim 1670 tarihleri arasında adanın ucundan Cebelitarık Boğazı'na doğru deniz yolculuğu ve Covel'ı deniz tutması, 12 Ekim-29 Ekim 1670 tarihleri arasında Boğaz'dan Tunus'a yolculuk, Herkül'ün sütunları³⁸ ve kutsal mekânları ziyaret, Tunus ve Kartaca'da duraklamaları (verilen tek tarih 31 Ekim), 7-10 Kasım 1670 tarihleri arasında Tunus'tan Cervi'ye deniz yolculuğu ve bu yolculukta gerçekleşen fırtına ve esir düşen denizcilerin anlatımı, 17-23 Kasım 1670 tarihleri arasında İzmir'e deniz yolculuğu, 26-30 Kasım 1670 tarihleri arasında İzmir'de yaşananlar ve Efes'e yolculuk ve son olarak 22-31 Aralık 1670 tarihleri arasında İzmir'den ayrılışları. Eserin geriye kalanı, Dr. Covel'ın Türkiye'deki gözlemlerini kapsayan günlüklerden seçme parçalar halinde yer alır. Bu parçalardan sonrası karışık ve düzensiz olarak verilmiştir ve ayrıca 1998 basımı eserde yer almamaktadır. Eser kronolojik bir sırada değildir ve konuların içerik benzerliğine göre sıralandığı görülmüştür. Bazılarında yıl veya tarih belirtilmemiştir. Bu kısımda yer alan konular kısaca şöyledir: 15 Ağustos 1671 ve 8 Kasım 1674 tarihlerinde patriğin takdis ayinleri,

³⁸ Cebelitarık Boğazı'na Antik Çağ'da verilen ad. Kuzey sütunun Cebelitarık kayası ve güney sütunun ise Ceuta'da bulunan Hacho Dağı veya Fas'ta bulunan Musa Dağı olduğu düşünülmektedir.

21-23 Aralık tarihlerinde Dr. Covell'in hastalanması (Adalar'a gittiğinden bahsediyor ama yıl belirtilmemiş), Dr. Covell'in D. Hillary Bubuli adındaki genç bir papaz ile arasında geçenlerin aktarıldığı ve Rum Ortodoks kilisesi ve Katolik kilisesinin ayrıldığı noktalar üzerine bir bölüm (7 Şubat 1667 tarihi verilmiş), Selanik Kaymakamı'nın Kral II. Charles'a mektubu (30 Temmuz) ve ardından IV. Mehmed'in Kral II. Charles'a mektubu, Aralık 1673'te şehzadenin³⁹ doğumu, 6 Ocak-26 Mart 1674 tarihleri arasındaki günlüklerde Kalenderiyye⁴⁰ dervişlerinin tasviri, 28 Ağustos 1673'te ölen Sir Daniel Harvey'nin cenazesıyla 10-14 Nisan 1674'te İzmir'e yolculukları, 26 Nisan-2 Mayıs 1674'te Sir Daniel Harvey'nin cenazesinin İngiltere'ye gönderilmesi ve İstanbul'a dönüşleri, 1 Nisan (yıl yok) Büyük Perşembe⁴¹ ve 23 Mart 1676 Kutsal Hafta⁴² Ortodoks ayinleri, 17-19 Temmuz (yıl yok) Sultana Sporca⁴³ adlı bir kadın ve IV. Mehmed'in arasında geçen bir olay, 24 Ağustos 1676 IV. Mehmed'in çadırlarının anlatımı, Galata Mevlevihanesi ve Türk musikisi hakkında anlatım (tarih verilmemiştir).

Yukarıda bahsedilen konular Dr. Covell'in gözlemlerine kendi yorumlarını ve başkalarından duyduklarını eklediği bölümlerdir. Günlüğün en çok öznel yargılar içeren ve hikâyeye benzeyen kısımlarıdır. Bu bölümler daha çok Osmanlı tarihini ve toplumsal yapısını anlatmaktadır. Antikite ve Bizans eserleri ile ilgili bölümlerin seçildiği ve anlatıldığı 1998 basımı eserde yer almaması içerik açısından uyumlu olmamasının bir sonucudur. Dolayısıyla, günlüklerin 1893 ve 1998 basımları arasında belirgin farklar bulunmaktadır. İki eserin ortak tek noktası Edirne yolculuğu ve Edirne'de geçen olayların bir kısmının ele alınmasıdır. Ortak bölümlerin anlatıldığı sayfa numaraları şu şekildedir: 1675 Edirne yolculuğunun, yani yol boyunca uğradıkları yerlerin anlatıldığı bölümler, 1893 basımında 171. ve 190. sayfalar arasındayken aynı bölümlerin anlatımı 1998 basımı olan eserde 24. ve 76. sayfalar arasındadır. Diğer bir deyişle 1998 Paris basımı olan eser,

³⁹ III. Ahmed (30 Aralık 1673, Dobriç-1 Temmuz 1736, İstanbul), 22 Ağustos 1703-1 Ekim 1730 tarihleri arasında hüküm süren 23. Osmanlı padişahıdır.

⁴⁰ Dünyayı ve dünyevî değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun, toplumsal düzenin inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına da yansıtan sūfilere kalender, bunların temsil ettiği tasavvufi zümrelere de genel olarak kalenderiyye veya kalenderilik adı verilmiştir. Nihat Azamat, Kalenderiyye, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, t.y., <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye> (Erişim Tarihi: 18.04.2022).

⁴¹ Paskalya'dan önceki Perşembe günü, Hristiyanlıkta dini gün olarak kutlanır. Hz. İsa'nın havarilerinin ayaklarını yıkaması ve havarilerle birlikte yediği Son Akşam Yemeği anılır.

⁴² Çile Haftası olarak da anılır. Hz. İsa'nın insanoğlu için acı çektiğine inanılan haftaya verilen addır. Paskalya'dan bir hafta önceki tarihte kutlanır.

⁴³ Kirli Sultan (İtalyanca) anlamına gelmektedir. Genç ve güzel esir kızları Sultan'a ve diğer zengin veya makam sahibi kişilere satan bir kadın ile ilgili bir olay anlatılmaktadır.

Edirne'ye yolculuk ile başlar. 1893 ve 1998 basımı eserlerde ortak olan ilk bölüm olan 1675 Edirne yolculuğunun anlatımında yer alan günlükler kronolojik bir şekilde sıralanmıştır. Rota üzerinde uğradıkları duraklar ve tarihler şu şekildedir: 2 Mayıs Küçük Çekmece, 3 Mayıs Büyük Çekmece, 4 Mayıs⁴⁴ Silivri'ye doğru yola çıkış ve Kumburgaz (1998 basımı günlüklerde Silivri hakkında çizimler verilmiş), 5 Mayıs Çorlu, 6 Mayıs Karıştıran'a doğru, 7 Mayıs Lüleburgaz'a doğru, 8 Mayıs Babaeski'ye⁴⁵ doğru ve Aziz Nicholas kilisesinin anlatımı, 9 Mayıs Havsa'ya, 10 Mayıs Edirne'ye yolculuk. Edirne'ye yolculuğun anlatıldığı bölümde araya resim, çizim ve gravürlerin girmesiyle birlikte iki eser farklılaşmaya başlıyor. Bu farklılaşma 1998 basımı eserde sayfa 76'ya, 1893 basımı eserde ise sayfa 190'a denk gelmektedir.

Daha sonra 1998 basımı eserdeki anlatıma orijinal günlüklerde olduğu üzere çizim, harita ve gravürlerin eklenmesiyle birlikte bunları içermeyen 1893 basımı, Edirne'de 1675 yılında gerçekleşen hadiselerin anlatımına geçer. Bunlardan kısaca bahsedecek olursak: Büyücüler, Ragusa depremi, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın huzurunda, Alman elçisi, saray merasimleri, nahıllar, Şehzade Mustafa'nın tasviri, Mevlit kandili, Şehzade Mustafa'nın sünnet töreni, Türk musikisi, raks ve eğlenceler, oyunlar ve gösteriler, cambazlar, hokkabazlar, ateşbazlar ve fişek gösterileri, Hatice Sultan'ın düğün töreni, nikah töreni, düğün alayı, düğün eğlenceleri ve şahinle avlanmadır.

İki eserin ikinci ve son kez aynı günlüklere yer verdiği bölümler yine Edirne'de geçen olayların anlatımı ile ilgilidir. 1998 basımı eserde 84-104 numaraları arasındaki sayfalarda yer alan bu bölüm, 1893 basımı eserde 241-257 numaraları arasındaki sayfalarda yer almaktadır. 1893 basımında "1675" başlığıyla yer alan bu bölümde geçen olaylar şu şekildedir: Edirne'de Veba, Edirne'nin nehirleri, şarap ticareti, kutsal topraklar, Edirne civarı ve batıl inanışlar. Edirne hakkındaki bu bölümden sonra iki eser tamamen farklı olarak devam ediyor ve sonlanıyor. Bu bölümde farklılaşmanın nedeni yine çizimlerin ve şekillerin detaylı bir şekilde anlatımı ve eserlerin temasının, yani içerikte yer verilmek istenen konuların farklı olmasıdır. 1998 basımı eserde 104. sayfadan sonra tarihi eserlerin, yazıtların ve mimari eserlerin tasvirleri çizimleriyle birlikte anlatılmaya devam edilir. 1893 basımında ise 257. sayfadan sonra anlatılan konular yine Osmanlı

⁴⁴ 1893 Paris basımında aynı günlüğün tarihi 3 Mayıs olarak verilmiştir. Bkz. s. 180.

⁴⁵ Günlüklerin Türkçe çevirisi olan *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü* adlı eserde bu yer Babaköy olarak adlandırılmıştır. Bkz. s. 116. İngilizce metinde yerin adı *Bobbáscui* olarak geçtiği için böyle çevrilmiş olmalı.

sarayı ve toplumu ile ilgilidir: Divan-ı Hümayun'da, ziyafet, IV. Mehmed'in huzurunda, müftünün huzurunda, Vâni Mehmed Efendi⁴⁶, kapitülasyonların alınması. 257. sayfada başlayan ayırmadan sonra 1893 basımı eser 287. sayfada sona erer. Ancak Covell'in günlüğü sayfa 280'de eve dönüş ile sonlanır, sonraki 7 sayfada anlatılanlar Bent'in kaleminden anlatılır ve Dr. Covell'in günlüklerinden alınan farklı yer ve tarihlerden özetlere yer verilir. Bent (1893, s.280), Dr. Covell'in günlüklerinin birbirini takip eden iki cildinin Edirne'ye ziyareti ile sona erdiğini ancak farklı yolculukları anlatan birkaç tane kısa günlükleri daha olduğundan ve çok uzamaması için bu esere eklenmediklerinden bahseder. Bahsi geçen kısa günlüklerden bir tanesinin başlığı şöyledir: *16 Şubat 1676/7 İzmit, İznik ve vb. Yerlere Yolculuğumuz.*

1.6. SEYYAH OLARAK DR. JOHN COVELL

Covell, Türkiye'de kaldığı yedi yıl boyunca çok çeşitli alanlarda bir yığın bilgi toplamayı başarır. Topografya, mineraloji, botanik, zooloji, demografi, etnografi, nozografi⁴⁷, siyaset, ekonomi, müzik, ilahiyat, gastronomi, filoloji, mimari, arkeoloji, epigrafi gibi çeşitli alanlarda bilgileri günlüğüne not eder. Çağdaşı diğer Avrupalı gezginler gibi Klasik Antikiteye, Antik Yunan ve Roma dönemlerinden kalan eserlere karşı bir hayranlığı vardır. Aynı zamanda Bizans ve Osmanlı anıtlarına dair notları da bulunmaktadır ki bu araştırmamız açısından oldukça önemlidir. Covell'in hem Antikite hem de Türk eserlerine olan hayranlığı ve bu konu hakkında yaptığı gözlem ve incelemeler, o dönemde gelişmekte olan Batı'nın Doğu'ya bakışımın bir örneğidir.

Avrupa'nın Antikite tutkusu Rönesans ile başlamıştır. Orta Çağ bilginleri kendilerini Antikite'den daha değerli ve yüksek seviyede görürken, 15. yüzyılda başlayan Hümanizma, Neo-Platonizm gibi düşünce akımları, Orta Çağ'ın "kasvetli" havasının yerini alarak insanı merkeze almıştır (Lee, 2012, s. 12). Antik sanat eserlerinde ve

⁴⁶ IV. Mehmed döneminin dinî ve siyasî alanda en etkili kişilerinden biridir. 17. yüzyılın dinî hayatında önemli bir yer tutan mutasavvıf-fakih çekişmesinde fakihlerin yanında yer almıştır. Mutasavvıflar ruhun, batının, iç âlemin ve görünmeyen tarafını tutarken, fakihler görünenin, dünya ve evrenin, amelin, okuyarak öğrenmenin tarafını tutmaktaydı. Mutasavvıf şair Niyâzî-i Mısırî'nin Bursa'dan Limni adasına sürülmesi, Babaeski'de bulunan bir Bektaşî tekkesinin yıkılması, Mevlevî ve Halvetî dergâhlarının kapatılmasından sorumlu tutulmaktadır. Bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-efendi-vani> (18.04.2022).

⁴⁷ Nosography, metodik olarak hastalıkların sınıflandırılması bilimi.

edebiyatta büyük etki bırakan ve Avrupa'nın Antik Yunan'a karşı tavrını tamamen değiştiren bu yönelim, Yunan olan her şeye bir mükemmellik ve yücelik atfetme olarak kendini gösterir. 17. yüzyıl aydınlarının Antikite ilgisinin gelişmesinde ise garip ve mistik Doğu'yu tanıma, anlama ve değerlendirme konusundaki isteklerinin payı da vardır. Ancak Batı, Doğu'yu kendi kavramlarına göre anlamaya çalışırken Batı'da olan şeylerin Doğu'da olmadığı üzerinden bir "öteki" yaratma yoluna gider (Yavuz ve Pehlivanoglu, 2008, s. 154). Böylece Doğu hakkında kendini temele alarak bilgi sahibi olmaya çalışan Batı, onu yönetme ve ona egemen olma hakkını da kendinde görür. Batı'nın bu tutumu sömürgeciliği meşru kılan bir düşünce sistemi olan Şarkiyatçılık olarak adlandırılmaktadır.

Covel, Türkiye'ye geliş amacı seyahat etmek ve yeni yerler görmek olan maceracı bir seyyah değildir. Bilimsel disiplinden gelen bir kişidir. Dolayısıyla da çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Gezip gördüğü yerlerde bir botanikçi gibi bitki örtüsünü, bir coğrafyacı gibi o yerin fiziki ve coğrafi özelliklerini, bir diplomat gibi devlet yapısını ve idaresini, bir misyoner gibi Osmanlı toplumunun dini yapısını ve gayrimüslim halkı, bir mimar gibi bina ve köprülerin özelliklerini, bir arkeolog gibi eserlerin antik değerini ve bir dilbilimci gibi sözcüklerin kökenini anlatmıştır. İlgi alanı son derece geniş bir insandır. Bütün bunlara ek olarak, daha ileride görüleceği gibi mizah yönü gelişmiş bir aydındır.

Sıradan seyyahlar gibi bir şehirde kalma süresi bir veya iki gün değildir. Dolayısıyla kısa sürede gördüklerini önceden okuduklarının ışığında yazmamıştır. Günler, hatta haftalar ve aylar boyunca o şehirde veya kasabada kaldığı olmuştur. Ancak diğer Batılı seyyahlar gibi daha çok Avrupalılar ve gayrimüslim halk ile birlikte zaman geçirdiği için Türkleri yakından tanıma fırsatı bulduğu söylenemez. Daha çok Yunanlarla sohbet kurmuş ve onların evlerinde kalmıştır. Bundan dolayı, Türkler hakkında edindiği izlenimler ve bilgiler hem kendi dünya görüşünü hem de gayrimüslimlerin Türklere bakışını, özellikle de Yunanlardan duyduğu ve öğrendiklerini yansıtmaktadır. Türkçe bilmediği için kendisine tuttuğu rehberin Yunan olması da bu duruma bir örnektir.

Hâl böyle olunca Covel'ın, günlüğünde Türklerden mi yoksa gayrimüslimlerden mi daha çok bahsettiği sorusu akla geliyor. En az Ermenilerden, daha sonra Yahudilerden ki ileride açıklayacağımız üzere onlara karşı nefretini saklamıyor, ikinci sırada Yunanlardan

ve en çok da Türklerden bahsediyor. Türkler hakkında ilginç bulduğu her şeyden bahsetmek istiyor.

Karşılaştığı mimari yapıların, hanların, kalelerin, köprülerin ve abidelerin çizimlerini günlüğüne ekleyip detaylı bir şekilde tasvir etmiştir. Yunanca ve Latince bilgisi sayesinde yazıtların çevirisini de yaparak Bizans tarihi hakkında yorumda bulunmuştur. Kimi zaman sözcüklerin kökenlerini anlatmış ya da Yunancadan Türkçeye veya Türkçeden Yunancaya geçen sözcüklerden bahsetmiştir.

Covel, kendinden önceki kimi seyahatçileri okumuştur. Coğrafi bilgiler verirken kimi zaman Strabon'a atıflarda bulunur. Yolculuğu boyunca gördüğü şehir, kasaba ve köyleri ve buraların özelliklerini anlatır. Günlüğün büyük kısmı fiziksel çevre betimlemelerinden oluşmaktadır. Neyse ki bu uzun ve detaylı betimlemelerin arasında Covel'in düşüncelerini içeren anekdotlar ve okuyucunun ilgisini çekecek, onlarda merak uyandıracak konular da bulunmaktadır. Genellikle, okuyucunun ilgisini çekeceğini düşündüğü sosyal, kültürel ve dinsel mekânlar ve ilginç bulduğu insanlar hakkında notlar almıştır.

Covel'in Türkiye'de geçirdiği yedi yıl boyunca çok önemli bilgiler edindiği ve gözlemler yaptığı diğer gezginler tarafından da doğrulanmaktadır. 17. yüzyılın ünlü günlük yazarı John Evelyn günlüğünde ondan "Covel, büyük Doğu seyyahı" olarak bahseder (Bent, 1893, s. xxvi). Evelyn, Covel'in Türkiye seyahatinden haberdar olmakla kalmamış aynı zamanda bu seyahatlerin önemli olduğu vurgusunu da yapmıştır. Covel'in döneminin entelektüel çevresinde tanınan biri olduğu ve seyahatlerinin de bilindiği görülmektedir. Covel'in, günlüklerini bir gün yayımlamak amacıyla veya ölümünden sonra başkalarının yayımlaması için yazdığı anlaşılmaktadır. Öyle ki el yazmalarına sayfa numaraları eklemiş, metinleri bölümlere ayırmış, şekiller eklemiş ve her bir parça mektuba, kâğıtlara ve 1657'de lisansını aldığı zamanki sınav başarı belgesine varıncaya kadar kendisiyle ilgili her şeyi bir araya getirmiştir (Covel, 1998, s.9). İngiltere'ye döndükten sonra çeşitli sorumluluklar üstelenen Covel, İstanbul'daki görevinden bu yana çok fazla belge biriktirdiği kitabının tamamlanmasını sürekli olarak ertelemiştir.

Fransız gezgin ressam Grelot onun elde ettiği bilgilerin ne kadar önemli olduğundan bahseder. "(Konstantinopolis'in) bugünkü durumunu, bunun hakkında küçük bir plan verdikten ve bundan sonra sahip olacağım küçük tasarımda oldukça mükemmel bir fikir

edindikten sonra yalnızca kısaltacağım. Tüm bunlar, İngiliz centilmeni Bay Covel'ın, Yunanistan'da kaldığına dair yaklaşık on yıldır yaptığı ilginç, bilgi dolu gözlemlerle, elinde bulunan çok güzel, çok büyük, çok kesin bir belgeyi herkese açıklamasını beklerken” (Grelot, 1680, s. 75). Buna rağmen kendisinden önce ve sonra Türkiye'yi ziyaret eden gezginlerin seyahat günlükleri basılırken Covel'ın günlüğünün onlarca yıl basılmamış olması ilginçtir. Covel, Grelot'un eseri için onun çizimlerinin doğruluğunu ve yeteneklerini öven bir onay yazısı kaleme almıştır. Bu yazıda dostluklarından ve ikisinin de İstanbul'da bulduklarından bahseder (Grelot, 2011). Burada dikkat çeken önemli bir nokta ise Grelot'un Covel'in seyahatlerinden bahsederken Türkiye veya Osmanlı İmparatorluğu yerine “Yunanistan” demeyi tercih etmesidir. Trakya, Marmara ve Ege bölgelerine yapılan seyahatlerin anlatıldığı bu günlüklerde, bu bölgelerin Yunanistan olarak adlandırılması ve yerleşim yerlerinin Yunanca adlarının kullanılması Batı'nın Antikite'ye duyduğu ilgi ve yakınlığın ve asıl kaynak olarak onu temel almalarının bir sonucu olduğu görünüyor. Batı'nın Doğu'ya duyduğu Oryentalist önyargı burada da kendini gösteriyor. Şarkiyatçılık'ın bir dışavurumu olarak Doğu'yu Batı'ya göre tanımladıklarını ve Batı'yı Doğu'nun hâkimi olarak gördüklerini ilan etmiş oluyorlar.

Covel tarafından bir ressam edasıyla yapılan gözlemler ile edinilen bilgilerin çokluğu ve derinliği onun meraklı ve titiz kişiliğine işaret etmektedir. Covel'in Türkiye'de kaldığı süre boyunca merakı, onu gözlemlerini çoğaltmaya itmiştir. İnceleme notları arasında belgeler, gelenek ve görenekler, Türklerin ve diğer toplulukların yaşam biçimleri hakkındaki notlar dışında arkeolojik anekdotlar, Erken Hristiyan dönemi, Bizans ve Frank dili yazıtları da bulmaktadır.

1.8. İNGİLTERE'NİN DOĞU TİCARETİ VE SEYAHATLER

Orta Çağ boyunca Doğu'nun zengin ürünleri Hristiyanlık dünyasına İtalyan pazarı yoluyla girer ve Orta Çağ Levant (Doğu Akdeniz) ticaretinde ilk rol sahibi olanlar İtalyalı tüccarlar olur. İngiltere'nin bu tüccarlarla ilişkisi de çok eskiye dayanır. Bu ilişkide ilk önce Floransalılar, daha sonra Cenevizliler yer alır ve son olarak Akdeniz'in İngiltere ile alışverişi 15. yüzyılda neredeyse sadece Venedikli tüccarların eline düşer (Epstein, 1908, s. 1). İngiliz tüccarların Akdeniz'deki bilinen ilk ticaret teşebbüsleri başarısızlıkla

sonuçlanır. (Wood, 1964, s. 1-2). Akdeniz'e ticaret gemisi gönderdiği bilinen Bristollu tüccar Robert Sturmy 1446'da Yafa'ya hacılarla birlikte yün ve teneke gibi mallar getirmiş ancak bu gemi, dönüş yolculuğunda çıkan fırtına nedeniyle Yunanistan yakınlarında batmıştır. Aynı tüccara ait, İngiltere'den kurşun, teneke ve kumaş getiren ve baharat tedarik eden bir diğer gemi ise 1457'de Cenevizliler tarafından Akdeniz ticaretinde bir tehdit olarak algılanmış ve yağmalanmıştır. Bu yüzyılda, Akdeniz'de, ilk sırada gelen baharat ticaretinin yanı sıra ipek, pamuk ve cam gibi malların ticareti de yapılmaktadır. İngiliz gemilerinin de bu ticarete pay sahibi olmasını isteyen kral VII. Henry'nin ithalat vergisini artırması İngiltere ve Venedik arasındaki ticaretin zamanla azalmasına neden olur ve 1509'dan 1518'e kadar ise hiçbir Venedik filosu İngiltere'ye uğramaz (Epstein, 1908, s. 3-4). 1532'de, son resmi Venedik filosu İngiltere'den denize açılır. Bundan sonra İngiltere'ye Doğu'dan mal getiren Venedikli tüccarlar sorumluluğu kendi üzerlerine alarak ticarete devam etmişlerdir. 1587'de bu türden bir Venedik gemisi İngiltere'deki Wight Adası yakınında enkaz haline gelmiştir ve bu İngiltere'ye geldiği bilinen son Venedik ticaret gemisidir (Epstein, 1908, s. 5).

İngiltere ve Venedik arasındaki Doğu ticaretinin sekteye uğraması İngiliz tüccarların işine yarar. İngiltere, Doğu ticaretine Akdeniz'deki adalarla başlar. 1511 ve 1534 yılları arasında İngiliz ticaret gemileri Sicilya, Girit Adası'ndaki Kandiye ve Sakız Adası'na düzenli bir şekilde ticaret yapar (Epstein, 1908, s. 5). 1513'te Sakız Adası'nda bir İngiliz konsoloslugu kurulur ve 1522'de Kandiye'de ticari yerleşim yapılır, 1533 yılında İyon denizindeki Zakintos Adası ile frenküzümü ticareti başlar. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun denizlerde güçlenmesi ve 1522'de Rodos'un fethi ile birlikte Türklerin Doğu Akdeniz ticaretindeki önemini fark etmiştir (Wood, 1964, s. 5). Doğu'ya açılan kapı olan Türkler ve Osmanlı İmparatorluğu İngiltere'de büyük ilgi ve merak uyandırmaya başlamış ve dönemin İngiliz oyun yazarlarının eserlerinde bile yer almıştır.⁴⁸

Türkiye'ye geldiği bilinen ilk İngiliz tüccar ise Anthony Jenkinson adlı bir seyyahdır ve 1553'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından kabul edilir. Kanuni, kendisine geçiş izni bağışlar ve ona Fransızlar ve Venediklilerle eşit muameleyle ticaret yapma izni verir, yani normal giriş ücreti dışında başka bir şey ödemeyecektir (Epstein, 1908, s. 8). Ancak

⁴⁸ W. Shakespeare'in *IV. Henry* adlı eserinde III. Murad'tan bahsedilerek Osmanlı sultanlarının kardeş katli yasasına değinilmiştir (2. Bölüm, V. ii.).

Jenkinson'ın elde ettiği kazanım bireysel bir başarıdır ve 1575'e doğru İngiltere'nin Doğu ticareti gitgide azalır. Londra'daki tüccarlardan olan Sir Edward Osborne ve Richard Staper 1575 civarında Sultan III. Murad'tan William Harborne adına geçiş izni elde etmek amacıyla İstanbul'a temsilci gönderir. Bunun üzerine 1578'de İstanbul'a gelen Harborne, Sultan III. Murad'ın Kraliçe Elizabeth'e yazdığı Osmanlı egemenliğindeki bölgeleri Harborne'u gönderen İngiliz tüccarlara açacağını, karşılığında da Türk tüccarlara İngiltere'ye gitme serbestliği verilmesini isteyen mektubu elde etmeyi başarır (Epstein, 1908, s. 10). Kraliçe Elizabeth, birkaç İngiliz'e verilen bu iznin tüm İngiliz tüccarlara verilmesi karşılığında Osmanlı tebaasına eşit serbestlik verileceği cevabını verir. 1580'de III. Murad Türkiye'deki diğer Avrupalı tüccarların sahip olduğu haklardan İngiliz tüccarların da yararlanmasını kabul eden bir ferman yayınlar (Epstein, 1908, s. 11). Fransa büyükelçisi M. de Germigny, bu duruma itiraz eder ve III. Murad'ın bu imtiyazları geri almasını sağlar. Germigny İngilizlerin Doğu Akdeniz ticaretinde elde edeceği haklarla Fransızlarla eşit duruma gelmesini kabul edemez. Buna engel olmak için, verilen imtiyazlar sayesinde sahip olduğu İngiliz esirleri serbest bırakmak zorunda kalan Kapudan Ali Paşa'yı kullanmak istemiş ancak Harborne'un sarayda daha önemli tanıdıkları olmasıyla başarısız olmuştur (Şigan ve Baktır, 2019, s. 208). Bunun üzerine Kraliçe Elizabeth Harborne'u İstanbul'a "büyükelçi" değil ama "sözcü, temsilcisi, vekil" olarak atar ve ona konsolos atama ve kanun çıkarma gibi yetkiler vererek hediyelerle⁴⁹ birlikte İstanbul'a gönderir. Bu hediyeler için yaklaşık 2000 sterlin harcadığı ve bu paranın büyük miktarını da tüccarların karşıladığı düşünülmektedir (Şigan ve Baktır, 2019, s.211). Fransız ve Venedik büyükelçilerinin itirazlarına rağmen anlaşma yenilenir ve Haziran 1584'te ilk İngiliz ticaret gemileri İstanbul'a gelir. Ancak Harborne'un masraflarının ve maaşının tüccarlar tarafından karşılanması temsilcilerin hem diplomatik hem de ticari bir görevi olduğunu açıkça gösterir (Wood, 1964, s.12).

Ticaret ilişkisi olarak başlayan bu girişimler aynı zamanda siyasi bakımdan da oldukça önemliydi. Örneğin İngiliz tüccarlar, Kraliçe'nin bir temsilcisi olarak Harborne'un İstanbul'da bulunmasının Sultan'ı devlet yararına kullanmayı mümkün kılacağı fikrindedir (Epstein, 1908, s. 14). Burada gelecekte artarak devam edecek olan ticaret, seyahat ve siyaset üçlüsünün ilk adımları atılmış olur. Ticaret adına yapılan seyahatlerin

⁴⁹ Eski geleneklere göre her altı yılda bir Sultan'a 1500£ verilmekteydi. Bkz. M. Epstein, a.g.e., 1908, s. 14.

ve ticaret ilişkisinin aslında ekonomik çıkarlardan daha çok siyasi çıkarlar adına kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki 17. yüzyılda Levant Şirketi Londra'nın en güçlü esnaf teşkilatı haline gelir ve kraliyet tarafından bu şirketin bir elçisi olarak atanmak büyük bir imtiyaz ve gelir getiren bir görev olmuştur (Baktır, 2019, s.175).

III. Murad'ın fermanından sonra, 1581'de Kraliçe Elizabeth başta Sir Edward Osborne ve Richard Staper olmak üzere tüccarlara Türk sularında ticaret yapmak için ruhsat verince bu tüccarlardan oluşan bir Türkiye Şirketi (Turkey Company) kurulur. Osmanlı topraklarında ticaret yapma ayrıcalığına sahip olacak olan bu şirkete bağlı tüccarların sayısı on ikiyi geçmez (Epstein, 1908, s. 17). Yedi yıl geçerli olacak olan bu ruhsat, ticaret karlı olmazsa geri alınacaktır. Diğer yandan çok kazanç getirirse yedi yıl daha uzatma hakkı tanınacaktır. 1588'de Türkiye Şirketi'nin ruhsatı yenilenmez ve İstanbul'daki büyükelçiliğin maliyet yükü ile zor durumda kalan tüccarlar daha geniş yetkiler veren yeni bir ruhsat isteğinde bulunur ama bu isteğe de 1589'da patenti sonra erecek olan İngiltere'nin Venedik Şirketi tüccarları karşı çıkar (Epstein, 1908, s. 26). Venedik tüccarları ağır vergilerden yakınırken, Türkiye tüccarları da büyükelçilik ve konsoloslukların devamını sağlamak için ödenen paralardan şikâyet ediyorlardı. Aynı zamanda Türkiye Şirketi tüccarları Venedik ticaretine katılmayı isterken, Venedik Şirketi tüccarları da Türkiye'deki ticaretten kazanç sağlamayı talep ediyordu. En sonunda, Akdeniz'de ticaret yapan bu iki şirketin tüccarları 7 Ocak 1592'de yayımlanan yeni bir tüzükle birlikte Levant Şirketi olarak tek bir çatı altında toplandı (Epstein, 1908, s. 36).

Levant Şirketi, İngiltere'nin ticaret sisteminin gelişmesinde ve İngiltere'nin zenginliğinin oluşmasında 1600'de kurulan Doğu Hindistan Şirketi'nden⁵⁰ sonra ilk sırada yer alır (Bent, 1893, s. ii). Hindistan'da tekelci bir ticaret olarak başlayan Doğu Hindistan Şirketi 18. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar İngiliz emperyalizminin temsilcisi olarak, siyasi anlamda da rol sahibi olur (Britannica, 2021). Bu şirketler yoluyla birçok seyyah buralara gitmiş ve seyahat yazıları kaleme almıştır. Bu seyahat ve yolculukların anlatıldığı 370 civarı kitap, 1846'da kurulan The Hakluyt Society tarafından basılmıştır (The Hakluyt Society, t.y.). Adını, Kuzey Amerika'nın İngiliz kolonisi olması yönündeki çabalarıyla⁵¹ tanınan ve İngilizlerin denizaşırı çıkarlarıyla ilgili seyahatname ve belgeleri

⁵⁰ Hint okyanusu bölgesini kapsamaktaydı.

⁵¹ G. Roe Crone, "Richard Hakluyt", *Encyclopedia Britannica*, 19 November 2021, <https://www.britannica.com/biography/Richard-Hakluyt> (Erişim Tarihi: 11.04.2022)

toplayan ve derleyen İngiliz yazar ve coğrafyacı Richard Hakluyt'tan (1552-1616) alan bu dernek üç seri ve bir de ek olmak üzere toplam dört seri olarak bu elyazması seyahatnameleri yayımlamıştır. 1893'te basılan ve Dr. John Covel'in seyahatnamesinin de yer aldığı *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eser de 87. numara ile ilk serinin ikinci bölümünde yer alır.⁵² Bu eserde Levant Şirketi ile Türkiye'ye gelen Thomas Dallam'ın seyahatnamesi de bulunur. Bu seyahatler Doğu'ya has malların Batı'ya getirilmesi amaçlı bir ticaret ilişkisi olarak başlamış olsa da, zamanla Batı'nın Doğu'yu sömürmesi ve kendi ülkeleri yararına iç siyasetine karışması haline dönüşmüştür. Nitekim İngiltere adına kapitülasyonları genişletme çabasında bulunanlar Levant Şirketi'nin büyükelçisi, papaz Dr. John Covel ve şirketin diğer tüccarlarıdır. Covel, bu amaçla veziriazamla görüşen heyetin içinde yer almış ve IV. Mehmed'in Edirne'deki sarayında bulunmuştur (Bent, 1893, s. 265-7). Kapitülasyonların başarıya ulaşması Levant Şirketi'nin hem ekonomik hem de siyasi etki ve önemine bir örnektir.

Sonuç olarak, İngiltere'nin Doğu ticareti Covel Türkiye'ye gelmeden önce başlamıştı. Onun geldiği dönemde ise bu ticaret gelişmiş, İzmir, Halep ve İstanbul gibi büyük şehirlere konsolosluklar ve fabrikalar açılmış ve Akdeniz boyunca yeni duraklar eklenmişti (Epstein, 1908, s. 214-216). İngiltere için hayati öneme sahip olan Türkiye ticaretini yönetmek ve uygulamak için ülkeye gönderdiği görevliler de bu doğrultuda seçilmiş önemli kimseler olmalıydı.

1.9. DR. JOHN COVEL'IN TÜRKİYE'YE SEYAHATI

Dr. John Covel'in Londra'dan yola çıkışından başlayarak günlüğüne not aldığı önemli olayları, hem dönem hakkında bilgi vermesi hem de kendi kişiliği hakkında ipuçları sunması bakımından inceleyeceğiz. Bu bakımdan Türkiye'ye gelmeden önce başından geçen olayların neler olduğu ve bunları aktarma biçimi Covel'in Türkiye'deki seyahatlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

⁵² "Bibliography of the Hakluyt Society First Series, Part II", The Hakluyt Society, 1998 – 2022, <https://www.hakluyt.com/hakluyt-society-first-series-part-ii/> (Erişim Tarihi: 11.04.2022)

21 Eylül 1670'te saat 11.30'da Levant Şirketi'ne ait yedi İngiliz genel yük gemisi⁵³ Türkiye'ye doğru yolculuklarına başlar. Gemi kaptanları, gemilerin adları ve varış noktaları günlükte şöyle sıralanmaktadır:

Kaptan John Hill, *London Merchant*, İzmir ve İstanbul,
 Kaptan Pain, *Speedwell*, İzmir ve İstanbul,
 Kaptan Dier Roles, *Mary and Martha*, İzmir,
 Kaptan Kerington, *Levant Merchant*, İzmir,
 Kaptan Stoe, *Pearl*, İzmir,
 Kaptan Bromwell, *Thomas and Frances*, İzmir ve İskenderun (Bent, 1893, 101).

Bunlara ek olarak Levant Şirketi'nin İstanbul ve İzmir'deki duraklarına uğramayıp sadece İskenderun'a gidecek olan geminin kaptanı Partridge ve geminin adı da *Turkey Merchant*'tir. Dr. John Covel'in yolculuk ettiği gemi *London Merchant* adlı gemidir. John Hill'in dürüst, ciddi ve temkinli bir kaptan olarak gemiyi idaresini ve ona karşı saygılı ve nazik tutumunu över. Bu konvooya Amiral ve Koramiral de eşlik eder. Amiral kaptan Robinson, *Greenwich* adlı gemisiyle Kandiye'ye kadar onlarla gelip daha sonra *Turkey Merchant* ile birlikte İskenderun'a gidecektir. Koramiral Kaptan Wild, *Assurance* adlı gemiyle konvooya İzmir'e kadar eşlik etmeyi sürdürür.

Covel deniz yolculuğunu detaylı bir biçimde anlatır. 26 Eylül'de güneyden esen sert rüzgâr ve yağmur sonucunda yolcuları deniz tutar. Covel, ilk defa deniz yolculuğuna çıktığı için mide bulantısını ilk başta normal karşılar. Mide bulantısını ve bundan kurtulmak için denediği yöntemi detaylı bir şekilde anlatır: İlk önce midesinin bulanmasını artırmak için görevlilerin kullandığı geminin ana direğinin tepesindeki Yuvarlak Ev'e çıkar ve daha sonra aşçının yanına giderek yaklaşık 1,5 litre bira içer (Bent, 1893, s. 102-3). En sonunda midesini rahatlatmayı başarır. Burada dikkat çeken nokta ilk seyahati olmasına rağmen Covel'in gemide oldukça rahat davranıyor olmasıdır.

29 Eylül'de Amiral, kaptanları çağırarak onlara bir Hollanda ticaret gemisinin paylaştığı haberleri verir. Covel, bunları Hollandalılardan kendisi duymuş gibi anlatmaktadır. Habere göre, İngiliz ve Hollandalı gemiciler Tanca yakınlarındaki Spartel Burnu'nda⁵⁴ altı Cezayir savaş gemisini yakalamış, gemilere ateş açıp onları batırmış ve birçok İngiliz ve Hollandalı esiri kurtarmıştır (Bent, 1893, s. 104). Bu olay İngiltere ve Hollanda'nın Akdeniz ticaret yolunda karşılarına çok sık çıkan tehditler arasında Cezayirli denizciler

⁵³ Farklı yükleyicilerin yüklerinin kabul edildiği gemi.

⁵⁴ Afrika'nın en kuzeyinde, boğazın tam ağzındaki Afrika Burnu.

olduğunu ve bu sorunun üstesinden gelmek için beraber çalıştıklarını göstermesi açısından önemlidir.

1 Ekim'deki günlüğünde Amiral ve Koramiral'in akşam yemeği yemek için onların gemisine geldiğini ve 3 Ekim'de de hep birlikte *Turkey Merchant* gemisinde akşam yemeği yediklerini anlatır. Gemide ayrıca komik oyunlar, değişik eğlenceler ve gülünç şarkılar söylediklerinden bahseder. Covell açısından yolculuk oldukça eğlenceli geçiyordur.

Gemiler, Manş Denizi, İngiliz Kanalı, Atlantik ve Cebelitarık Boğazı üzerinden Malaga'ya gelir. 14 Ekim'de Malaga'da karaya çıktıklarında Senyör Carlos adında bir İrlandalı tarafından ağırlanırlar. 15 Ekim'de de demir alıp buradan ayrılırlar ancak burada anlattığı hikâyeler ve başından geçenler o kadar detaylı ve uzundur ki, okuyan onun günlerce burada kaldığını düşünebilir (Bent, 1893, s. 117). Covell Malaga Katedralini (Major Domo) anlatır. Burada başına gelen ilginç bir anıyı anlatırken daha Türkiye'ye gelmeden Türkler hakkındaki ilk yorumunu da not etmiş olur. Covell'a göre kafiladaki "iyi eğitim alma şansını yakalayamamış bir genç adam", İzmir ile Halep'e gidecek olan diğer iki papazın ve onun katedrale girdiklerini görünce onlara bir putperest tapınağına girmekten korkup korkmadıklarını sorar. Covell, cevap olarak Aziz Paul gibi düşündüğünü ve *bir putun onun için bir hiç olduğunu* söyler. Oraya ibadete etmeye değil, aksini kanıtlayıp tartışmak için girdiğini tanrının bildiğine dair bir nutuk atar. Bu olaydan bahsetmesinin nedenini de "bu fazla meraklı gencin" daha sonra İzmir'de başının derde girmesi sonucunda Türk olduğunu öğrenmesi olarak not düşer (Bent, 1893, s.108).

Daha sonra Santa Victoria manastırını görmeye gider. Burada Cezayirli tarafından esir alınmış yedi Hristiyanın binerek limana kaçmayı başardıkları sandal, ölümden kurtulmuş bir çocuğu temsilen yapma bir bebek ve Afrika'daki Hristiyanlar tarafından öldürülen yaklaşık 4,5 metre uzunluğundaki bir yılan gibi adaklar vardır. Rahip arkadaşı Huntington ile din adamları üzerine Latince bir sohbete koyulurlar ve kafildekilere bunu İngilizceye tercüme ederler (Bent, 1893, s.108). Bu noktada Covell'in eleştirisinden nasibini alan ikinci kişi Paulo adında bir Yunan gencidir. İngilizce öğrenip İzmir'de tercüman olmak için bir süre İngiltere'de kaldığının söylendiği bu genç, Covell ve Huntington'un anlattığı mucizelere kahkahalarla "patavatsızca" gülerek oradaki papazları kızdırır ve onları sakinleştirmeye çalışan Covell'i ise hem kızdırır hem de utandırır (Bent, 1893, s.109).

Böylece Covel, daha Osmanlı topraklarına ayak basmadan biri Türk diğeri Yunan olan Osmanlı toplumuna mensup bu iki kişiyi “iyi eğitim almamak”, “kaba davranmak ve patavatsızlık göstermek” gibi sözlerle eleştirmiştir. Diğer yandan o dönemde bu iki kişinin İngiltere’de bulunması ve onlarla aynı gemide Türkiye’ye doğru seyahat etmesi, üstelik Türk olanın kimliğini sakladığı halde, dikkate değerdir. Ayrıca Covel, yabancı dil öğrenip neredeyse anadili kadar iyi konuşanlar olduğunu ve başka ülkeleri gezen kişilerin bunu akılda tutarak konuştuklarına dikkat etmesi gerektiğini de not eder. Bunu Malaga şehrinin eskiyen kapıları hakkında yaptığı yoruma İspanyol görünümlü ama en az onlar kadar çok iyi İngilizce konuşan bir adamın verdiği cevapla daha iyi anlamıştır (Bent, 1893, s.110).

Covel’in gezdiği diğer yerler arasında çok beğendiği Dominiken manastırı vardır. Burada onlara bolca ikramda bulunulur. Rahibe manastırına gitmeden “can sıkıcı ve sinir bozucu” rahibeler ile karşılaşacaklarını beklerken tam tersine hayatında gördüğü “en genç, havalı ve akıllı kadınlarla” karşılaştığını söyler. Konuşmalarının örnek vermeye degecek kadar önemli olmadığını ama çok samimi, neşeli ve eğlenceli olduğunu söyler. Bu olay Covel’in kadınlara yaklaşımına ilk örnektir. Buradaki rahibe manastırlarından birinde okuyan Maryland’daki koloninin kurucusu Lord II. Baltimore’un kızı Cecil’i gördüklerini ve bu eğitimlerin İngiliz okullarındaki eğitimlerin hepsinden çok daha iyi olduğunu söyler (Bent, 1893, s.111). Ancak bu konu hakkında nasıl bilgi sahibi olduğunu söylemez, detay vermez. Belki de önemli bir lordun kızının burada okuması onun için buna yeterlidir.

Covel, rahibelerden bahsederken platonik aşkların buralarda çok yaşandığı ve değer verildiğini ve bunun çok masumane bir şekilde yapıldığına inandığını söyler. Aşk ilişkileri üzerine gözlemlerini not etmeyi ihmal etmemesi akla III. William ile arasında geçecek olan mektup olayını getiriyor. Platonik aşk üzerine yaptığı bu değerlendirmenin hemen ardından bir keşişin⁵⁵ rahibelerle konuşmasına denk gelmesini ve onları gördüklerinde kaçışmalarını anlatır. Aslında platonik aşktan ziyade manastırlarda yasak olmasına rağmen yaşanan gönül ilişkilerine dikkat çektiğini anlıyoruz (Bent, 1893, s.111). Rahibelerle olan bir başka anısını da şöyle aktarır. Bir gün onların yanında otururlarken iyi giyimli, aksi bir İspanyol beyefendisi⁵⁶ gelir. Covel ve diğerlerine küçümseyen bir bakış atıp kızları büyük bir saygıyla selamlar ve içlerinden bir tanesine

⁵⁵ İngilizce aslında *Friar* (Frer) Katolik keşiş/rahip.

⁵⁶ *Don* olarak geçmektedir. Aynı zamanda mafya anlamına da gelir.

Covel'ın dikkatini çekecek kadar uzun süre bakar. Covel, bu beyefendinin gözlerini diktiği kızı “çok akıllı ama güzel değil” diye tanımlar ve onun İspanyol'un Dulcinea'sı⁵⁷ olduğunu söyleyerek alay eder. İspanyol beyefendisi, tercümanlarına onların Katolik olup olmadıklarını sorar ve “Evet” cevabını aldıktan sonra onları rahat bırakır (Bent, 1893, s.112). Katolikler ile Protestanlar ve İngilizler ile İspanyollar arasında o dönemde var olan gerilim bu olayla örneklenmiştir. Covel'ın alaycı ve bir papazdan beklenmeyecek kadar eğlenceli kişiliği de bu anlatımda kendini gösteriyor. Covel Türkiye'ye yaptığı deniz yolculuğu boyunca günlüğüne not ettiği hikâyelerle adeta Türkiye'deki görevine hazırlık yapıyor gibidir. Kaptan John Hill ve onu kendi dinine döndürmeye çalışan Katolik bir İspanyol arasında geçen hikâyeyi⁵⁸ anlattıktan sonra bundan çıkarılması gereken ders olarak da “bazı ülkelerde oranın dini ile alay etmenin ve o dine burnunu sokmanın güzel bir şey olduğunu” söyler (Bent, 1893, s. 114). Ancak, eserin Türkçe çevirisinde, bu söz hikâyeye uymayan bir biçimde “bazı ülkelerde oranın dinini kabul etmenin veya kabul etmiş gibi görünmenin iyi bir şey olduğu” şeklinde çevrilmiştir (Covel, 2017, s.51).

29 Ekim'de Amiral, kaptanlara York Dükü'nün Tunus'a gidip bir süre orada kalmalarını istediğini söyler. İngiliz kralından Tunus kralına anlaşmalarının ve dostluklarının devam ettiğine dair bir mektup vermeleri gerekmektedir. Ancak seyir halindeyken gördükleri Fransız gemileri sonucunda bazı kaptanlar telaşa kapılır ve Tunus limanında da bu gemilerden olması halinde yüklerini ele geçirmelerinden korkarak Tunus'a gitmeye karşı çıkarlar. Covel'ın içinde bulunduğu geminin kaptanı risk alarak Tunus'a ilerler ve bazı gemiler de onu takip ederler (Bent, 1893, s. 119). Böylece 30 Ekim'de Tunus'a gitmeden önce Kartaca'ya varırlar ve burada bir mola verirler. Covel günlüğünde dönemin siyaseti hakkında da bilgi verir: o dönemde İngiltere, Tunus ile dost ve Cezayir ile savaş halindedir ve Fransa da bu durumun tam tersidir.

Covel, günlüğünde olayları aktarırken yaptığı alıntılarla ne kadar bilgili olduğunu göstermekten geri durmuyor. Mesela yakaladıkları balıklar arasından küçük bir barbunu kamarasına asar ve balık önce parlak bir renk alır sonra da rengi kurur ve ışığı söner (Bent, 1893, s. 121). Covel bunu aslında bir deney olarak yapmıştır. Seneca'nın⁵⁹ balığın renk

⁵⁷ Alexander Dumas'nın yazdığı ünlü eser *Don Kişot*'ta baş kahraman Don Kişot'un var olduğuna inandığı ama kitapta hiç görünmeyen sevgilisi.

⁵⁸ Hikâyede Kaptan John Hill anlatılan bir mucize ile dalga geçer.

⁵⁹ Lucius Annaeus Seneca (?65) Lucius Annaeus Seneca Romalı düşünür, devlet adamı, oyun yazarı.

değiştirmesine hayran kalan bazı Romalıları tenkit etmesini ve Plinius'da⁶⁰ bundan bahsedilmesini okumuştur ama beklediği gibi bir renk değişimi olmaz.

Burada karaya çıktıklarında Kartaca Harabelerini görmeden önce deniz kenarında deniz suyunun sıg düzlüklere alınarak yazın buharlaştırılıp tuz elde edildiği yere giderler. Bu tuz yığınlarının Osmanlı sultanı için hazırlandığını ve ona gönderildiğini öğrenir (Bent, 1893, s. 121). Burada yine Plinius'a gönderme yapar. Eskiden Afrikalıların bu sahilde çok miktarda tuz elde ettiklerini okuduğunu söyler. Papazımız yine doğa bilgisini ve okuduklarını gözlemleriyle birleştirip sentezleyerek okura sunmaktadır. Burada yöre hakkında bilgi edindikleri rehberlerinin hangi dilde iletişim kurduklarından bahsederken İspanyollara olan nefretini belli etmektedir. Rehberlerin, İtalyanca ve *lingua franca* olan en çok ticaret yapan ülkelerin dilleriyle karışmış bir İspanyolca konuştuklarından bahseder (Bent, 1893, s. 122). Burada gezerken oldukça temkinlidirler ve şehrin içine girmeden sahil boyunca gezilecek yerleri görüp gemilere geri dönerler. Çünkü özellikle Cebelitarık boğazından gelen Arapların yabancıları kaçıracak sattıklarını öğrenirler ve rehberler de bu konuda oldukça temkinli davranır (Bent, 1893, s. 124).

Türkiye'ye yolculuğuna devam ederken Mora yakınlarda bulunan Cervi'ye⁶¹ vardığında, oradakilerle Yunanca konuşmaya çalıştığında Erasmian telaffuzunu anlamadıklarına şaşırır. Bu durum Batılı bilginlerin ve elitlerin oluşturmaya çalıştıkları standart dilin Yunan halkı tarafından benimsenmediğini ve bu yüzden birbirlerini anlayamadıklarını açıkça gösterir. Gemideki bir Yunan tercüman yoluyla anlaşmak zorunda kalırlar (Bent, 1893, s. 131). Karşılarına çıkan bir Yunan'ın giysileri o kadar eskidir ki ayakkabıları bile yoktur, onun giyimi hakkında yaptığı yorumdan sonra onun Kyme'de⁶² dünyaya gelen Hesiodos'un dönemine ait olduğunu dile getirir. 17. yüzyıldaki bir Yunan ile 8. yüzyıla ait bir Yunan'ı eşdeğer tutarak aslında ne kadar geri kaldıklarını ve bir gelişme göstermediklerini dile getirmek ister. Karşılaştıkları bu Yunan gerçekten de kaba saba ve vahşidir ki onları kandırır ve içlerinden bir grubun kaçırılmasına sebep olur. Bu gemiciler için kendi aralarında 1,500\$ fidye parası toplamış olsalar da Cervi'de parayı verecek kimseyi bulamazlar. Gemiciler iki yıl sonra kadırgalarda çalıştırılırken bulunmuş ve kurtarılmışlardır (Bent, 1893, s. 137). Kendilerine erzak sağlamak için yaklaşan bu kötü

⁶⁰ Gaius Plinius Secundus (?-79) *Naturalis Historia* adlı eseriyle tanınan yazar, doğa bilimci, Roma İmparatorluğu komutanı ve filozof.

⁶¹ Yunanca Elafonisos (Paşa Adası).

⁶² İzmir'de Aliğa yakınlarında bir antik kent.

niyetli Yunan'ı Vergilius'un *Aeneis Destanı*'ndaki önemli karakter Sinon'a⁶³ benzetir. Bununla da kalmaz “*Yunanlar hala Yunandır*” diyerek onların yalancı ve hain olduklarını söyler (Bent, 1893, s. 133).

Görüldüğü gibi Covell'in deniz yolculuğu günlükleri hikâyeler, maceralar ve ilginç olaylarla doludur. Yine kaptan Hill'den duyduğuna göre 1664 yılında Türkiye'ye giden büyük gemiler burada durduklarında kıyıya çıkanlar arasında zengin tüccarların da bulunduğu yaklaşık on kişi buradaki Yunanlar tarafından kaçırılmış ve onları kurtarmak için 1,600\$ fidye vermişlerdir (Bent, 1893, s. 132).

Türklerin Peliponez'in⁶⁴ bu kısmını ve bütün Trakya'yı *Romania* (Rumeli) olarak adlandırdığını bilmektedir. Aynı zamanda Peliponez'in güney kısmında yaşayan Yunanlar, *Maniots*⁶⁵ hakkında da bilgi sahibidir. Ona göre dağlarda yaşayan bu kanundışı insanlar o kadar kötü ve vahşidir ki Türkler bile onları yönetip bir düzene sokamazlar (Bent, 1893, s. 133). Bu yerlilerin yakaladıkları Hristiyanları esir olarak Türklere sattıklarını, aynı şekilde eğer Türkleri de kaçırabilirlerse Hristiyanlara satabileceklerini öğrendiğini söyler.

Covell kaptan Hill'in anlattığı hikâyeden etkilenerek temkinli davranır ve kıyıda fazla uzaklaşmaz ancak bir grup denizci dağa tırmanırlar ve çok geçmeden silah sesleri gelir. Yukarıda bahsedildiği üzere dört denizci esir alınır. Covell, olayı anlatırken bu dağlı Yunanlara *Maniotes* demektedir. Yerel halkın adı olan bu kelime Türkçe eserde “manyaklar” olarak yanlış çevrilmiştir (Covell, 2017, 70-1). Çeviride başka önemli bir hata daha vardır. Covell, Yunanlara gönderme yaparak “sons of Belial” yani “Belial'in çocukları” der. (Bent, 1893, s. 137) Belial⁶⁶ Eski Ahit'te geçen Şeytan'a verilen ve kötülüğü tasvir eden bir addır. Ancak Türkçe metinde “Bilal'in çocukları” olarak çevrilmiştir (Covell, 2017, 71). Bu sebepten dolayı, Covell'in günlüklerini anlamak için

⁶³ Truva Savaşını anlatan *Aeneis Destanı*'nda Sinon önemli bir karakterdir ancak Homeros'un İlyada ve Odyssea'sında geçmez. Sinon Truvalıları aldatarak Truva atının şehrin içine alınmasını sağlar. Vergilius burada Yunanları kurnaz, hilekâr ve hain olarak yansıtmıştır. (bkz. Virgil, *The Aeneid*, trans. John Dryden, ed. Rhonda L. Kelley, s.80 <http://faculty.sgc.edu/rkelley/The%20Aeneid.pdf>)

⁶⁴ Mora Yarımadası.

⁶⁵ Bu insanlar gerçekten de gemilere baskın yaparak geçimlerini sürdürmüşlerdir. 1821'de de Osmanlı'ya başkaldırımlar ve Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinde öncülük etmişlerdir. Bkz. T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *Máni*. Encyclopedia Britannica. 17 August 2021, <https://www.britannica.com/place/Mani-peninsula-Greece>

⁶⁶ Bkz. Bible Study Tools, *Belial*, t.y., <https://www.biblestudytools.com/dictionary/belial/> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

sadece o dili bilmenin yeterli olmadığı metinde geçen terimleri ve alıntıları anlayacak bir birikimin olması gerektiği açıktır.

Covel gerçekten edebi ve ironik bir dille günlüklerini kaleme almıştır. Örneğin onların karaya ilk çıktıklarında karşılaştıkları Yunan, büyükbaş hayvanların buralarda otlatıldıklarından bahsetmiştir ancak ortada hiç hayvan göremezler ve bu olayı aktarırken “dürüst Sinon’umuz bize hayvanları buraya getirdiklerini söylemişti” der (Bent, 1893, s. 137). Burada hem bir edebiyat eserine işaret ediyor hem de ironi yapıyor. Dolayısıyla Covel’in günlükleri gerçekten iyi eğitim almış ve edebi bir birikimi olan, özellikle de Antik dönem yazarları, bilginleri ve filozofları hakkında bilgi sahibi kişilere hitap etmektedir. Genel halk kitlesinin anlayabileceğinden öte çok fazla bilgi içermektedir. Ve bu bilgiler okur tarafından anlaşılmadığında eser sıkıcı bulunabilir. Çok fazla detay içermesinin yanında Antik dünya, edebiyat, coğrafya, antropoloji vb. hakkında bilgi birikiminin günlüklere yansıtılmış olması da eserin temel özellikleri arasında bulunmaktadır.

23 Kasım’da Karaburun’a varırlar. İngiliz denizciler buraya *Tobbernose* demektedir. Covel, bu ismin öz Türkçe olan *Karaburun*’dan geldiğini söyler ve kelimenin anlamını açıklar. Karaburun adının burada bulunan değirmen taşlarının elde edildiği siyah kayalardan ya da siyah bir madenden geldiğini düşünür (Bent, 1893, s. 138). Aynı gün saat beşte İzmir limanına demir atarlar. Burada hâlihazırda Hollanda savaş gemileri de demirlidir. Ancak İngiliz savaş gemileri ticaret gemileri gibi limana demir atmaz ve kaleye uzak bir mesafede bekler. Covel, daha önce limana demirleyen savaş gemilerine ambargo uygulandığını ve bazı denizcilerin tutuklanarak Kandiye Savaşı’nda⁶⁷ kullanıldığından bahseder. Covel İstanbul’dayken limana demirleyen Fransız savaş gemisinde de benzer bir karışıklık yaşandığını ve bu arada bir Malta şövalyesinin de kaçtığını anlatır (Bent, 1893, s. 139). Bu bilgiler, Osmanlı’nın 17. yüzyılda en güçlü devletlerden biri olduğunu ve savunma ve askeri gücünün yüksek olduğunu destekler niteliktedir.

23 Kasım-22 Aralık 1670 tarihleri arasında İzmir’de uzun bir mola verir. James Adderley, Nath Thurston ve Jon Prideaux adlı beyefendilerin evlerinde misafir olur. Yolculardan biri onu İzmir’de Hüseyin Çebi adında varlıklı ve İngiliz dostu bir Türk’ün evine götürür.

⁶⁷ Girit Savaşı (1645-1669).

Burada ev sahibini yere bağdaş⁶⁸ kurmuş bir şekilde oturup yemek yerken bulurlar. Ev sahibi onları da sofraya davet eder ve onlar da aynısını yapar. Covell'in, Türk toplumunun yaşayışı hakkında yaptığı ilk çıkarım şudur "Herşey bizim yaşantımızdan çok farklı olduğu için merak ve neşe ile birlikte beni çok şaşırttı" (Bent, 1893, s. 140).

Covell, İzmir'de karşılaştığı Osmanlı İmparatorluğu uzmanı, ünlü diplomat ve tarihçi Paul Ricaut⁶⁹ ve İngiliz tüccarları arasında ilişki kurulmasını sağlar (Covell, 1998, s. 8). 26 Kasım'da İzmir Konsolosu Ricaut onları Seydiköy⁷⁰ kasabesinde kır evinde ağırlar. Seydiköy'ü *Seghiahkioi* olarak yazar ve *kioi* kelimesinin İngilizcede *hamlet, village* gibi köy anlamına geldiği anlatır ve buna örnek olarak *Strangeham* kasabasını verir (*Strangeham*). Türkçede bu örneklerin de çok olduğunu belirtir: Belgradköy⁷¹, Hasköy, Ortaköy (Bent, 1893, s. 140).

Hollanda konsolosu Jacques von Dam⁷² gibi birçok İngiliz ve Hollandalının Seydiköy'e emeklilikten sonra yerleştiğini belirtir. Burada gördüğü esrarkeş (afyoncu) bir kahveci dikkatini çeker ve onun tasvirini not düşer (Bent, 1893, s. 140). Böylece günlükte yer alacak ilginç bir konu daha bulmuştur kendisine.

30 Kasım'da günlüğüne onu Efes'e giden bir kabileye davet ettiklerini not düşer. Ev sahibi ona kendi yeniçerisini ve gerekli eşyaları vererek onu yolculuk için hazırlar. Hepsinin yolculuk için birer silahı ve atı vardır. Seydiköy'den 4 mil uzaktaki Avrupalıların (Jamovasy) Cemovası, Türklerin "Yaman Bahçe" dediği kasabada mola verirler. Covell'in Cemovası olarak bahsettiği yer günümüzde Menderes adlı ilçedir. Cemovası,

⁶⁸ Covell bu oturma şeklini "terzi biçiminde" anlamına gelen "taylor like" olarak betimler. 17. yüzyılda bir terzi tasviri için bkz. Science Photo Library, *Taylor's photo*, (t.y.), <https://www.sciencephoto.com/media/727031/view/17th-century-taylor-illustration> (Erişim Tarihi: 11.04.2022); Kleermaker, Gillis van Scheyndel (I), 1638, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-1981-140>. Ancak Türkçe metinde bu kelimenin ne olduğu anlaşılmamış ve "Taylor gibi" olarak çevrilmiştir. (Bkz. Covell, 2017, s. 74)

⁶⁹ Bir İngiliz tüccarının oğlu olarak 1620'de dünyaya gelen Ricaut on iki yıl boyunca (1667-1678) Levant Şirketi'nin İzmir Konsolosu ve Osmanlı'dan kapitülasyonlar elde etmeyi başaran Lord Winchilsea'nin sekreteri olarak görev yapar. 1670'te *The present state of the Ottoman Empire* adlı Osmanlı politikaları üzerine yazdığı kitabı Londra'da basılır. II. Charles'ın emriyle o da Ortodoks kiliseleri hakkında araştırma yapar ve 1678'de *The Present State of the Greek and Armenian Churches* adlı eseri basılır.

⁷⁰ Türkçe metinde Sefaköy olarak yanlış yazılmıştır. (bkz. Covell, 2017, s. 74)

⁷¹ Türkçe metinde Bayraklı olarak yanlış yazılmıştır. (bkz. Covell, 2017, s. 75)

⁷² Jacob von Dam – 1668'den 1688'e kadar İzmir'de Hollanda Konsolosu görevinde bulunmuştur. Seydiköy'deki (Gaziemir) evini daha sonra Daniël Jean de Hochepped'e satmıştır. Bkz. Levantine Heritage Foundation, *Seydiköy now Gaziemir*, t.y., <http://www.levantineheritage.com/note77.htm> (Erişim Tarihi: 11.05.2022).

Cumaovası haline dönüşmüş daha sonra da 1988 tarihinde Menderes⁷³ adını almıştır. İçinde servi ve çam ağaçlarının bol olduğundan ve camilerden söz eder (Bent, 1893, s. 141). Hristiyanlardan hiç bahsetmemesi, birkaç caminin olduğunu söylemesi ve bölgenin Türkçe isimlerini vermesi bu bölgede yoğunlukla Türklerin yaşadığını gözlemlediğini gösterir.

Covel buradaki bitki örtüsü ve geçtikleri yol hakkında bilgi verdikten sonra bu yolun tepelerde gizlenen hırsızlar yüzünden çok tehlikeli olduğunu söyler. Yolda oraya öldürülüp gömülen insanların mezarları olduğunu etrafa dağılmış insan kemikleri olduğunu ekler (Bent, 1893, s. 142). Efes seyahati için bunca hazırlık yapmaları ve silahlanmaları boşuna değildir.

Son olarak Selçuk ilçesinde bulunan Alaman Dağı'nı⁷⁴ anlatır ancak buradaki Keçi Kalesi'nden bahsetmez. Bu dağın adını *Aliman* olarak verir ve eski seyyahların *Eski Mimas* dediklerini ekler. Yakın arkadaşı olarak tanıttığı Dr. Pickering'in ise bu dağa *Almiman*'dan türeyen *Aliman* adını vermek gerektiğini söylediğini belirtir. Covel'ın Efes hakkında verdiği teknik ve uzun bilgiler artık yeni kazılar sonrasında güncelliğini yitirdiğinden dolayı 1893 basımı eserde bulunmadığı için İzmir'e ilk seyahati hakkındaki günlükler burada sonlanır.

22 Aralık'ta⁷⁵ İzmir'den İstanbul'a doğru deniz yolculukları başlar. 24 Aralık'ta sahilde geçirdikleri son günde avlanırken üşüttüğü için hasta olduğunu not eder. O gece Midilli adası yakınlarında kalırlar ve ertesi gün de Bozcaada önlerinde demir atarlar. Ancak Covel çok hasta olduğu için sahile inip adayı keşfetmeye gidememiştir ve bu yüzden buraya ikinci defa gelir ve daha sonra bunlardan bahsedeceğini ekler (Bent, 1893, s. 143).

Çanakkale Boğazı'ndan geçerken gemi karaya oturur. Bu noktayı tarif ederken Antik çağ bilgilerinden yararlanır: "Sistos⁷⁶ ve Abydos⁷⁷ kalelerinin biraz ötesinde, güney sahilinde, Magla'nın tam karşısındaki keskin bir kara noktasını çevreleyen bir kum yığını vardır." (Bent, 1893, s. 143). Burada anafordan yararlanmak isteyen yardımcı kaptanın güney

⁷³ İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Menderes*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, t.y., <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-77462/menderes.html> (Erişim Tarihi: 11.05.2022).

⁷⁴ Efes, *Efes-Keçi Kalesi*, Word Press, 07 Nisan 2011, <https://www.efesharabeleri.com/etiket/alaman-dagi/> (Erişim Tarihi: 11.05.2022).

⁷⁵ Türkçe metinde 2 Aralık olarak yanlış yazılmıştır. (bkz. Covel, 2017, s. 77)

⁷⁶ *Sestos*, Eceabat ilçesi yakınlarında antik şehir.

⁷⁷ *Abidos*, Çanakkale Boğazı'nda Nara Burnu'nun doğusunda yer alan antik kent.

sahiline çok fazla yanaşarak gemiyi karaya oturtması anlatılır. Türkçede anafordan yararlanmak anlamına gelen İngilizce söz öbeği *for the advantage of the Eddy*, olduğu gibi bırakılarak *Eddy'nin avantajı* olarak çevrilmiştir (Covel, 2017, s. 78).

28 Aralık'ta *Galliopoli* Gelibolu önlerine demir atarlar. Covel, Yunanların buraya hala *Callipolis* dediklerini ekler (Bent, 1893, s. 143). 31 Aralık 1670'te öğleden sonra üçte 11 top atışıyla sarayı selamlayıp Galata tarafındaki gümrük binasına demir atarlar. Hemen büyükelçi Sir Daniel Harvey'e gidip önemli mektupları bizzat kendi verir. Mektupları İzmir'den tutacağı sıradan bir haberciyle göndererek riske atmayı uygun bulmamıştır. Covel, yeni yılın ilk günü olan ertesi gün 1 Ocak'ta görevine başlar (Bent, 1893, s. 144). Kitaplarını ve eşyalarını almak için sahile gittiğinde gümrük görevlisinin eşyalarını ve kutularını deşip açtığını görür. Niceron'un *Thaumaturgus opticus* adlı eseri dışında eşyalarının hepsini bulur. Bu duruma çok sinirlenir ve onu çalan kişi hakkında şu sözleri söyler: aslında bir Hristiyan olarak anılıyor ama öyle görünüyor ki sıradan bir Türk kadar bile dürüst değil (Bent, 1893, s. 145). Bu söz, Covel'ın Türklere bakışını çok iyi yansıtmaktadır. Dürüst olmak gibi meziyetlerin Hristiyanlara özgü bir şey olduğunu düşünmesinin yanı sıra Türkleri "öteki" olarak gördüğünün de bir kanıtıdır.

Dr. John Covel'in günlüğündeki Türkiye seyahatlerini incelemeye Edirne'ye yolculuğu ile başlayacağız. 1893 yılında basılan eserde ele alınan konular Covel'in gözlemlerinden ziyade daha çok yorumlarını kapsamaktadır. Bizim çalışmamız ise daha çok Covel'in yolculukları ve bu yolculuklarda Osmanlı toplumu ve kültürü hakkındaki gözlemleri ile ilgilidir. Dolayısıyla Türkiye'de gezip gördüğü yerler ve burada yaptığı gözlemler hakkında yazdığı günlüklerini inceleyeceğiz. Bu kapsamda, Mayıs 1675 ile Nisan 1677 arasındaki yolculuklar Jean-Pierre Grémois tarafından Fransızca'ya çevrilen ve hazırlanan *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserin konusunu oluşturduğu için incelemeye bu eserle devam edeceğiz. Günlükleri konu olarak ele almak yerine kronolojik sıra ve ziyaret edilen yerleşim yeri bazında değerlendirmek daha uygun ve anlaşılır olacağı için inceleme bu doğrultuda yapılmıştır. "Edirne'ye Yolculuk" bölümü aynı zamanda 1893'te Hakluyt Society tarafından basılan *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eserde de yer aldığından ilk önce bu bölümü incelemek yerinde olacaktır.

2. BÖLÜM

DR. JOHN COVEL'IN EDİRNE'YE SEYAHATI

1675'te Edirne'ye yapılan bu gezinin amacı Osmanlı padişahı IV. Mehmed ile görüşmek ve kapitülasyonların onayı ve yenilenmesi sağlamaktır. Dr. John Covel, seyahatlerini anlatmaya başlamadan önce gittiği yolları nasıl hesapladığını içeren bir not düşer. Covel için bu önemlidir çünkü en doğru tahmini vermeyi ve bu hesaplamanın sonraki seyyahlara yol gösterici olmasını istemektedir. İngilizler yollarını mil ile hesaplarken, Türkiye'de seyyahların bunu saat ile hesapladığını görür. En doğru ölçümü yapmak için hem gidiş hem de dönüşte yolu hem mil üzerinden hem de saat olarak not almıştır. Yaptığı hesaba göre 3 mil 1 saate tekabül eder (Covel, 1998, s.24). Bu ölçümleri gittiği her yerleşim yeri için kayda geçirir ve bunları Edirne'ye seyahatinin sonunda liste halinde sıralayıp *Antonini Itinerarium*⁷⁸ ile karşılaştırır (Covel, 1998, s.80-4). Bu iki güzergâhtaki durakların bir bölümü değişmiştir. Covel bu listeye kendi seyahatini saat olarak eklemiştir ancak *Antonini Itinerarium* uzaklığı sadece mil olarak verilmiştir. Aynı duraklar karşılaştırıldığında Covel'in ölçümünün yaklaşık 1-2 mil daha az olduğu görülmektedir. Covel, kendisinin en doğru ölçümü yaptığını savunur ve eklediği haritada ayrıca Edirne'deki tüm nehirleri de not aldığını dile getirir. Yaptığı ölçümlerden ve günlüğüne eklediği çizimlerden Covel'in, eserinin herkes tarafından genel geçer bir seyahat rehberi ve Bizans şehirleri güzergâhı olarak kabul edilmesini istediği anlaşılmaktadır.

2.1. KÜÇÜKÇEKMECE'YE (PONTI PICCOLI) SEYAHAT

2 Mayıs 1675 tarihli günlüğe göre Pera'dan Küçük Çekmece'ye gerçekleştirdikleri yolculuk 7 buçuk saat sürmüştür ve uzunluk ise 23 mil tutmuştur. Büyükelçilikte papazlık görevinde bulunan Dr. John Covel, 1672 yılından beri İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi olan, Covel'in "Lordum" diye hitap ettiği Sir John Finch⁷⁹, Finch'in yakın arkadaşı Sir Thomas Baines⁸⁰, hizmetçileri ve diğer görevliler ile birlikte İstanbul'dan Edirne'ye

⁷⁸ Roma imparatoru Antoninus'un seyahat yolu anlamına gelir. Roma İmparatorluğu dönemine ait yolları, durakları ve uzaklıkları verir.

⁷⁹ *Lordum*: Sir John Finch (1626-1682) Cambridge'de tıp doktorudur. 1672'de II. Charles tarafından İstanbul büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir.

⁸⁰ Sir Thomas Baines (1622-1680) Cambridge'de tıp doktoru, Sir John Finch'in arkadaşı.

doğru yola çıkarlar (Bent, 1893, s.265). Edirne'ye yapacakları gezinin amacı IV. Mehmed'den kapitülasyonların yenilenmesini istemektir. Edirne'ye giden yaklaşık 100 kişilik bu kabile içerisinde Levant Şirketi'nin mali işler sorumlusu Bay Dudley North, büyükelçi sekreteri Bay Carpenter, isimleri Georges ve Antoine olan iki Türkçe tercümanı da bulunmaktadır (Covel, 1998, s. 25, dipnot 9).

Günlüğün en dikkat çeken özellikleri arasında Türkçe ve Yunanca adlar ve bunların ne olduğuna dair verilen açıklamalar bulunur. Covel'ın Edirne'ye yolculuğunun başında günlüğüne ilk not düştüğü nesne "tahtirevan"dır. Sir John Finch ve Sir Thomas Baines'in yolculuk yaptığı bu aracı şöyle tanımlamaktadır: "Türkiye'de büyük adamların kullandığı, dört katır tarafından taşınan, üzeri ince işlemeli bir kumaşla kaplı bir tür araç⁸¹". İngiltere'de bu aracı iki atın çektiğini söyler. *Tarct-revân* kelimesini ise *running seat* olarak açıklayıp Farsçada "oturma yeri" ve "koşan/yürüyen" kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu belirtir (Covel, 1998, s. 24). Covel'ın günlüğünde yer verdiği kelimeler arasında *meslagé's* (meşaleci) ve *turgemen* (tercüman) da bulunur. Covel'ın Etimoloji'ye olan ilgisi, kelimeleri açıklama çabası ve Latince, Yunanca, Türkçe gibi dillere ait kelime dağarcığına yer vermesi eser boyunca karşımıza çıkar.

Günlüklerde Yunan harfleriyle yazılan birçok kelime bulunur ancak bu kelimeler kimi zaman Yunanca kimi zaman da Türkçedir. Tıpkı buna ilk örnek olan *χέρá* (Yunanca okunuş: herâ) sözcüğünde olduğu gibi. Covel "çıra" demek olan bu sözcük için ayrıca *sheráh* olarak Latin harfleriyle yazılışını da ekler. Burada Latin ve Yunan harflerini kullanarak çıra kelimesini duyduğu şekliyle yazıya geçirmiştir. *χέρá* sözcüğü Yunanca'da el anlamına gelir ve çıra ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Covel, meşale yerine kullanılan bu malzemeyi oldukça ilginç bulmuş olmalı ki ayrıca hangi ağaçtan⁸² yapıldığına dair not düşmeyi de ihmal etmez (Covel, 1998, s. 24).

Kafiledekilerin yolculuk ettikleri vasıtaları açıklarken bazıları dört tekerlekli vagonlar ve arabalar, dört, iki veya üç atın çektiği arabalar olmak üzere değiştiğini belirtir. Bunun arkasından "Burada eski adet ve modanın hala devam ettiğini görüyorum, sana ileride anlatacağım." diyerek Osmanlı'yı belki kültürel belki de teknolojik anlamda kendi

⁸¹İngilizcede tahtirevan anlamındaki bu aracın adı "litter"dır. Bkz. Academic Dictionaries and Encyclopedias, *Litter*, t.y., https://en-academic.com/dic.nsf/en_wiki/1474110#Definitions (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

⁸² *Pinus sylvestris* yani Sarıçam olarak tanımlamıştır.

ülkesinden geri kalmış olduğunu belirtir (Covel, 2017, s. 105; Covel, 1998, s. 26). Bu yargısının hangi noktalarda kendini göstereceği ileride incelenecektir. Covel kendisine verilen önemi de not etmekten geri durmaz. Covel’a eşyalarını ve çantalarını taşıması için bir kişi görevlendirilmiş, aynı zamanda bir hizmetçi ve atıyla ilgilenmesi için de bir seyis verilmiştir. Edirne’ye doğru büyük bir kabile olarak yol alırlar, öyle ki altmıştan fazla vagon araba bulunmaktadır (Covel, 1998, s. 26).

Eyüp semti ona göre İstanbul’un banliyö tarafıdır. Burasının “Eyüp’ün türbesi”⁸³ olarak anıldığını söyler ancak onun dışında da burada yatan önemli kişiler olduğunu belirtir. Buradaki mezarlıkları gezmiştir, şehzadelerin, vezirlerin, ünlü kişilerin ve savaşçıların mezarlarının olduğunu ve bunlardan en ünlüsünün de semte adını veren “Eyüp” olduğunu anlatır (Covel, 1998, s.26). Ayrıca Eyüp / *Iüpe* adının *Jacop* ve Ermeniler tarafından da *Agüp* olarak çağrıldığını not eder. Daha sonra Eyüp Pazarı ve Edirne Kapı’yı tasvir etmeye başlar. Edirne Kapı’dan 3 mil sonra herkesin dikkatini çekmeyecek (fakat onun tarafından fark edilen) küçük bir dere gördüğünü ve akan her su kaynağını not edeceğini söyler. Ona göre Abraham Ortelius⁸⁴, Klaudyos Batlamyus⁸⁵, Sansoin gibi Antik Çağ coğrafyacılarının hazırladıkları haritalar yanlıştır ve bu haritaların düzeltilmesi için katkı sağlamak ister (Covel, 1998, s.28). Covel, bir coğrafyacı olmamasına rağmen bu alanda söz sahibi olmak isteyecek kadar kendine güvenir. Osmanlı toplumunun günlük yaşamında önemli olan mesire yerleri ve kahvehaneler⁸⁶ hakkında da bilgi verir. Haznedarköy civarında ulu bir çınar ağacı ve büyük bir şadırvan bulunduğunu ve insanların yaz aylarında buraya gelip ağacın gölgesi altında tütün, kahve ve saf su içerek buranın tadını çıkardıklarını anlatır.

Bahsi geçen küçük derenin (Haznedar deresi) biraz ilerisinde etrafında aniden ortaya çıkan yeşil kare bir tümsek ile çok büyük bir çınar ağacı ve harikulade bir şadırvan vardı. Yazın pek çok insan buraya dinlenmeye ve (bu ağacın sunduğu) gölgede kilimlerin üzerinde oturup tütün, kahve ve saf su ve vb. ile hoşça vakit geçirmeye gelir. (Covel, 1998, s.28).

⁸³ Ebu Eyyüb el-Ensari, Hicret’ten sonra Hz. Muhammed’e yardım eden Müslümanlardan. 90’lı yaşlarında katıldığı İstanbul kuşatması sırasında şehit olduğu ve buraya gömüldüğü söylenmektedir.

⁸⁴ Ortelius (1527–1598): Flaman haritacı ve coğrafyacı.

⁸⁵ Batlamyus: İskenderiyeli Yunan matematikçi, coğrafyacı, astronom ve müzik teorisyeni. MS 100–170 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir.

⁸⁶ Avrupalı seyyahlar Pietro della Valle, Du Loir, Jean Thévenot da Türklerin kahveye düşkünlüğü hakkında yazmışlardır. Bkz. Robert Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (1. b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi, 1995, s. 61-62; IV. Murat ve I. İbrahim dönemlerinde kapatılan kahvehaneler, IV. Mehmet döneminde yeniden açılmıştır. . Bkz. Mantran, a.g.e., s. 62.

Edirne Kapıdan sonra önlerine Davud Paşa (David Basha) ve Haznedarköy / *Hasnadarcui* (Treasurer's Town) adlı iki Türk köyü çıkar. Covel "cui" köy kelimesinin İngiltere'deki "ton, don" gibi köy ve kasaba isimlerine eklenen bir kelime olduğunu açıklar. Daha önce İzmir'e ilk geldiğinde, 1670'te, Türkçedeki köy kelimesi için aynı örneği İngilizcedeki "-ham" ekiyle vermiştir ve ikisi de kullanılmaktadır.

Covel, ünlü Türk seyyah Evliya Çelebi'nin bulunduğu yerlerde bulunmuştur. Evliya Çelebi (2008, s. 380) de, Rumeli'ye ilk seyahatini anlatırken İstanbul'da Topçular adlı bölgeden çıkarak güneye yönediklerini ve Davud Paşa Bahçesi'ni, taşlığı ve bakımlı köyleri gördüklerini not eder. Covel ileride de göreceğimiz gibi Evliya Çelebi gibi Türk köylerini, mahallelerini ve evlerini detaylı bir biçimde anlatmaz. Onların ne kadar güzel ve bakımlı olduklarını yazmaz. Ancak çok güzel bulduğu hanları, camileri ve sarayları detaylı olarak anlatır.

Edirnekapı'dan Küçükçekmece'ye dört saatte gelmişler ve seyahat yaklaşık 12 mil tutmuştur. *Ponti Piccoli* olarak not aldığı bu yere Türklerin Küçükçekmece, Yunanların ise "Küçük Şehir (Köy)" anlamına gelen *Μικρό Χωριό* dediklerini not eder. Küçükçekmece'de kısmen Yunanlar kısmen de Türkler ikamet eder ve büyüklüğü ise İngiltere'deki Newmarket⁸⁷ kasabası kadardır (Covel, 1998, s. 28). Covel, bundan sonra görüleceği gibi yerleşim yerlerindeki nüfus hakkında tahminde bulunup bilgi vermektedir. Bazen kabaca toplam nüfus bazen de hane sayısı olarak bu bilgileri veriyor. Nüfusun etnik ve dini gruplara göre dağılımından da genellikle bahsetmektedir. Türk, Yunan, Ermeni ve Yahudi olarak sınıflandırdığı bu grupların şehrin neresinde ikamet ettiği bilgisi de kimi zaman verilmektedir. Her bir grup kendine ait mahallerde yaşasa da bazı durumlarda tek tük olmak kaydıyla Türk mahallesinde yaşayan Hristiyanlar olduğu gibi Hristiyan mahallesinde yaşayan Türkler olduğunu da gözlemlemiştir.

Batılı seyyahların, bu yerlerin Bizans'tan miras olduğunu vurgulamak ve özellikle Yunan nüfusa dikkat çekmek amacıyla bu nüfus hesabını yapmış oldukları düşünülmektedir. Ancak Covel, gözlemlerini doğru bir şekilde aktarmayı amaç edindiği için burada

⁸⁷ Suffolk bölgesinde, Batı Suffolk'ta bir pazar kasabası. Cambridge'in 14 mil kuzeydoğusunda bulunur. Newmarket at yarışları yapılan hareketli bir kenttir ve at yarışlarına meraklı olan Kral II. Charles da burayı sık sık ziyaret etmiştir. Bkz. The Royal Collection Trust, *The last horse race run before Charles the Second [...] 1687*, t.y., <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/charles-ii-art-power/the-queens-gallery-buckingham-palace/the-last-horse-race-run-before-charles-the-second-of-blessed-memory-by-dorsett-ferry-near-windsor> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

bulunan nüfus bilgisini aslına uygun olarak vermeye çalışır. Bu yüzyılda Türklerin İstanbul'da nüfus olarak çoğunluğu oluşturduğu bilinmekteydi. "Fatih Sultan Mehmed'ten Kanuni Sultan Süleyman'a kadarki padişahlar kenti çeşitli Anadolu eyaletlerinden gelen Türk unsurlarla iskân etmişlerdir; öylesine ki, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin varlığına rağmen kent halkının çoğunluğu Türk'tür." (Mantran, 1991, s. 15).

Covel burada seyyahların ihtiyaç duyacağı eşyalar satan birçok dükkânın bulunduğu büyük bir caddenin yol boyunca uzandığını belirtir. Bunlar erzak dükkânları (lokanta-içki satan yer), yaşlı atları alıp satanlar, at eşyası yapanlar ve demircilerdir. (Covel, 1998, s. 28). Evliya Çelebi'den (2008, s. 380) Anayol üzerinde bulunan bu çarşının Sultan Çarşısı olduğunu öğreniriz. Covel ayrıca birkaç han ve kervansaray da bulunduğunu belirtir ve Türkiye'de hanlarda sadece oda verildiğini, yatak ve yorganını yanında taşımayanların yerde yatmak zorunda olduğunu söyler. Covel (1998, s.30), ironik bir dil kullanarak hanlarda yemek verilmediğini ve bir şekilde yemek bulamayanların atları ile birlikte arpa ve saman yiyebileceğini anlatır.

Seyahatleri boyunca kalabalık oldukları için erzak konusunda sıkıntı yaşamamışlardır. Çünkü onlar için erzak sağlayan bir kişi önden giderek dana, koyun vb. yiyecekler temin etmiştir. Bu erzakçıya iki çavuşun refakat ettiği öğreniyoruz. Dolayısıyla kervan yolu üzerinde soyulma gibi tehlikeler bulunduğu ve güvenliğe önem verildiği görülmektedir. Covel önceden erzak sağlanmadığı takdirde iyi yemek bulmanın çok zor olduğunu anlatır. Tek başına seyahat eden birinin en üst düzey bir Türk dahi olsa ekmek, tuz, zeytin gibi ne bulursa onlarla yetinmek zorunda kalacağını belirtir (Covel, 1998, s.30). Covel seyahatinde başına gelen iyi veya kötü şeyleri anlatmak için aynı durumda Türkler olduğunda nasıl olacağından örnekler verir ve kendini onlarla kıyaslar.

Covel, Kanuni döneminde Başdefterdar olan olan Abdüsselâm Bey⁸⁸ tarafından yaptırılan cami ve medreseyi görür. Evliya Çelebi (2008, s. 382) bu büyük medresede yolcular için bir aşevi olduğunu ve onların konaklaması için de hanların olduğunu söyler. Covel ise buraya gelen herhangi bir önemli insanın burada kalabildiğini ve onlara birer oda ve yiyecek verildiğini söyler. Kendilerinin özel kişiler olduklarını ve bu yüzden burada

⁸⁸ Mustafa Resmi Ahi Net, *Abdüsselâm Câmii Tekkesi*, 20 Mayıs 2012, <http://mustafaresmiahi.net/mustafaahi/tekkeler/abdusselamcamiitekkesi.html> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

kaldıklarını düşünür. Covel burada gördüğü ulemayı anlatır. Günlük bir dolar kazanan üç ulema ve onların altında günlük 18 akçe maaşı olan 20 öğrenci bulunur. Bunların her birine ayrıca pirinç, tereyağı ve ekmek verilir. Bu handa hepsi birden misafir edilirler. Gece ulemalar onlara yemek ve ekmek getirmiştir. Covel burada bu şekilde ağırlandıktan memnun olmuştur. Buradan ayrılırken her önemli insanın yaptığı gibi bağışta bulduklarını dile getirir ancak miktarını⁸⁹ söylemez (Covel, 1998, s.30). Bu medresenin bahçesini Cambridge'deki Emmanuel College'in⁹⁰ bahçesine benzetir: "Oldukça büyük bir bahçesi var, Emmanuel College'in ikinci bahçesi kadar büyük, etrafındaki revakları ve küçük odaları ve ortadaki şadırvanı ile bir kat daha yüksek" (Covel, 1998, s.30). Handaki odalarda yatak ve yorgan bulunmadığını ve sadece dört duvardan oluştuğunu belirtir yeniden. Ancak bu kez hemen ardından hava sıcak olduğu için onun ve birkaç kişinin kilimin üzerinde uyuduğunu ekler. Ancak Sir John Finch ve Sir Thomas Baines kendi katlanabilir yataklarında yatmışlardır. Covel daha önce Türkiye'de hanlarda yatak olmamasından şikâyet etmiştir. Ancak bu kez yerde yatmasının nedenini açıklarken havanın sıcak olduğunu bahane göstermektedir.

Covel, Edirne seyahatine ait ilk çizimini Küçükçekmece'de not düşer. Geçtikleri uzun köprüyü ve onun sağ tarafında kalan gölü ve sol tarafında kalan denizi ve onları ayıran yarımada'yı resmetmiştir (Covel, 1998, s.32). Taş köprünün uzunluğunu kendi adımlarıyla 312 adım olarak saymıştır ve genişliğinin yan yana üç arabanın geçeceği ölçüde olduğunu söyler. Coğrafyacı Ortelius'un buradaki dereyi not almamış olduğunu belirtir. Buradan 5-6 mil uzaklıkta bulunan yüksek bir dağda çok ünlü bir mağara (Yarımburgaz mağarası) bulunduğunu not eder. Bu mağarayı daha önce⁹¹ anlattığı için burada sadece bundan bahsederek geçer (Covel, 1998, s.32).

2.2. BÜYÜKÇEKMECE'YE (PONTI GRANDI) SEYAHAT

3 Mayıs 1675 tarihli günlüğe göre Büyükçekmece yolculukları 4 saat 15 dakika sürmüştür ve uzaklık ise yaklaşık 13 mildir. Yol boyunca gördüğü köyleri ve arazi yapısını not alır. Küçükçekmece'yi geçince sol tarafta sadece Yunanların yaşadığı ve göldeki kum

⁸⁹ Bağış yaptıkları Türkçe çeviride yer almamıştır.

⁹⁰ Emmanuel College 1584 yılında kurulmuştur ve Cambridge Üniversitesi'nin on altı kolejinden biridir.

⁹¹ 40 nolu dipnota göre 9 Ekim 1672'de ziyaret ettiği için bizim incelediğimiz eserlerde bu mağara hakkında bilgi yer almamaktadır.

nedeniyle Kumköy denilen küçük bir köyün olduğunu ancak Yunanca ismini unuttuklarını ya da hiç böyle bir ismi olmadığını söyler. İkinci olarak Yunanların Kampanaria (Cabanária) adını verdiği bir köyden bahseder. Büyükçekmece’ye giden yolu yarıladıklarında da sağ tarafta Ahırköy adlı küçük bir Yunan kasabasını geçerler. Yunanların yaşadığı yerleşim yerlerinin isimlerinin Türkçe olduğu görülmektedir. Daha sonra küçük ama çok dik bir vadiden inip aşağıda küçük bir nehir ve üç kemerli bir taş köprü görür. Covell günlüğünde yolların tehlikesinden ve eşkıyalardan bahseder. Bunlardan bir tanesi de burada bulunan vadidir: “Bu vadi bir milin üzerinde değil ama soygun ve cinayetlerin olduğu çok tehlikeli bir yer ve bu yüzden Türkler tarafından Harâmidere veya Lanetli Vadi olarak adlandırılır” (Covell, 1998, s. 34). Covell’in burada bahsettiği diğer adı Kapıağası köprüsü olan Harâmidere köprüsü Mimar Sinan’ın eseri olarak listelenmektedir.⁹²

Daha sonra bu vadiye tepenin zirvesinde çitlerle çevrili selvi, karaağaç ve söğüt ağaçlarının bulunduğu bir koruluğu çok beğenir ve burayı İngiltere’deki parklara benzetir. (Covell, 1998, s. 34) Bu koruluğun ortasında padişahın yazlık sarayı olduğunu belirtir.

Büyükçekmece’nin isim tarihçesini de açıklar. Türkler buraya çekmece, sandık anlamında Büyükçekmece ve Yunanlar ise Büyük Şehir / *Μεγάλο Χωριό* demişlerdir. *Μεγάλο Χωριό* metinde “Great Town” olarak geçse de Yunanca’da *Χωριό* kelimesi aslında köy anlamına gelir (Covell, 1998, s. 34). Ancak Covell kasaba (town) ve köy (village) kelimelerini bazen karıştırmakta ve birbirinin yerine kullanmaktadır. Büyükçekmece ve Küçükçekmece’deki köprülerin önceden ahşaptan olduğu için tahta köprü anlamında çekmece kelimesi kullanıldığını belirtir.

Nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu ve Yunanlar ile karışmış olan bir kısım Yahudi ve Ermeni olduğunu belirtir (Covell, 1998, s. 34). Covell’a göre, deniz ve karayolu ulaşımının mümkün olması ve İstanbul-Rumeli kervan yolu üzerinde bulunması bu iki kasabanın gelişmesine neden olmuştur. Covell, eski tahta köprülerin yerini son zamanlarda taş köprülerin aldığını yazmaktadır. Aynı şekilde Evliya Çelebi (2008, s. 381)

⁹²Semavi Eyice, “Harâmidere Köprüsü”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haramidere-koprusu> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).

de bu köprülerin Kanuni Sultan Süleyman zamanında temeli atıldığını ve II. Selim zamanlarında tamamlandığını belirtir.

Covel buraya eklediği ikinci çizimde üzerinden geçtikleri yan yana bulunan dört köprüyü resmetmiştir. Türkler tarafından yapılan, köprüye zarar vermeden suyun akmasını sağlayan kanalları detaylı bir şekilde anlatır. Türklerin bayındırlık hizmetlerine olan hayranlığını şöyle dile getirir: “Bu küçük ayrıntıların üzerinde durmamın sebebi Türklerin bayındırlık hizmetlerinde cimri veya aptal olmadıklarını görebilmeniz için, çünkü sizi temin ederim ki şimdiye kadar bunlardan daha sağlam yapılar görmedim ve bir kısmı görebildiğimiz kadar muntazam ve iyi” (Covel, 1998, s.36). Türkler hakkında muhtemelen daha farklı bir algı bulunmaktadır ve bu yapıların iyi ve sağlam olması onu şaşırtmış olmalıdır. Bu övgüsünden hemen sonra bölgeyi tasvirine devam eder ve Büyükçekmece gölüne akan dereyi anlatır, bu nehre Yunanlılar Kara Nehir (Μαύρο Ποτάμι) ve Türkler de Karasu (Karasu Deresi) demektedir. Bu nehrin eski adının da Athyrus olduğunu ekler. Covel (1998, s.36), Yunanca “kapı, geçiş” anlamına gelen bu eski adın (α ve $\theta\upsilon\rho\alpha$) yukarıda bahsettiği köprülere atıfta bulunduğunu ve bu köprülerin Antik dönemlerden Türklerin buraya geldikleri zamana kadar ayakta kalmış olduklarını dile getirir.

Büyükçekmece’de birçok han olduğunu belirtir. Camiler, saraylar ve kamu binaları dışında Türkiye’deki binaları beğenmediğini ve genellikle yetersiz, ortalama, kasvetli ve pis olduklarını söyler (Covel, 1998, s.38). Halkın oturduğu evler onun dikkatini çekecek bir mimari özelliğe sahip değildir. Buna ek olarak Bazı büyük adamların (Veziriazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa⁹³ gibi) kendileri için güzel binalar inşa ettirdiklerini ancak bunun genellikle onların sonunu getirdiğini anlatır. Çok güçlendikleri şüphesiyle padişahın onların başlarını kesip varlıklarına el koyduğunu ekler. Ancak buna örnek olarak bir olay veya belirli bir padişah ismi vermemiştir. Covel’ın Türkler hakkında önyargılara sahip olduğu düşünülebilir. Corbusier (Ocak 2018, s. 27), Avrupalıların Doğu konusunda birçok efsane yarattığını ve aslında oldukça temiz bulduğu Osmanlı’da her şeyin pis olduğunu söylediklerini dile getirir.

⁹³ Veziriazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1635-3 Kasım 1676) 15 yıl sadrazamlık yapmış ve bu görev süresinin 9 yılını da savaşlarda geçirmiştir. 1669’da Girit’i almıştır. Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kopruluzade-fazil-ahmed-pasa> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).

2.3. SİLİVRİ'YE (SELİBRÍA) SEYAHAT

4 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 5 saat 45 dakika sürmüştür ve uzaklık ise 17 mil tutmuştur. Yunanların ikamet ettiği iki küçük kasabadan geçerler. Bunların adı Plagia ve Kallikrateia'dır. Buranın şarapları ile ünlü olduğunu ve Kallikrateia'nın da Yunancada iyi şarap anlamına geldiğini ve şarap (krasi) kelimesinin değişime uğramış (-s sesinin -t sesine dönüşmesi) hali⁹⁴ olduğunu iddia eder (Covel, 1998, s.38). Bu konu üzerinde uzunca bir dilbilimsel yorum yaptıktan sonra konuyu saptırdığını kabul etmektedir. Grèlois de, bu bağlantının Covel'in hayal ürünü olduğunu söyler (Covel, 1998, s.40, dipnot 56). İyi şarap bulunduğu söylenen yerleşim yerlerinde ileride de karşımıza çıkacağı gibi Yunanların nüfusunun daha fazla olduğunu görüyoruz.

2.3.1. Kumburgaz

Silivri yolunda Kumburgaz kasabasına uğrarlar. Buranın adına Yunanların Türkçedeki Kum adını değiştirerek Kouvoμiό (Kunomio) dediklerini yazar. Ancak Grèlois'nin de bahsettiği gibi Kumburgaz'ın Yunanca adı (Oikonomeion) Oικονομείο'dan gelmektedir ve Türkçe adıyla hiçbir ilgisi olmamakla birlikte bu kelime "yönetici, haznedar"⁹⁵ anlamına gelir (Covel, 1998, s.40). Covel'in etimoloji konusunda yine yanıldığını görüyoruz.

Burada çok öncelerden küçük bir kale olduğunu ancak tüm büyük taşların sökülerek İstanbul'a taşındığını, Valide Camii⁹⁶ ve Valide Hanı'nın bir kısmının da bu taşlarla yapıldığını söylemektedir. Covel, ilk ve son defa olarak bahsedeceğini dile getirerek, Türklerin bina inşa etmek için İstanbul'da bulunan tüm güzel taşları aldıklarını ve bu yüzden özellikle Trakya'da deniz ulaşımının kolay olmasından dolayı yazıt ve antik anıtların çok fazla bulunmadığını dile getirir. Ancak Covel, bu konuda çelişkili bilgi verir çünkü ileride de görüleceği gibi yolculuğu sırasında çok sayıda yazıt ve anıtlara

⁹⁴ Bu etimolojik yorum çeviri eserde yer almamaktadır. Osmanlı toplumunu anlatmasına rağmen daha çok Covel'in kişiliği hakkında ipucu sağlar.

⁹⁵ Oikonomeion aynı zamanda ekonomi kelimesinin de kökenidir. Bkz. Google Arts and Culture, *Okinomos*, t.y., <https://artsandculture.google.com/entity/oikonomos/m04knkt> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).

⁹⁶ Yapımına 1597'de başlanıp 1665'te bitirilen ve Eminönü'nde yer alan Yenicami Külliyesi'nden söz etmektedir. Bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yenicami Külliyesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenicami-kuliyesi> (Erişim Tarihi: 06.05.2022). Her ne kadar Grèlois 60 numaralı dipnotta caminin adını Yeni Valide Camii olarak vermiş olsa da ismi bu değildir.

rastlayacaktır. Covel kasabada Antik dönemlere ait hiçbir şey kalmadığını yazar. Covel Türklerin taşları yerlerinden sökerek kendi yapıtlarında kullanmasından ileride sık sık bahsedecektir.

Silivri'ye bağlı olan ve eski adı Bigados olan Selimpaşa⁹⁷ kasabasına uğrar. Yunanca Epivates adlı, küçük tekneler için bir limanı olan hoş bir pazar kasabası olduğunu anlatır. Burada yaşayanların çoğunluğunun Yunan olmasına rağmen sokaklarda çok sayıda Türk gördüğünü söylemektedir. Bu durum Türklerin burada alışveriş yaptıklarını ya da Türkler ve gayrimüslimler arasındaki sosyal ilişkilerin iyi olduğunu gösterir. Burada kalın duvarları olan küçük bir hisarın bulunduğunu ve tahıl ambarı olarak kullanıldığını ekler (Covel, 1998, s.40). Bu kasabanın bir zamanlar etrafının çevirili olduğu surları görmek günümüzde mümkün değildir. Tamamen yok olmuşlardır.⁹⁸

2.3.2. Silivri

Covel, günlüğünde sık sık kiliseleri anlatır. Bunda hem papaz olması hem de kendisine Ortodoks kilisesinin durumunu inceleme görevinin verilmiş olması etkilidir. Silivri'nin bir çizimini de eklediği bu günlükte eski şehir olarak nitelendirdiği kale içinde, küçük boyutlu on sekiz Ortodoks kilisesi bulunduğunu yazar. Türklerin yaşadığı büyük kasaba ise vadinin içine doğru uzanmaktadır. Burada iki veya üç yüz tonluk gemilerin rahatlıkla yanaşabileceği çok iyi bir liman vardır.

Covel, birkaç cami olduğunu söyler ama sayısını vermez ve daha önce andığı gibi Türklerin tüm iyi taşları yağmalayarak çok güzel bir cami yapmış olduklarını söyler. Ancak Covel, Türklerin Antik döneme ait bu taşlardaki yazıtları keserek ya da "kıskanç bir şekilde" görünmeyecek bir şekilde duvarın içine çevirdiklerini söyler. Türkler için bu yazıtların ibadet yerlerinde bulunmasının dine aykırı olduğunu açıklamaktadır. Covel (1998, s.42), buradaki en büyük camide üzerinde yazıt olan Antik bir taş aradığını ama göremediğini yazar. Bahsi geçen caminin Kara Pîrî Paşa Cami olduğunu Evliya

⁹⁷ Lusyen Kopar, 20.10.2021, "Selimpaşa'nın azizesi Paraskevi'nin hayatına yolculuk", *Agos*, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/26307/selimpasanin-azizesi-paraskevinin-hayatina-yolculuk> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).

⁹⁸ SilivriYiz.com - Silivri'nin Haber Sitesi, *Silivri Selimpaşa tarihi evler*, 23 Temmuz 2018, <https://www.silivriyiz.com/silivri-tarihi-yerler-tarihi-mekanlar-gezilecek/silivri-selimpasa-tarihi-evler-h16217.html> (Erişim Tarihi: 06.05.2022).

Çelebi'den öğreniyoruz. Ayrıca Evliya Çelebi (Çelebi, 2008, s. 386) Silivri'de Türklerin yaşadığı deniz kenarında pencereleri kible yönüne bakan çok güzel evler olduğundan bahsederken Covell bunlarla ilgili bilgi vermez. Covell buraları ya görmemiştir ya da büyük ihtimalle görmezden gelerek günlüğünde yer vermemiştir. Diğer bir ihtimale göre ise Çelebi buraları gereğinden fazla güzel bulmuş olabilir.

Silivri'de aşağı kesimde ya da banliyöde yalnızca Türklerin ve aralarında tek tük Yahudi ve Hristiyanların yaşadığını, Yunanların çoğunun ise kalede yaşamaya itildiklerini ve aralarında birkaç Yahudi ve çok az Türk olduğunu belirtir (Covell, 1998, s.42). Buradan Türklerin yaşadığı banliyönün daha güzel olduğu anlıyoruz. Yunanlar ve Türklerin farklı yerlerde yaşadıklarını ve toplumsal tabakalaşmaya işaret eden bu durumda Türklerin daha üst bir konumda olduğu görülmektedir.

Covell (1998, s.44), daha sonra çizimini eklediği Silivri kalesini ve buradaki bir yazıtı anlatır ve kalenin taşlarının Türkler tarafından yağmalanmamasının nedenini ise buradaki tuğlaların değersiz ve kullanışsız olması olduğunu belirtir. Daha sonra yazıtlardan örnekler vererek Bizans tarihi hakkında uzun bir açıklama yapar ancak bu bilgiler de gerçeği yansıtmadığı için Grélois tarafından değersiz bulunmuştur⁹⁹. Yazıtlar ile ilgili bu kısım 1893 tarihli eserde çizimlere yer verilmediği için yer almaz.

Covell daha sonra buradaki kiliseler hakkında bilgiler verir. Eskiden buradaki kalenin içindeki 22 kiliseden şimdi 18 tanesinin kaldığını ve kötü durumda olduklarını bahseder. Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde kiliselerin durumunun benzer şekilde olduğunu belirtir. İstanbul dışındaki eski kiliselerin de daha iyi durumda olduğundan şüphe duymaktadır. Covell (1998, s.50-52), Ayosofya'yı da beğenmiştir ancak beklentisinin altında bulunduğunu not eder.

Covell buradaki Metropolit'i ziyarete gider. Taşra yetiştirmesine uygun olarak çok kibar davrandığını ve ona kahve, şerbet, gül reçeli ve istediği kadar su ikram ettiğini belirtir. Meryem Ana'ya ithaf edilen Metropolitan kilisesinin yanında Metropolit'in küçük bir evi olduğunu ve zamanında çok iyi olmasına rağmen kilisenin şimdi çok iyi görünmediğini belirtir (Covell, 1998, s. 52).

⁹⁹ Bkz. Covell, 1998, sayfa 45, dipnot 73 ve sayfa 47, dipnot 74.

Aziz George'a (Aya Yorgi) ithaf edilen kilisenin ise buradaki en eski kilise olduğunu ama iyi durumda görüldüğünü söyler. Zemindeki ince ince damalı şekilde döşenmiş olan siyah beyaz mermeri çok beğenmiş ve Cambridge'deki şapelde bile çok iyi duracağını belirtmiştir (Covel, 1998, s. 52).

Meryem Ana'ya adanan başka bir kilisede, Aya Xénè (Ἁγία Ξένη) denen bir azizenin cesedi ve Meryem Ana'nın eski bir resmi bulunmaktadır. Bu cesedin bir gemi kazasından sonra Meryem Ana'nın resmine zincirle bağlanmış bir şekilde kıyıda bulunduğunu ve bu yüzden kim olduğu bilinmeyen bu kadını azize olarak kutsal saydıklarını yazar (Covel, 1998, s.52-54). Bu hikâyenin gerçek olup olmadığı kesin değildir çünkü Covel bunu oradakilerden aktarmıştır. Ancak bu kilisenin Xenia adlı bir azizeye adandığı doğrudur. İskenderoğlu'na (2000, s.17) göre bu azizenin kemikleri Metropolitan kilisesinde saklanmıştır. Covel bu azize için 24 Ocak'ta bir anma düzenlendiğini ancak bunun başka bir hikâyesi olduğunu söylemektedir. Covel'in hikâyesini anlatmadığı bu azize 5. yüzyılda Milas'ta yaşamış olan Azize Xenia¹⁰⁰ olmalıdır.

Kalenin içinde eski bir manastır bulunur. Manastırın çok şirin küçük bir bina olduğunu ancak o zamanlarda yıkılmak üzere olduğunu ve tamir etmek için de hiçbir bağış ve kaynak bulunmadığından bahseder. Manastırdaki yaşlı keşiş¹⁰¹ yabancıların verdiği bağış sonucunda eline geçen birkaç akçe ile yaşamını sürdürmektedir.

Türkiye'de gördüğü değirmenler Covel'in dikkatini oldukça fazlasıyla çeker. Kalenin hemen kuzey doğu köşesine sabitlenmiş altı tane rüzgâr değirmeni vardır. Türkiye'de rüzgâr değirmeni ve su değirmeni olmak üzere iki çeşit değirmen olduğunu ve İngilizlerin icatlarını gölgede bıraktığını belirtir (Covel, 1998, s. 54). Covel Türkiye'de gördüğü değirmenleri çok beğenmiştir. 24 Eylül tarihinde Çorlu'dan Silivri'ye dönüşünü anlatırken onların detaylı çizimlerini günlüğüne eklemiştir (Covel, 1998, s. 118).

2.4. ÇORLU'YA (CIORLÚH) SEYAHAT

¹⁰⁰ Azize Xenia Romalı bir senatörün kızıdır. Evlenmeyi reddedip kendini Tanrıya adanmak için iki hizmetkârı ile birlikte Roma'dan kaçmış ve Milas'ta bir manastıra yerleşerek adını Yunanca "yabancı" anlamına gelen "Xenia" olarak değiştirmiştir. Bkz. The Orthodox Church in America, *Lives of all saints commemorated on January 24: Venerable Xenia of Rome, and her two female servants*, t.y., <https://www.oca.org/saints/all-lives/2021/01/24> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

¹⁰¹ "Keşiş" kelimesini günlükte hep Yunanca καλόγερος olarak yazar.

5 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 8 buçuk saat sürmüş ve uzaklık ise 25 milden fazla tutmuştur. Silivri'den Çorlu'ya giderken Edirne yolunun dümdüz ve geniş bir ova olduğunu vurgular. Covell (1998, s. 54), IV. Mehmet'in bu bölgede doğanla avlandığına ve ava çıktığına vurgu yaparak padişahın burada avlanmasını zor ve cesurca bulduğunu söyler. IV. Mehmed'in avı çok sevdiği bilinmektedir ve bu bölgede avlanmış olması muhtemeldir. Edirne'de yaptırdığı av köşkünün¹⁰² bir bölümü de günümüze kadar ayakta kalmıştır.

Covell, coğrafi özelliklerle ilgili bilgiler vermeye burada da devam etmektedir. Çorlu yolu üzerinde Silivri'nin hemen altından akan Kayalı Deresi'ni ve 32 kemerli taş köprüyü tasvir eder. Evliya Çelebi (2006, s.386) aynı köprünün 33 göz olduğu ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı, biraz alçak olmasına rağmen en uygun yerde yaptırılmış olduğu anlatır. Covell (1998, s. 54) da köprünün altında çok az su bulunduğunu ve sadece kış aylarında selden korunmak amaçlı yaptırılmış olduğunu tahmin eder. Bu bakımdan iki seyyahın verdiği bilgiler birbiriyle uyumludur.

Covell çiftçileri de gözlemler. Toprak yapısının toprağın sürülmesine etkisini gözlemleriyle birleştirerek sunar. "Bu fundalık araziden (söylendiği gibi) bir tepenin en üstüne, bir düzlüğe çıktık, toprak süngerimsi siyah renkte ve çok ağır görünüyordu öyle ki bir saban içinde bazen altı, bazen yedi, bazen de sekiz öküz boyunduruğu ile tarla sürenleri gördük, özellikle de sabanla yeni sürülen yerlerde" (Covell, 1998, s. 54). Toprağın sert oluşu nedeniyle çiftçiler daha fazla hayvanın gücünden yararlanmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Türklerin büyük çoğunlukla çiftçilik işiyle uğraştıklarını, toprağı ekip biçtiklerini görüyoruz.

İlk vardıkları köy Kınıklı adlı küçük bir Türk köyüdür. Köyün adı yine Yunan harfleriyle yazılmıştır. Covell köyün çok verimli bir ova olan Kınıklı Ovası'nda yer aldığını söyler. Çorlu'ya gelmeden günlüğüne Tekirdağ'ı, geldikleri yolu, mola verdikleri yeri ve denizi resmettiği bir çizimi ekler (Covell, 1998, s.56). Bu çizimde Tekirdağ'ın ismi Türkçe yazılmıştır. Tekir ve dağ kelimelerinin İngilizce'de ne anlama geldiği bilgisi verilirken Tekir'in barbun balığına işaret ettiğine değinir. Barbun balığının diğer adı Tekir'dir. Diğer yandan dağ kelimesini anlatmak için de güçlü kuvvetli adamlara dağı yerinden

¹⁰² Türkiye Kültür Portalı, *IV. Mehmet av köşkü* – Edirne, t.y., <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/edirne/gezilecekyer/iv-mehmet-av-kosku> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

oylatan anlamında “dağdeviren” denildiğini örnek olarak verir. Covell’in Türkiye’de bulunduğu süre içinde deyimleri öğrenmiş olduğunu ve iyi konuşacak kadar Türkçe bilmese de birçok Türkçe kelimeyi bildiğini, hatta hangi kelimelerin Farsçadan veya Arapçadan geldiğinin ayrımını da yapabildiğini görüyoruz. Sıradan bir papaza göre dil, tarih, coğrafya, botanik vb. birçok alan hakkında oldukça fazla bilgi sahibidir. Dolayısıyla Türkiye’ye gönderilmek üzere seçilmiş olmasında bu kadar donanımlı olmasının payı olduğu da düşünülebilir.

Çorlu o dönem için çok büyük bir kasabadır. Daha çok Türkler tarafından iskân edilmiş olmasına rağmen Ermeni, Yahudi ve Yunanlılar da vardır (Covell, 1998, s. 56). Evliya Çelebi (2006, s. 387-8), Çorlu’da Müslüman (Türk) mahallesi ve gayrimüslim mahallesi sayısının eşit olduğunu bilgisini verir. Ayrıca her bir Müslüman mahallesinde bir mescit olduğunu belirtir. Ancak gayrimüslim mahallelerindeki ibadet yerleri hakkında bilgi vermemiştir. Covell’a göre camilerin sayısı çok fazla iken buna karşılık sadece bir tane kilise bulunur.

Çorlu, büyük ve geniş bir caddesi olmasının yanında her türlü malın ticaretinin ve alışverişinin yapıldığı bir merkezdir. Covell kasabanın doğu tarafındaki büyük hendekleri Newmarket’te bulunan ünlü Diver’s Ditch’e¹⁰³ benzetir. Covell, Türkiye’de gördüklerini İngiltere ile kıyaslamaktadır. Anlatımında örnek verme, benzetme ve karşılaştırmaları kullanarak anlatıma canlılık ve gerçeklik katmaktadır. 96 adım uzunluğunda olduğunu belirttiği su kemerinden hâlâ su gelmektedir. Bunun su taşımanın çok eski bir yolu olduğunu söyler. Kartaca, Efes ve İzmir’de gördüklerinin de çok eski olduğunu ve bunları da ileride kısaca anlatacağımı söyler (Covell, 19998, s.56). Covell’in bu sözleri onun sadece mimari ile değil eski veya yeni olsun şehirleri oluşturan her şeyle ilgilendiğini gösterir. Türkler tarafından yapı malzemesi olarak kullanılan (lukiim/lookioom) lökün¹⁰⁴ adlı karışımın yapımını anlatır ve çok dayanıklı olduğunu belirtir. Daha sonra burada çok sayıda incir ağacı ve üzüm bağları olduğunu not eder (Covell, 1998, 58).

Covell burada bulunan Yunan nüfusun gitgide azaldığını ve artan vergiler yüzünden zorluklar yaşayıp buradan taşınmak zorunda kaldıklarını belirtir. “Bu 20 yıl içinde bu

¹⁰³ T. Editors of Encyclopaedia Britannica, Newmarket, Encyclopedia Britannica, 15 April 2014, <https://www.britannica.com/place/Newmarket-England> (Erişim Tarihi: 11.05.2022).

¹⁰⁴ Lök veya lökün, kireç, zeytinyağı, pamuk ve yumurta akının karıştırılması yoluyla, kırık çanak çömlekleri, künkleri birleştirmekte kullanılan macundur. (*Türkçe Sözlük*, 2011, 11 b., TDK Yayınları, s. 1594) Eserin çevirisinde “lökün” adlı kelime “lokum” olarak yazılmıştır. Bkz. Covell, 2017, s. 113.

kasabada 400'ün üzerinde Yunan aile bulunmaktaydı, şimdi 100'e yakın bir sayıya düştüler; ancak daha önce yaptıkları gibi yıllık 1000 dolara denk gelen aynı haracı¹⁰⁵ ve diğer gümrük vergilerini (çünkü Padişah makamı küçültülmez, yaptığı anlaşma her zaman geçerlidir) ödemek zorundalar; ki bu da zavallı insanların her yıl iflas etmesine ve kaçıp gitmesine neden olur" (Covel, 1998, s. 58). Covel'ın Çorlu'nun yirmi yıl önceki tarihi hakkında bu bilgileri nereden edindiği ve Yunanların nereye göç ettikleri hakkında bilgi vermez. Büyük ihtimalle yöredeki Yunanlar ile konuşup bu konuda bilgi sahibi olmuştur.

Buradaki Yunanları ve kasabadaki kiliseyi betimlerken onlara karşı acıma duygusu barizdir. Kasabada sadece "küçük ve zavallı" bir kilise (St. George Kilisesi) olduğunu ama kiliseye iyi bakılıyor olduğunu anlatır. "Çok uygar" olarak tanımladığı piskopos, dört papaz ve iki papaz yardımcısı onlarla çok iyi ilgilenmiş ve onlara tüm kasabayı göstermiştir. Çorlu'daki Yunan nüfusunun azalması hakkında anlattıklarını onlardan duymuş olma olasılığı yüksektir. Çorlu'da en az on iki tane cami olduğunu ve buradaki eski kalenin taşları ile bu camileri inşa ettiklerini belirtir (Covel, 1998, s. 58). Covel kalenin kalıntıları arasında dolaşarak burada bulduğu yazıtları günlüğüne not eder. Hem Covel hem de Evliya Çelebi kalenin yıkılmış olduğunu bilgisini verir. Çorlu Eski kalesi Türkler tarafından fethedildikten sonra yıkılmış ve yıkıntıları da 17. yüzyılda görülmektedir (Çelebi, 2006, s. 387).

Covel, Türklerin Çorlu adını Yunanlardan aldığını iddia eder. Eski adı Tzurulum'dan Çorlu haline geldiğini savunur. Bununla ilgili dilbilimsel bir açıklama vermeye çalışsa da bu ada Suda'dan¹⁰⁶ başka yerde rastlamadığını söyler. Şehrin Bizans dönemindeki adının Tzurulum olduğu bilinmektedir ve Grémois'nin de belirttiği gibi başka kaynaklarda da geçer. Çorlu'nun bilinen en eski adı Trako-Frigler dönemindeki Tzirallum'dur. Ancak Türklerin buraya Çorlu adını vermelerinin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte bu kelimenin Türkçede birkaç anlamı vardır. "Çor" kelimesi Türk boylarında "yüksek rütbe"¹⁰⁷ anlamına gelir. Evliya Çelebi (2006, s. 387) ise Çorlu adının "hastalıklı, dertli" anlamına geldiğini ve I. Murad Han'ın kaleyi fethi sırasında zorluk çekildiğini görünce

¹⁰⁵ Gayrimüslimlerden kişi başına alınan vergidir.

¹⁰⁶ Souda veya Suidas, 10. yy ortalarında İstanbul'da yaşamış, Yunan sözlüğü ve ansiklopedisi yazarı. Bkz. New Advent, *Suidas*, t.y., <https://www.newadvent.org/cathen/14328a.htm> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

¹⁰⁷ Çorlu Kaymakamlığı, *Çorlu tarihi*, T.C. İçişleri Bakanlığı, (t.y.), <http://www.corlu.gov.tr/corlu-tarihi> (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

“Şu Çorlu dahi feth olmadı” adlı sözünden ileri geldiğini anlatır. Covell’in yerleşim yerlerinin isimlerinin kökenini Bizans’a dayandırma isteğinin çoğu zaman bir temele sahip olmadığı görülmektedir.

2.5. KARIŞTIRAN’A (KARESTERÁN) SEYAHAT

6 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 6 saat sürmüştü ve uzaklık ise 17 milden biraz fazla olarak verilmiştir. Covell yol boyunca gördüğü dereleri, köprüleri anlatır. Grémois, Covell’in nehirlerle ilgili tespitinde bir kez daha yanıldığını not düşer.¹⁰⁸ Etrafın dümdüz ova olduğunu ve toprağın bataklığa benzemekle beraber Çorlu’nun diğer tarafından farklı olarak toprağın daha hafif olduğunu anlatır. Toprağın daha yumuşak olduğu çıkarımına çiftçilerin nadiren toprağı dört öküzle sürdüklerini gözlemlediği için varmıştır (Covell, 1998, s. 62). Evliya Çelebi buraya Karıştıran Hanı köyü derken Covell burayı kasaba (town) olarak nitelemiştir. Buranın bataklık özelliğine değinerek birçok hayvan ve arabanın bu çamuru karıştırdığı için buraya “Karıştıran” adı verildiğini söylemektedir (Çelebi, 2006, s. 391). Covell da benzer şekilde bir tanım verir. Kasaba adını “karışmak, yoğurmak” anlamındaki Türkçe sözcükten aldığını belirtirken yağmur yağdığı zaman toprağı süngerimsi ve köpük köpük bir hale getirdiğini anlatır (Covell, 1998, s. 62).

Covell seyahat boyunca gördüğü dereleri, üzerlerinde köprü bulunup bulunmadığını ve eğer köprü varsa kaç kemerli olduğunu not etmiştir. Uzun bir dere ile üzerinde sekiz kemerli ve 100 adım uzunluğunda bir köprüyü not eder. Betimlediği başka bir dere yazın üzerinden atlanacak kadar alçaktır ancak kışın suyun yükseldiğini tahmin eder. Bayındırlık işleri bir kez daha dikkatini çeker. Buradaki bir su kemeri üzerinde suyu birkaç ana hata bölmek ve sudaki basıncı dengelemek amaçlı üç tane durak veya piramit olduğunu anlatır. Botanik ile ilgili önemli bir notu vardır. Vebaya karşı çok iyi bir koruyucu olan Kurtluca¹⁰⁹ (*Scordium*) bitkisinin bu yörede ilkbahara doğru çok fazla yetiştiği bilgisini verir. Bunu vebaya karşı kendisi bizzat kullanmıştır (Covell, 1998, s. 62).

¹⁰⁸ Arzus nehrinin akış yönü ile ilgili olarak hatalı olduğunu yazar. Bkz. Covell, 1998, sayfa 63, dipnot 125.

¹⁰⁹ “Kurtluca”, bitkiseliksir.com, <https://www.bitkiseliksir.com/kurtluca.html> (Erişim Tarihi: 11.05.2022); Su sarımsağı da denen bu bitki çeviri eserde *sarımsak bitkisi* olarak verilmiştir. (Bkz. Covell, 2017, s.115)

Covel, burada çok güzel bir cami ve bin kadar yolcuyu ağırlayabilecek büyük bir han olduğunu belirtir. Çelebi (2006, s.391) de burada bir cami ve han olduğunu not etmiştir. Kasabanın daha çok buradan geçen yolcular, seyyahlar sayesinde zenginleştiğini söylemektedir. Türklerin bu kasabayı bir Bizans şehri olan Drusipara'nın (Miso)¹¹⁰ kalıntıları (*ruins*) üzerine kurmuş olduğunu ekler (Covel, 1998, s. 62). Ancak Hakluyt Society tarafından 1893 yılında basılan günlüklerde Miso'dan elde edilen maden (*mines*)¹¹¹ sayesinde inşa edildiği anlatılmaktadır. Karıştıran köyünden günümüzde büyük miktarda bentonit elde edildiği bilindiğine göre Covel'ın günlüğünde kalıntılardan ziyade madenden bahsetmesi daha yerinde görünüyor.¹¹²

2.6. LÜLEBURGAZ'A (BURGÁS) SEYAHAT

7 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 4 saat sürmüş ve 12 mil yol gitmişlerdir. Karıştıran'a doğru yol boyunca gördüğü eski ve yeni çeşmeleri, tek kemerli birkaç küçük dereyi ve yakınlardaki büyük Sulucak deresini betimler. Covel, Lüleburgaz ve Çorlu arasındaki Roma tümülüslerini görür. Fakat bu tümülüsleri anlatırken tarih bilgisinde yanılmıştır. Tümülüsler hakkında şunları söylemektedir:

Solda yarı yolda, yolun üzerinde büyük bir tepe yükseliyor, üzerinde bir çukur ve ona giden yolun yan tarafında bir giriş var. Bunun bu ovada savaşlarda ölenler için bir abide olduğunu sanıyorum. (Çanakkale'de olduğu gibi) Krallara ve onlardan sonra gelen kimselere düzenlenen bir tören veya eski bir gelenektir. Strabon, Sardes¹¹³ yakınlarında sıradan bir fahişe için dikilen böyle bir tümülüsten bahseder. (Covel, 1998, s.64).

Aslında Strabon, Sardes'teki bu büyük tümülüsün Kral Alyattes'e ait olduğunu söyler. Herodot'a göre bu tümülüsü yaptıranlar halk ve çoğunlukla da fahişelerdir ve ülkenin

¹¹⁰ Günümüzde Misinli

¹¹¹ *Hakluyt Society* tarafından yayınlanan eserden çevrilen Türkçe seyahatnamede *kalıntı* yerine bu antik şehirden "elde edilen madenle" denmektedir. (Covel, 2017, s. 115)

¹¹² MTA E-Ticaret Portalı, *Kırklareli-Lüleburgaz-Büyük Karıştıran-1 köyü maden raporu*, Bilimsel Dokümantasyon ve Tanıtma Dairesi Başkanlığı, t.y., https://eticaret.mta.gov.tr/index.php?route=product/product&product_id=12038 (Erişim Tarihi: 11.05.2022)

¹¹³ Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Sart kasabası yakınlarında bulunan ve Lidya devletine başkentlik yapmış antik kent. Sardes antik kenti civarında Lidyalılara ait çok sayıda Tümülüs mezarlıkları bulunmaktadır. Bu mezarlıklardan dolayı buraya Bin Tepeler de denilmektedir. Bkz. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *Sardes antik kenti ve Bintepeler Lidya tümülüsleri (Manisa)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, t.y., <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-51373/sardes-antik-kenti-ve-bintepeler-lidya-tumulusleri-mani-.html> (Erişim Tarihi: 21.04.2022)

bütün kadınlarının fahişe olduklarını¹¹⁴ ve bu tümülüse de fahişe anıtı dediklerini ekler (Strabon, 2000, s.173). Burada Covell'in tarihi bir bilgiyi yanlış aktardığını görüyoruz. Covell tümülüsleri anlatırken de benzetmeden yararlanır ve Türkiye ve İngiltere arasında bir ilişki kurar. Bunların Cambridgeshire'deki Roma döneminden kalma Bartlow Hills adlı tümülüsler kadar yüksek olduğunu belirtir (Covell, 1998, s.64).

Covell, tepeden Lüleburgaz'a kadar yayılan 12 köy görmüş, çiftçileri gözlemlemiş ve toprak yapısını incelemiştir. Toprağın daha hafif bir çeşitte kumlu bir toprağa dönüştüğünü ancak köylülerin yine de bir sabana koştukları altı öküzle toprağı sürdüklerini not eder.

Covell ilk olarak Lüleburgaz'daki camilerden bahseder. Çok sık geçtiği için "cami" kelimesinin kullanımına dikkat çekmek gerekir. Covell'in günlükte "cami" kelimesi için genellikle "mosch" veya "mosche" (Almanca "Moschee") kelimesini kullandığı görülmüştür. Ancak sadece dört farklı yerde İngilizcede cami anlamına gelen "mosque" kelimesi türevlerini kullanır: "mosk" (s. 64 ve 342), "moskque" (s. 108), "moskhs" (s.200). Çağaptay (2021, s.36), Hristiyan seyyahların "mosque" kelimesini minare ve mihrap için kullandıklarını söylemektedir. Bu bilgi dayanarak 64. ve 342. sayfalarda "mosk" kelimesinin minare anlamında kullanıldığı görülmüştür. Bununla beraber kimi yerde de cami adlarını verirken "camisi" anlamında "jamiy" ve "jamisi" olarak not almıştır. Bunlar Kumburgaz'daki Valide Camii (s.41), Manisa'daki Keşiş Camii, Muradiye Camii, Sultan Camii ve Ulu Camii'dir (s.200). Aynı paragrafın içinde bile cami için neden farklı kelimeleri kullandığı bilinmemekle birlikte bu durum günlükte dil bakımından bir tutarlılık olmadığını gösterir. Bunun bir sebebi belki de çok sık yaptığı gibi okunuş bakımından örneklendirerek yazmasıdır. Aynı tutarsızlık başka kelimelerde de görülmektedir. Buna bir diğer örnek "han" kelimesidir ki aşağıda görüleceği üzere telaffuzu anlatabilmek adına iki farklı şekilde yazılmıştır: "châne" ve "khâne".

Covell'a göre Lüleburgaz¹¹⁵ oldukça büyük bir pazar kasabasıdır. Evliya Çelebi (2006, 393), burada binden fazla dükkân bulunduğunu, kiraz mevsiminde panayır pazarı kurulduğunu, sığır pazarının çok ünlü olduğunu ve şenlik ve eğlencelerle geçtiğini anlatır.

¹¹⁴ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, 4. b., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000. https://kupdf.net/download/strabon-antik-anadolu-coğrafyas-geographika-xii-xiii-xiv_59b78de108bbc50859ffdee1_pdf#modals (Erişim Tarihi: 21.04.2022)

¹¹⁵ Bizans dönemindeki adları Bergule ve Arcadiopolis olan Lüleburgaz sınırlarındaki şehir eserde Burgaz olarak geçmektedir. 1357-1360 yılları arasında I. Murat tarafından fethdedilmiştir.

Covel şehre, camiye ve hana hayran kalmıştır. “Çok güzel bir ya da iki caddeyi geçtik, sonra oldukça büyük kare bir avlusu, onun ortasında büyük bir çeşmesi, çevresinde revaklı yolları ve hayvanlarıyla birlikte yaklaşık bin gezgini alabilecek güzel odalarının olduğu çok görkemli bir hana (*châne*) geldik. Bu, dört kemerle desteklenen ana yoldan geçen büyük bir kubbe tarafından çok görkemli bir camiye bağlıdır; cadde ikisinin altından geçiyor ve handan camiye giden yol diğerinin altından geçiyor.” Burada bahsedilen Sokullu Mehmet Paşa¹¹⁶ kervansarayını ve camisi¹¹⁷ Mimar Sinan tarafından yapılmıştır (Çelebi, 2006, 394). Evliya Çelebi (2006, s.392-3) de bu camiye överek anlatır. Covel, hanın girişinde birçok dükkân sahibinin oturduğundan bahsederken han kelimesini *khâne* olarak yazmıştır çünkü gırtlaktan telaffuz edilmesi gerektiğini göstermek ister. Türkiye’de bulunabilecek en iyi pipo başlıklarının¹¹⁸ burada satıldığını belirtir. Lüleburgaz’ın tamamen Türklere tarafından oluşturulduğunu ve şehrin büyüklüğüne göre oldukça kalabalık olduğunu anlatır (Covel, 1998, s. 64). Covel’in günlüklerine göre Trakya’da Türklerin nüfusunun gayrimüslimlerden oldukça fazla olduğunu söylemek mümkündür.

Covel, buradaki cami ve hanı yaptıran Veziriazam Sokullu Mehmet Paşa’nın başka birçok yapı daha yaptırdığını tarihi bir konuya değinerek anlatır. Veziriazam’ın Mora’da paşa olan oğlu, halka kötü davrandığı için hakkında Osmanlı Sarayına şikâyet gelir. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman, veziriazama oğluna düzelmesini tavsiye etmesini söyler. Ancak veziriazam konuşmaya gerek duymadan oğlunun canını alarak başını padişaha sunar ve bu kararı nedeniyle, Kanuni, oğlunun tüm malını ve mülkünü ona bağışlar ve veziriazam da bunlarla birçok görkemli yapı inşa ettirir (Covel, 1998, s. 64). Çelebi (2006, s. 623), bu olayı çok daha farklı anlatır. Sokullu Mehmet Paşa’yı halka zulmeden Budin Valisi olan oğlunu ikaz etmesi için uyarı Kanuni değil II. Selim’dir. Ayrıca Sokullu’nun oğluna yaptıklarına son vermesi için daha önce birkaç defa padişah emri gönderilmiştir. Buna rağmen halka eziyete devam etmesi üzerine II. Selim, oğlunun zulmüne son vermezse Sokullu’yu cezalandıracağını söyler ve Sokullu Budin’e

¹¹⁶ 1505’te Bosna’da dünyaya gelmiştir. 12 Ekim 1579’da kendi konağında bir Boşnak tarafından öldürülmüştür. Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat dönemlerinde 1565’ten ölümüne kadar sadrazamlık yapmıştır. Erhan Afyoncu, Sokullu Mehmed Paşa, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, t.y., <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa> (Erişim Tarihi: 13.05.2022).

¹¹⁷ Sokullu Lüleburgaz’da cami, medrese, sıbyan mektebi, arasta, kervansaray, çifte hamam, imaret ve köprüden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir. Bkz. Mehmet Fatih Müderrisoğlu, “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa-kulliyesi-luleburgaz> (Erişim Tarihi: 13.05.2022).

¹¹⁸ Türkçe “lüle”. Şehrin adı buradan gelmektedir.

gönderdiği kapıcıbaşı ile oğlunun başını vurdurtur. Bunun üzerine II. Selim, oğlunun malını ve mülkünü Hafsa'da hayır işleri için kullanması kaydıyla Sokullu'ya bağışlar. Covell'in padişahın adını, olay yerini ve olayın işleyişini farklı aktardığını görüyoruz.

Bu tarihi olaydan bahsettikten hemen sonra her zaman olduğu gibi nehir betimlemeleriyle devam eder. Covell gördüğü değirmenlerin Türklere mi yoksa Yunanlara mı ait olduğu ve kimi zaman da ne kadar verim alındığı hakkında bilgi verir. Üzerinden geçilebilecek kadar küçük bir nehir üzerinde bulunan bir Türk değirmeni üç çift el değirmenini çalıştırmaktadır. Covell değirmenlerin buğday öğütme kapasitesini gözlemlemiştir. Her el değirmeni 12 saatte 10 kilo veya kile¹¹⁹ buğday öğütmektedir. Yakındaki küçük bir kasaba olan (Αγιαβαλη) Ayvalı'ya ait değirmeni işletenler ise Yunandır (Covell, 1998, s. 64).

Ayvalı kasabasının yanında Yunanlar tarafından işletilen bir çini fırını olduğunu ve toprağın siyah ve süngerimsi yapısına rağmen buradaki güzel bir doğal kum karışımı sayesinde çok güzel çiniler yapıldığını anlatır. Covell, Karaağaç Deresi'nin üzerinde, şehir dışına kadar uzanan 146 adım uzunluğunda ve dört kemerli olan köprünün ponza taşından yapıldığını söyler. Covell (1998, s. 66), bu taşın daha önce hiç görmediği kadar gözenekli bir tür sert ponza taşından olduğunu ve aslında kilden ve kum tepelerinden yapılmış olabileceğini ve küflendiği için o gözlerin sonradan oluşmuş olabileceğini belirtir. Covell, karşılaştığı her yapıyı dikkatle incelemiş ve bunlar hakkında kendi bilgilerinden faydalanarak çıkarım yapmıştır. Nehrin hemen aşağısında Muhtar (Múctary) adlı bir Türk kasabası vardır.

2.7. BABAESKİ'YE (BOBBÁCUI) SEYAHAT

8 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 4 buçuk saat sürer ve 13 mil yol almışlardır. Buradaki küçük ama çok kalabalık bir Yunan kasabası olan Ayvalı'da 400'den fazla aile yaşıyordur. Buradaki Yunanların daha önce tanıştığı Yunanlardan çok daha fazla çalışkan olduklarını ve erkeklerin bütün hafta işe gidip Cumartesi eve döndüklerini anlatır. Bu yüzden maddi durumlarının çok iyi olduğunu belirtir. Covell'in Yunanların genel olarak

¹¹⁹ Tahıl ölçmek için kullanılan belirli hacimdeki bir kaptır. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerinde birimi değişmektedir. Cengiz Kallek, "Kile", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile> (Erişim Tarihi: 13.05.2022).

tembel olduklarını ima ettiği anlaşılmaktadır. Covell (1998, s.66), burada gördüğü küçük derelerin neredeyse hepsinin kupkuru olduğunu söylemektedir.

Babaeski (*Bobbáscui*) kasabasının etimolojisini anlatmaya geçmeden önce buranın Roma dönemindeki adının *Burdidizum* olduğunu belirtir. Babaeski adının açıklamasını yaparken hem buranın tarihi hakkında bilgi verir hem de kelime anlamını açıklar. Covell, yaşlı bir Türk'ün Babaeski'yi Hristiyanlardan aldığını ve ondan dolayı böyle adlandırıldığını belirtir. *Bobbá* olarak yazdığı baba adının genellikle her yaşlı adama verildiğini not düşer. Bu kişinin, Yunanlardan buraya kalan tek yapıt olduğunu belirttiği Aziz Nicholas (Aya Nikola) Kilisesi'nde gömülü olduğunu söyler. Kilisenin Türkler tarafından bir ibadet yerine dönüştürüldüğü ve halk arasında da bu kişinin büyük bir aziz olarak kabul edildiğini anlatır (Covell, 1998, s.66).

Babaeski'yi Hristiyanlardan aldığı ve Aziz Nicholas¹²⁰ Kilisesi'nde türbesi bulunduğu söylenen yaşlı Türk, buraya gömüldüğü düşünülen Sarı Saltuk'tur (Doğan & Erdin, 2020, s.86-7). Aziz Nicholas Kilisesi bir tekkeye çevrilmiştir. Covell, her ne kadar isim vermemiş olsa da Babaeski adının yaşlı Türk olarak tanımladığı Sarı Saltuk'tan geldiğini ve "Baba" sözcüğünün erkeklere verilen genel bir ad olduğunu anlatır. Doğan ve Erdin (2020, s. 78) de Saltukname'yi temel alarak Baba ve Babaeski adlarını Sarı Saltuk'a dayandırır. Buna ek olarak Çelebi (2006, s. 627) de Sarı Saltuk'un yedi farklı şehre gönderilen tabutlarından birinin Babaeski'de bulunan eski büyük bir tapınak içine gömüldüğünü yazar. Bu yer daha sonra Sarı Saltık (Saltuk) Tekke ve Türbesi haline dönüşür ama günümüzde bakımsızlık sonucu tamamen yok olmuştur (Maden, 2020, s. 42).

Covell, türbenin içindeki yaşlı bir adam ve yaşlı bir kadın arasında geçen inanç ve dilek dileme üzerine bir diyalogu aktarır. Türbede mumlarla ilgilenen yaşlı kadın, onlara tehlikede olduklarını hissettiklerinde bu kutsal adama dua etmelerini ve böylece onlara yardım edeceğini söyler. Buradaki yaşlı adam ise yaşlı kadına günaha girmemesini ve bu kişinin yardım edemeyeceğini çünkü onun da herkes gibi ölümlü ve günahkâr bir kimse

¹²⁰ Barili Nicola, Myralı (Demreli) Nikolaos, Santa Claus adlarıyla bilinen ve günümüzde Noel Baba adıyla tanınan 4. yüzyıl'da yaşamış Hristiyan azizidir. Gerçekten yaşayıp yaşamadığı bilinmemektedir. Rusya ve Yunanistan'ın, hayır kurumları ve loncaların, çocukların, denizcilerin, bekâr kızların, tüccarlar ve tefecilerin ve İsviçre'deki Fribourg ve Moskova gibi şehirlerin koruyucu azizidir. Bkz. T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *St. Nicholas*, Encyclopedia Britannica, 10 December 2020, <https://www.britannica.com/biography/Saint-Nicholas> (Erişim Tarihi: 13.05.2022).

olduğu cevabını verir. Yaşlı kadın da her şeyi yalnızca Tanrı'nın yaptığını bildiğini ama onun hatrına Allah'ın onları daha çabuk duyacağını söyler. Türbede geçen bu konuşma ile Türklerin ilahiyat hakkındaki düşüncelerine ve türbelere olan inanç konusuna bir örnek verilmiştir. Kültür tarihi bakımından oldukça kıymetli bir bilgidir. Covel bu diyalogu gündelik konuşma dilinde ve argo kelimelere yer vererek anlatmıştır. “Türk ilahiyatına burada nokta konuldu” deyip olayın anlatımını bu şekilde bitirerek ironi yapar (Covel, 1998, s.68).

Covel, Aziz Nicholas Kilisesi yapısının küçük ama çok etkileyici olduğunu anlatır. Kilisenin dış duvarının oymalı olduğunu gösterdiği çizimini ekler. Yapıda en dikkat çeken şeyin tamamının tuğladan yapılmış olması olduğunu belirtir ve nasıl inşa edilmiş olduğu hakkında yaptığı tahminini açıklar. Buranın yapı bakımından Ayasofya'ya çok benzediğini öne sürer. İki kubbenin de aynı formda olduğunu söylemektedir ancak Covel kubbesi olan başka yapıları da Ayasofya'ya benzetir. Örneğin, Marmara Ereğlisi'ndeki (Herakleia) bir kilise (s.120), Bursa'daki Orhan Gazi türbesi, (s. 148) ve Mudanya Zeytindağı'ndaki (Tirilye) Kemerli Kilise (Panagia Pantobasilissa) (s.218). Covel bir türbe olmasına rağmen hala kilise olarak adlandırdığı bu yerin hemen altından akan nehri ve büyük olmasına rağmen çok iyi inşa edilmiş bir taş köprüyü betimler. Köprü üç arabanın yan yana gitmesine olanak sağlayacak kadar geniştir. Covel'in hayran kalarak anlattığı bu köprü IV. Murad dönemine ait Çoban Deli Kasım Ağa Köprüsü'dür (Çelebi, 2006, s. 626).

Covel, burada da taşların talan edilerek cami yapımında kullanıldığını belirtir. Üç veya dört cami olduğunu ve birinin çok güzel olduğunu söyler. Güzel olduğu söylenen bu cami Çelebi'nin (2006, 625-6) de Sultan Ahmet Camii'ne benzettiği Semiz Ali Paşa Camii olmalıdır. Burada bulunan önemli bir diğer camii de Fatih Sultan Mehmed Han Gazi Camii'dir. Covel, kasabanın oldukça büyük olduğunu ve nüfusun daha da artacağını söylemektedir. Kaptan-ı Derya olan İbrahim Paşa'nın¹²¹ buraya bir su kemeri yaptırdığını ve kasabanın batı yakasından biraz uzaktaki kuyuları gördüğünü not eder.

¹²¹ Kara İbrahim Paşa (ö. 1687, Rodos), IV. Mehmed saltanatında, 15 Aralık 1683 - 18 Aralık 1685 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır.

2.8. HAVSA'YA (HAFSA) SEYAHAT

9 Mayıs tarihli günlüğe göre yolculuk 6 saat sürmüş ve 18 mil yol gitmişlerdir. Babaeski'yi biraz geçince sol tarafta Karıştıran ve Lüleburgaz arasında gördüğü gibi, ancak onun kadar büyük ve yüksek olmayan bir tepe, yani bir tümülüs gördüğünü belirtir. Bu tümülüsün tepesinde çok uzun bir Türk mezarı vardır. Grélois'e göre yüksekliği 15 m ve çevresi 300 adım olan bu tümülüs üzerindeki mezar Evliya Çelebi'nin bahsettiği Babasultan türbesidir (Covel, 1998, s.70). Çelebi'ye (2006, s. 491) göre Hazret-i Kademli Baba Sultan'ın mezarı da her yere görebilen yüksek bir tepenin üzerindedir. Ancak bu mezar ve tekke Havsa'da değil Bulgaristan'ın Eski Zağra şehrinde. Bununla birlikte Havsa tümülüs oluşumları bakımından önemli bir bölgedir (Beksaç ve Beksaç, 2018, s. 47). Covel buraya gömülen kişinin bir savaşçı veya büyük bir eren olabileceğini ancak adının bilinmediğini anlatır. Ona sadece “amevlaanáh” (mevlana, Tanrı'nın sevgilisi), “sheid” (şehit) ve “cazéh” (gazi, kahraman) dediklerini belirtir (Covel, 1998, s.70).

Covel, daha sonra Türk mezarları ile ilgili bilgi verir. İngiltere'deki mezarlardan farkının mezarların üstünde sadece toprak bulunması olduğunu söyler. Mezarların dört bir tarafının güzel bir taşla kaplı olduğunu ama sultanlara ait anıtmezarlar veya önemli kimselerin dışındaki mezarların üstünde sadece toprak olduğunu belirtir. Mezarın üzerine bir taş dikilir, baş ve ayak uçlarına büyük bir mum yerleştirilir ve baş kısmına o kişinin kullandığı başlığın şekli koyulur. Bu başlığa göre onun hukuk adamı, kadı, asker, kadın, vb. olduğu anlaşılır (Covel, 1998, s.70). Covel örnek olarak iki tane mezar çizmiştir. Bu çizim ve örnekler, şekillerin dâhil edilmediği için 1893 tarihli basımda yer almaz. Birinci şekil halkın kullandığı genel bir mezardır ve başlığına göre bir kadın için olduğunu söyler. İkinci şekil ise sultanlara aittir. Covel bu mezarların genellikle siyah kadife, gümüş işlemeli altın kumaş vb. tabut örtüsü ile kaplandığını ve yüzlerce farklı başlık çeşidi olduğunu belirtir. Çocuk yaşta ölen şehzadelerin başlığında bir tüy bulunmaktadır (Covel, 1998, s.70).

Covel daha sonra doğa tasvirlerine yer verir. Yol boyunca gördükleri arasında Kofalca adlı küçük bir mezra, dolu dolu akan ancak dönüş yolunda kurumuş olduğunu gördüğü Karaağaç Deresi ve Rodop Dağı'nın tepesi bulunur.

Covel Havsa'nın yazımı ve telaffuzu ile ilgili de bilgi verir. Havsa'nın *Khávsa*, *Χάβσα*, *Χάοῦσα*, *Háfsa* olmak üzere birkaç şekilde yazıldığını ama hepsinin aynı şekilde telaffuz edildiğini belirtir. Yunancadaki *av* ekinin İngilizcede *av-érre*, *av-árice*, *av-árus* kelimelerinde olduğu gibi *av* olarak telaffuz edildiğini ancak Türklerin bu kelimeyi daha çok *aw* olarak telaffuz ettiğini söyler. Havsa'nın vurgusunun “h” sesinin önüne geçen bir “k” sesi ile birlikte yapıldığını ve hırıltılı bir tonda telaffuz edildiğini not eder (Covel, 1998, s.70).

Sokullu Mehmet Paşa'nın Havsa'da yaptırdığı hanın Lüleburgaz'dakinden çok daha iyi ve heybetli olduğunu not düşer. Paşa'nın Eyüp'te güzel bir türbesinin olduğunu da belirtir. Sokullu Mehmet Paşa'nın Osmanlı sarayında “alışılmadık bir biçimde” 40 yıl veziriazamlık görevinde bulunmasında Edirne'den İran hududuna kadar Türk topraklarındaki bütün umumî köprüleri tamir etmesi ve çok sayıda cami ve han inşa etmesinin payı olduğunu dile getirir. Aynı zamanda O zamanki Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın, babası Köprülü Mehmed Paşa'dan sonra veziriazam olmasından daha çok bu kadar uzun süre bu görevde kalmasının merak uyandırdığını¹²² dile getirir (Covel, 1998, s.72).

Bundan sonra anlatılan Havsa adının hikâyesi günlüklerin 1893 yılı basımında ve 2017'de yayınlanan çeviri kitapta yer almaz, sadece 1998 yılında basılan *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserde geçmektedir. Havsa'nın adının nereden geldiği kesin değildir. Üstelik birçok seyyah Havsa adını farklı kaleme almıştır. Ertuğrul (2014, s. 81), bu durumu seyyahların Osmanlıca bilmemelerine ve kulaktan dolma bilgiler edinmiş olmalarına bağlar. Kasabanın adının Havsa olmasına dair hikâyeyi Covel'a da baş tercüman anlatmıştır. Bu hikâye, Covel'e göre komik ve neşelidir. Ancak tarihi dayanağı olmayan bir hikâyedir. Covel ilk olarak Havsa'da üzerinde taş bir köprü bulunan bir nehir olduğundan bahseder. Hikâyeye göre kasabanın girişinde bulunan bu küçük nehri geçerken burada atına su içirmek isteyen Sultan II. Selim, su içmek istemeyen atına bir türlü söz geçiremez. II. Selim sarhoş (*Sherhósh*) lakabıyla¹²³ anılmış ve ayrıca haremünün

¹²² Çeviri eserde bu durumun şaşırtıcı olmadığı yazmaktadır. Ancak asıl metinde bunun tam tersi söylenmek istenilmektedir. (bkz. Covel, 2017, s. 119)

¹²³ Sultan II. Selim'in (1566-1574). Kumrala yakın sarışın olması nedeniyle bilinen resmi lakabı Sarı'dır. Dönemin kaynaklarına ve Batılı seyyahlara göre çok fazla içki içtiği bilinmektedir. Feridun Emecen, "Selim II", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-ii> (24.05.2022); Kia, Mehrdad, 2011, *Daily Life in The Ottoman Empire*, Greenwood Press: California, p. 228.

de orada bulunduğu not edilmiştir. Onu kıyada seyreden “yabancı ve çok güzel” bir kadın, kocası ile kendisi arasında geçen bir olayı, II. Selim ve atı arasında yaşanan duruma benzettiğini gülerek padişaha anlatır ve padişah bu durumu “çok komik” bularak bu yabancı kadını sarayına götürür. Covell, daha sonra sarayda bu kadın ve II. Selim arasında geçen müstehcen bir olayı anlatır. Hikâyenin sonunda II. Selim adının Hafsa Sultan olduğunu öğrendiğimiz bu kadınla daha fazla uğraşmak istemez ve onun canını bağışlayarak, servetiyle birlikte saraydan gönderir. Bu hikâyeye göre Hafsa Sultan bu kasabaya gelip yerleştikten sonra buraya Havsa adı verilmiştir.

Bu hikâyenin tarihi bir değeri yoktur ancak bize Covell’in kişiliği hakkında bilgi vermektedir. Covell’in bu tarz müstehcen hikâyelerden hoşlandığı ve bunları açıkça yazmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır. Bu olay, III. William ile yaşadığı mektup olayını ve prensin bir papaza yakıştıramadığı o sözler hakkındaki şaşkınlığını akla getiriyor. Bununla beraber Covell, yazdıklarının bir papaza göre olmadığını kendi de farkındadır. Tüm eski coğrafyacıların verdiği bilgilerin yanlış olduğundan bahsettiği ve coğrafi bilgiler eklediği paragrafın sonunda “Görüyorsunuz ya ne kadar da papaz gibi yazıyorum” diye yazar (Covell, 1988, s. 82). Burada kendisini çok şey bildiği için papazdan üstün görmüş olabilir ancak Covell kişiliğiyle de bir din adamına benzememektedir. Covell’in dili hem ironik hem de kendinden emindir.

Covell, günlüğünde böyle hikâyelere yer vererek ilgi çekmeyi, daha çok okuyucu kazanmayı düşünmüş de olabilir. İngiliz yazınında bu tarz hikâyelere rastlamak mümkündür. Chaucer’ın, hacı olmak amacıyla Canterbury Katedraline doğru yola çıkan şövalye, din adamları ve sıradan insanlardan oluşan bir grup insanın yolu eğlenceli kılmak adına birbirine anlattıkları hikâyelerden oluşan *Canterbury Hikâyeleri* adlı eserinde de buna benzer müstehcen hikâyeler bulunur. Ancak bir Osmanlı sultanı ile alay eden böyle bir anlatıya yer verilmesi ve bu hikâyenin de çok gülünç bulunmuş olması aynı zamanda Şarkiyatçı bakış açısının bir ürünü olduğunu gösteriyor.

Doğu’nun en güçlü temsilcisi olan Osmanlı Sultanı atına bile söz geçiremeyen ve şehvetine düşkün bir kimse olarak anlatılmıştır. Her nasılsa padişah II. Selim, cezalandırması gereken sözde Havsa Sultan’ı affetmiş ve onu bir servetle yaşadığı yere geri göndermiştir. Ayrıca Batılıların sıkça yaptıkları gibi hareme dikkat çekildiği görülmektedir. Bu hikâyenin Batı’nın Osmanlı algısına iyi bir örnek olduğu söylenebilir.

Evliya Çelebi'ye (2006, s.622-3) göre, Hafsa (Havs) Hatun manalı sözler söyleyen zarif ve hoş sohbet bir kadın olmakla beraber Kanuni Sultan Süleyman'ın müsahibelerindedir ve oturduğu bu kasabaya adını vermiştir. Ancak ne Hafsa Hatun'a ne de buraya vakıflar yaptıran zengin bir kadına dair herhangi bir kayıt ya da eser bulunmamaktadır (Ertuğrul, 2014, s.82). Kasabanın bugünkü adını almasında pay sahibi olan kişinin buraya yerleşen II. Beyazıt'ın hanımı ve Yavuz Sultan Selim'in annesi Hafize Sultan olduğu da iddia edilmektedir (Trakyanet, 2015). Ancak eğer kasaba adını Yavuz Sultan Selim'in annesinden almış ise bunun Evliya Çelebi tarafından aktarılmamış olması da dikkate değerdir. Yavuz Sultan Selim'in müsahibelerinden Defterdar Abdüsselam Efendi'nin buraya Havs adında bir cami yaptırdığı bilinse de eserleri harap olduğu için bu konuda da kesin bilgi elde edilememiştir (Ertuğrul, 2014, s.82). Dolayısıyla Havs'nın adının nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir.

Grémois tarihi çok eskilere dayanan bu yerin Antik dönemdeki adının "Niki" (Nike, Nikitsa) olduğunu söylemektedir (Covel, 1998, s. 71, dipnot 157). Ertuğrul (2014, s.83) ise bu konudaki araştırmacıların yanıldığını ve Niki adlı antik şehrin aslında Hasköy civarında olduğunu belirtir. Covel buranın eski adının "Ostudizum" olduğunu yazar (Covel, 1998, s.70). İlk olarak "Hostizo" olan bu yerin adı, daha sonra "Ostudizus/Ustudizum" haline dönüşmüştür. 1361'deki fetihten sonra Türkler buraya "Hosa" adını vermişlerdir (Havs Kaymakamlığı İlçemiz Tarihi). Ertuğrul (2014, 83), "Hafs" adının Arapçadan Yunancaya geçmiş olabileceğini ve Yunancada "iki nehir" anlamına gelen Hafs'nın gerçek anlamının bu olabileceğini ve kasabanın iki nehrin arasında bulunmasından dolayı bu adın verilmiş olabileceğini savunur. Covel (1998, s. 82) da Babaeski ve Havs arasında Ergene nehrinin kolları olabilecek iki ırmaktan bahseder. Her ne kadar akla en uygun gelen anlatım bu olsa da bunun coğrafi araştırmalarla temellendirilmesi gerekmektedir.

2.9. EDİRNE'YE (ADRIANOPLE) SEYAHAT

10 Mayıs tarihli günlüğe göre bu seyahat 5 buçuk saat sürmüş ve 17 mil yol almışlardır. Covel, Havs'dan Edirne'ye doğru giderken 8 mil sonra küçük bir dereyi (İskenderköy Deresi) ve 3 mil daha uzakta başka bir dereyi (Kumlu deresi) geçtiklerini not eder.

Edirne'ye yaklaşık 2 mil kala çok güzel bir şadırvan ve onun yanında güzel yazlık bir köşk olduğunu ve buraya yazın birçok büyük adamın gelip hoş vakit geçirdiklerini anlatır.

Edirne şehre yaklaşık 4 ya da 5 mil kala görünmeye başlamaktadır. Türkiye'deki şehirlerin belli bir uzaklıkta görkemli görünmesine rağmen şehrin içindeyken çok ürkütücü ve nahoş olduklarını belirtir (Covel, 1998, s.74). Burada Türklere yönelik olumsuz eleştiri hayranlık duygusuyla iç içedir. Özellikle camilerin ve minarelerin (*minary*) çok heybetli olduğundan bahseder. Covel, minareleri anlatırken onları çan kulelerine benzetir. Bu gördüklerini aktarırken hâlihazırda bildiği şeyler üzerinden örnek vermesine ve benzetmelerde bulunmasına bir örnektir. Covel en çok da Selimiye Camisi'nden etkilenmiş ve onun bir çizimini¹²⁴ günlüğüne eklemiştir.

Covel'ın gerek saban süren çiftçileri gözlemlemesinden gerekse toprak yapısı ile ilgili verdiği bilgilerden Türkiye'deki tarımı ve tarımsal verimliliği incelediğini ve araştırdığını anlıyoruz. Edirne'nin ufak tefek tepeleri ve verimli vadileri ile her yönden mükemmel bir alana sahip olduğunu ve toprağın da genel olarak oldukça iyi olduğunu not eder. Ancak tüm bu iyi özelliklere rağmen yeteri kadar tarımla ilgilenilmediğini ve ekip biçilen çok az tarla olduğunu not eder. Saydığı birkaç küçük köy dışında Trakya'nın bu kısmında nüfusun çok az olduğunu ekler. Covel İngiltere'nin iklimi ve toprak yapısı ile karşılaştırdığında burada gördüğü verimli arazilerin kullanılmamasına gerçekten çok şaşırmıştır: “Kasabalar ve köylere dair iyi hayvancılık gördük; ama başka yerlerde, toprakların üçte ikisinden fazlasının boş bırakıldığından, saban sürmedikleri ya da üzüm bağları dikmediklerinden, sığır, koyun, keçi ya da başka bir şey beslemediklerinden eminim. Birçok mil içinde ne mısır tarlası, ne otlak, ne sürü gördük, sadece vahşi, ihmal edilmiş araziye gördük. Yolda gözlemlenen birçok güzel bitkiden¹²⁵ oluşan bir kataloğum var” (Covel, 1998, s.74).

Covel, daha sonra detaylı bir şekilde şehre girmeden önce nasıl karşılanıp getirildiklerini anlatır. Şehrin yaklaşık 6 mil uzağında, onlar gibi Pera'da oturan ve Edirne'ye turistik yerleri gezmeye gelen Fransız ve Hollandalılarla karşılaşırlar. Onları karşılamaya gelen Türk heyeti kalabalıktır. Solak Çeşme'de (*Soláck Chesmi*) Sir John Finch için IV. Mehmed'e ait on iki at gönderilmiştir. Covel, bu atların hepsinin hayranlık uyandıran

¹²⁴ Bkz. Covel, 1998, s. 108, Şekil a30.

¹²⁵ Covel bu bitkilerin bir listesini sayfa 82-84'te verir.

derecede iyi ve çok güçlü olduklarını belirtir. Kendi atını bırakarak “dizginleri, eyeri, büyük üzengileri, göğüs zırhı, bezi vb. ya hepsi dövülmüş altından ve gümüşten ya da en parlak şekilde işlenmiş olanlardan” diyerek betimlediği oradaki atlardan birini alır. Finch’in atının eşyası da mücevherler ve incilerle görkemli bir şekilde döşenmiştir. Her atın yanında görevli seyisler vardır. Kapıcıbaşı¹²⁶ (*Capigé Basha*) ve Çavuşbaşı’nın (*Chiaús Basha*) giyim kuşamını etkileyici bulur. Onların zengin kürklü altın ve gümüş kumaştan kaftanları ve buna uygun atları ve eşyaları olduğunu not eder. Kapıcıbaşı’nı İngiltere’deki Tören Üstadı’na (Master of the Ceremony) ve Çavuşbaşı’nı da İngiltere’deki teşrifatçılara¹²⁷ (Purcevant) veya Greencloth’un¹²⁸ elçileri olan bürokratlara benzetir (Covel, 1998, s. 74). Karşılama gelen kafilde son olarak 70 çavuş (*chiaúses*) ve birkaç çorbacı¹²⁹ (*cherbigéés*) bulunduğunu belirtir. Çorbacının “yeniçerilerin albayı” anlamına geldiğini not eder. Covel’in Osmanlı’daki resmi görevlileri çok iyi tanıdığı görülmektedir.

Daha sonra hepsi beraber şu sırada Edirne şehrine girerler: çorbacı, çavuşlar, Kapıcıbaşı, Çavuşbaşı, Fransız ve Hollandalı turistlerle beraber Büyükelçi Sir John Finch, İngiliz centilmenleri, hizmetçiler, tahtırevanda giden Sir Thomas Baines, bir araba ve altı at, tercümanın arabası ve tüm arabalar. Bu arada büyükelçinin Levant Şirketi’ne ait üç tane atından bir tanesinin seyisin dikkatsizliği nedeniyle Havsa’da kalmış olduğunu ve zavallı bir adamın arkalarından onu getirdiğini ve karşılığında 6 akçe aldığını not eder (Covel, 1998, s. 76). Bu cümle metinde koyu renkte ve büyük harflerle yazılmıştır. Bu tarzda yazılan cümleler eserde birkaç yerde¹³⁰ daha geçmektedir. Grélois bu cümlelerin el yazmasında şifrelenmiş olduğunu açıklar (Covel, 1998, s. 76, dipnot 174). Bu şifreleme sözcüklerde bulunan harflerin sırasının ters çevrilmesiyle oluşturulmuş ve baş harfe işaret konulmuştur. Covel’in bunları neden şifreli bir biçimde yazdığı bilinmemektedir. Günlüğünü ondan gizli okuyanlar olursa başının derde girmesinden çekinmiş olabilir. Bahsi geçen diğer şifrelenmiş cümleler sırası geldiğinde incelenecektir.

¹²⁶ Kapıcıbaşı İstanbul’daki padişah sarayının kapılarını korumakla görevli yeniçerilere komuta ediyordu.

¹²⁷ Live Journal, *Word of the day – poursuivant*, 15 August 2013, Bkz <https://eithni.livejournal.com/336971.html> (Erişim Tarihi: 15.05.2022).

¹²⁸ Saray içinde barışı koruma yetkisine sahip bir kurul veya adalet mahkemesi. Bkz. Merriam-Webster, *Green cloth*, (t.y.), <https://www.merriam-webster.com/dictionary/green%20cloth> (Erişim Tarihi: 15.05.2022)

¹²⁹ Çorbacı, yeniçeriler arasında orta ve ağa bölükleri komutanlarına verilen unvandır.

¹³⁰ Sayfa 90, 92, 112, 126 ve 132’de Şekil a41.

Edirne’de Sir John Finch ve beraberindekiler için tahsis edilen evde bir geceden fazla kalamazlar ve ertesi gün Veziriazam’a haber göndererek başka bir ev isterler ve oraya geçerler. Evin gerçekten Covell’in anlattığı kadar kötü bir durumda olup olmadığını bilmek zordur. Ancak dönemin sosyal, siyasi ve kültürel hayatı hakkında bir görüş sunmaktadır. Kendilerine ilk verilen bu ev Yahudilere aittir ve Covell’in anlatımına göre aşırı küçük, köhne ve pis bir yerdir. Covell’in Yahudilere olan tutumu ve onları aşağıladığı burada açıkça görülüyor: “Bize ilk tahsis edilen ev, ölümlü bir adamın konulduğu en lanetli, en kahrolası yerd; bir Yahudi’nin eviydi, Lordumun (Sir John Finch) ailesinin yarısını barındıracak kadar büyük değildi, adeta pire ve böcek yuvasıydı ve pis iğrenç Yahudilerin köpek kulübeleri sıçanlar ve fareler ve leş kokusu ile çevriliydi.” (Covell, 1998, s.76). Covell’in Yahudilere olan tutumu 17. yüzyıl’daki antisemitizmin bir göstergesidir. Yahudileri aşağılamaya ve açık bir düşmanlığa varan bu tutum İngiliz edebiyat eserlerinde de kendini göstermiştir. Örneğin 16. yüzyılın sonlarında yazılan *Venedik Taciri* adlı eserde Yahudi tüccar Shylock’un tasviri en ünlü örneklerden bir tanesidir. Diğer yandan Covell, Yahudilerin evinin bu kadar kötü olmasını Osmanlı’daki Yahudi ve Hristiyanların oturdukları evler üzerinde hak sahibi olmamaları ile açıklar. Padişah, Yahudi ve Hristiyanlardan isteğini evlerinden çıkartabilmektedir. Bu nedenle gayrimüslimlerin oturdukları evler oldukça kötüdür. Covell’a göre Yahudiler bu sebeple bazen iki üç aile tek bir küçük evde beraber yaşarlar. Yahudiler şehrin bir yakasında topluca oturmaktadırlar. Osmanlı toplumunda Yahudi, Türk ve Yunanların birbirlerinden ayrı yerlerde yaşadıkları görülmektedir. Covell’in anlatımına göre Edirne’de yaşayan Yahudilerin, Türklere ve Hristiyanlara göre zor şartlar altında yaşadıkları ve maddi durumlarının da kötü olduğu çıkarılabilir.

1893 basımı eserde bu bölüm Yahudilere dair anlatımla sona ererken 1998 basımı eserde Edirne haritası ve bu haritanın değerlendirmesi ile sonlanır. Covell kendi çizdiği nehirlerin ve Rodop Dağı’nın bir şekilde görüldüğü Edirne haritasını zamanı olsaydı çok daha güzel çizebileceğini belirtir. Seyahatin kaç saat ve kaç mil tuttuğuna dair kendi hesapları ve Roma dönemine ait *Antonini Itinerarium*’un hesaplarını karşılaştırır. Antoninus’un Herakleia tarafından gitmesinin nedenini ise şimdi gayet düzgün ve kullanışlı olan Çorlu’ya giden yolun o dönemde bozuk ve zahmetli olmasına bağlar (Covell, 1998, s.82). İstanbul’a döndüğünde ise gemiyle İzmir’e gitmek istediğini ve Çanakkale’yi de karış

karış gezmek istediğini yazar. Böylece çizdiği haritanın deniz tarafını da tamamlayacaktır.

2.10. EDİRNE'DE GERÇEKLEŞEN OLAYLAR

Mayıs ve Temmuz ayları arasında Edirne'de gerçekleşen Osmanlı saray şenlikleri ve diplomatik müzakereleri içeren günlükler incelediğimiz 1998 yılında basılan *Dr John Covell Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserde yer almaz. Bunun nedeni eserin kapsamının Bizans kültürü ve tarihine yönelik olmasıdır. Edirne'de gerçekleşen olayları anlatan günlükler bu eserde 1675 yılının Temmuz ayından başlamaktadır. Temmuz ayının başında Edirne'de ortaya çıkan veba salgını o kadar şiddetlidir ki Covell ve beraberindekiler Edirne'den bir buçuk mil batıda bulunan Karaağaç kasabasına taşınır. Covell, veba salgını devam ederken günlüğüne salgın dışında gündelik olayları, seyahatlerini ve gözlemlerini de not etmeye devam eder. Veba salgınıyla ilgili haberlere o kadar alışır ki sıtma ile ilgili haberlerden ve sonbaharda ortaya çıkacağı söylenen yeni hastalık haberlerinden artık hiç etkilenmediğini söyler (Covell, 1998, s. 84). Günlükler incelendiğinde halkın salgına karşı tutumu, salgından ölenlerin durumu, salgına karşı ne gibi önlemler alındığı hakkında bazı bilgilere ulaşılmıştır.

Covell Edirne'deki salgından kaçıp geldikleri Karaağaç kasabasında nüfusun çoğunluğunu Yunanların oluşturduğunu belirtir. Sir John Finch kendine ait bir evde kalırken Covell ve diğerleri farklı yerlerde kendilerine kalabilecekleri bir oda bulurlar. Bir papaz Covell'a Finch'in evinin yakınlarında bir oda bulur. Covell, salgının bir ay içinde bu kasabaya da geldiğini ve ilk olarak da ev sahibesinin kızını yakaladığını, bu kızla her gün sohbet ettiği için kimseyi tedirgin etmemek adına başkalarının yanına taşınmadığını ve onlar için kurulan çadırlara taşındığını belirtir. Fakat birkaç gün sonra salgın kasabadaki her yere yayılır ve diğerleri de bu çadırlara taşınırlar. Covell Büyükelçi Finch'in çadırında kaldığı için, Finch çadırına geldiğinde kim olduğunu belirtmediği başka iki kişiyle birlikte kasabaya dönmek zorunda kalır. Çadırdan ayrılmak zorunda kaldığı için hayal kırıklığına uğramıştır ve kendisine bulunan yer ise papaza ait olan bir ahırdır. Covell içinde bulunduğu bu gibi kötü durumlarda mutlaka kendisini yüceltecek ve övecek bir şey bulur, bu yüzden öğle ve akşam yemekleri için çadırlara geldikleri ve istedikleri zaman da dinlenmek için odalarına çekildikleri için bu ahırda “prensler gibi yaşadıklarını” dile

getirir. Covell, bu yerde İstanbul'a dönünceye kadar kaldıklarını yazar. Ancak birkaç cümle sonra bu iki kişinin İstanbul'a geri döndüğünü ve Finch'in onun orada tek başına kalmasına razı olmadığı için ona ve hizmetçisine küçük bir çadır sağladığını belirtir. Bu durum ortada bir çelişki yaratır. Eğer büyükelçinin ona çadır bulduğu doğru değil ise Covell'in kendini önemli ve değerli biri olarak göstermek istediği söylenebilir.

Covell (1998, s. 84), Edirne'de vebadan günde yaklaşık 900 kişinin öldüğünü ve şehrin nüfusunun yarısının ya öldüğünü ya da kaçtığını anlatır. Salgın bir hafta içinde onların çadırlarına da gelir ve hizmetçileri hastalanır. Bunun üzerine büyükelçi Finch ve Sir Thomas Baines çadırlardan ayrılıp yeniden kasabaya dönerler. Salgından dolayı sürekli bir yer değiştirme yaşandığı görülmektedir. Covell ise bu yer değişimlerinde kendisine sağlanan yerlerle yetinmek zorunda kalır ama yine de moralini bozmadığını günlüğüne eklediği şu satırla göstermek ister: "Sizi temin ederim neşeli bir kalp ve bir dirhem içki gibi salgına karşı koruyucu yoktur" (Covell, 1998, s. 86).

Vebanın şiddeti ve çok hızlı yayılması hakkında verdiği bilgilerden sonra Covell gözlemlerini aktarmaya devam eder. Karaağaç'ta Aziz Theodor Tiron ve Aziz Teodoros Stratilatis'e ithaf edilen kiliseyi görür. Bu azizlerin ağrıyan gözleri iyileştirmekle meşhur oldukları için kilisede pek çok göz şeklinde oyulmuş küçük gümüş levhaların adak olarak asılmış olduğunu belirtir (Covell, 1998, s.86). Covell kilisede Keşiş Clement'e ait mezar taşında yazan Yunanca kitabenin bir kopyasını günlüğe ekler. Bu yazıtı açıklarken Yunanların tarih yazımında *indication*¹³¹ kullandıklarını anlatır. Edirne Metropolitinin ona verdiği Yunanca kitaplarda yazan tarihi hesaplar ilk başlarda zorlandığını ancak daha sonra kolayca hesaplayabildiğini anlatır. Burada Metropolit ile görüşüğünü ve onun kendisine bir takım dini kitaplar verdiğini anlıyoruz.¹³² Daha sonra Karaağaç'ın tarihinin Türklerden önceye gitmesine rağmen Yunanca adını hatırlayamadıklarını belirtir.

Covell'in doğa gözlemleri çok detaylıdır. Arda ve Meriç nehirlerinin bir mil kadar uzakta birleşip Karaağaç'ın aşağısında aktığını belirtir. Buranın toprağının çok kumlu olması ve yazın çok kurak geçmesiyle bu kumların rüzgârlarla nehre taşındığını ve böylece nehrin sığ ve geniş bir hale geldiğini söyler. Covell, Meriç Nehri'nin kış aylarında sel suları ile taşıdığı ve nehirdeki balıkların az ve sağlığa zararlı olduğu bilgisini de verir. Meriç

¹³¹ Ortaçağ belgelerini tarihlendirmek için kullanılan 15 yıllık döngü. Mezar taşındaki bu yazıtta tarih olarak 6663 senesinin yazılı olduğu ve 1675 senesinden 520 sene önceyi işaret ettiğini belirtir.

¹³² Metropolit (Neophytus Philaretus) ile olan yakınlığı Edirne'yi anlattığı sayfa 96.da ele alınmıştır.

Nehri'nden çıkan yaklaşık 85 cm (33 inç ve 7/10) boyunda bir sazan balığı gördüğünü, İstanbul'da ise 91 cm (36 inç) olan bir tane görmüş olduğunu ve eski büyükelçi Sir Daniel Harvey'nin ise Selanik'te 101 cm (40 inç) boyunda bir Sazan balığı gördüğü anlatır.

Covel'a göre Karaağaç'ta yaşayan Yunan ailesi sayısı ellidir ve Türklerin ise yaklaşık on çiftliği veya yazlık evi bulunur. Daha önce de nüfusun çoğunluğunun Yunan olduğundan bahsetmiştir ve bu iki bilgi birbirini desteklemektedir. Covel toplumun sosyo-ekonomik durumu hakkında da görüş bildirir. Edirne'deki Türklerin buradaki yazlık evlerine geldikleri gibi, kasabada maddi durumu iyi olanların da başka yerlere gittiklerini dile getirir. O halde Edirne'nin zengin Türkleri vebadan uzaklaşmak amacıyla buradaki yazlık evlerine gelirlerken Karaağaç'taki zenginler ki bunlar Yunan olmalı başka yerlerdeki mülklerine taşınmışlardır.

Covel, buradaki insanların alınlarında yazanın başlarına geleceğine inandıkları için vebadan korkmadıklarını söylemelerine inanmadığını çünkü çok fakir olanlar ve saray çevresinde işleri olanlar dışında herkesin kaçıp gittiğini söyler. Kader inancının sadece Türklere özgü olmadığını, Osmanlı'da yaşayan Yahudiler, Yunanlar, Ermenilerde de olduğunu belirtir. 1975 yılında Veziriazamın evinde yüzden fazla kişinin vebadan öldüğünü ve gerçekten burada kalmak zorunda olanların ise vebayı çok fazla umursamadıklarını en fazla İngilizlerin sıtmaya verdikleri kadar önem verdiklerini söyler (Covel, 1998, s.88).

Salgın boyunca Levant Şirketi'nin saymanı Bay North Edirne'de kalmış ve her gün onları ziyarete çadırlara gelmiştir. Covel, da onun evine birkaç defa gitmiştir. Covel bundan çekinmediğini çünkü artık salgını ve ölüleri kanıksadığını, “ölü bir buzağı görmek ve ölü bir insan görmek arasında bir fark görmediğini” açıklar. Bay North'a giderken bir sabahta yolda yirmiden fazla ölü insan gördüğünü anlatması salgının şiddetini göstermektedir. Vebadan ölen esirlerin ve yoksulların eski bir örtüye sarılıp bir hamalın sırtında mezara taşınarak hiçbir dua veya tören olmadan hemen gömüldüklerini anlatır.

Salgına karşı önlem amacıyla insanların çok yakın akrabalar, arkadaşlar ve komşular dışında ziyaretler yapmadıklarını öğreniyoruz. Birçok Türk evlerini bırakıp çadırlara taşınır ancak kadınları yazlık evlere gönderirler. Kadınların yazlık evlerde yaşamalarının nedeni erkeklerin dışarıda çalışmaları nedeniyle aynı evde bulunarak onları riske atmamak olabilir. Covel'ın ise bu bilgiyi anlatacağı hikâyenin arka planı olarak verdiği

anlaşılmaktadır. Covell'a göre, kadınlar ve kızlar evde onları kısıtlayan herhangi bir erkek olmadığında rahat davranırlar. Covell bir evde kalan genç kızların evin bahçesindeki danslarını ve oyunlarını seyrettiğini anlatır. Dahası bu kızlarla arasında daha fazlası yaşandığını ima eder (Covell, 1998, s.88).

Covell'ın kadınlar hakkında anlattığı bir diğer hikâye ise rahibin akrabası olan Yunan bir kız hakkındadır. Babası kızını kasabadaki bir gençle nişanlamıştır. Covell, kızın çok güzel, çok akıllı olduğu ve nişanlısını umursamadığını ifade eder. Çok az kişiyle görüşmesine rağmen kızın vebaya yakalanıp ölmesine başka bir erkekle görüşmüş olmasının neden olduğunu ima eder (Covell, 1998, s.90). Covell'ın günlüğündeki bu gayri resmi ifadelerin ve imaların kanıtlanabilirliği mümkün olmamakla beraber günlükte verilen mimari, coğrafi, tarihi vb. bilgilerle zıtlık oluşturduğu görülmektedir. Bu ifadelerin okuyucuda merak ve ilgi uyandırma amacıyla yazıldığı söylenebilir. Diğer yandan Covell'ın anlatımının bir din adamına uygun olmadığını ve özel hayata dair konular hakkında konuşmaktan hoşlandığını gösterir.

Osmanlı'yı ziyaret eden birçok seyyahın bahsettiği gibi bu seyahatnamede de Türklerin şarap içmesine yer verilir. Covell, vebanın Edirne'de bu kadar şiddetli olmasının nedeninin başka yerlerden çok sayıda insanın Edirne'ye içki içmeye gelmesi olduğunu söyler. Şarap ticareti burada önemli bir geçim kaynağıdır. Covell, Yeniçeri ağasının içki satanlardan rüşvet¹³³ aldığını ve buna karşılık da teftişe gelmeden önce geleceğini bildirdiğini anlatır. Ona göre, Yeniçeri Ağası burada şarap satanlardan yılda en az 10.000 dolar kazanmaktadır (Covell, 1998, s.90). İslam'da içki içmenin yasak olmasına rağmen Türkiye'ye gelen birçok Avrupalı seyyah ve resmi görevli her türlü sosyal statüden Türk'ün içki içtiklerine şahit olduklarını söyler (Kia, 2011, s. 241).

Covell'a göre Türkler diğer insanlar gibi şarabı çok severler ve çok içerler. Devlet adamlarının da içkiyi sevdiklerini ve hatta Veziriazamı içkili gördüğünü ekler. Yunan ve Ermenilerin 200-300 kişilik gruplar halinde bir araya gelerek yiyip içip eğlendiklerini ve Türklerin de bundan geri kalmadığını belirtir (Covell, 1998, s. 90). Covell, Türk halkının genellikle içmediğini ancak içtiklerinde ise bunu abarttıklarını dile getirir. Kendisine kalacak yer sağlayan Ortodoks kilisesinden sorumlu rahibin buradaki en büyük şarap

¹³³ İnalçık da, 17. yüzyılda servet biriktirme ve rüşvetle makam elde etmenin Osmanlı'da artmış olduğunu belirtir. (2019, s. 21)

tüccarı olduğunu ve şarabın büyük bir bölümünü kilisenin içinde sakladığını anlatır. Covell rahibin evinin yanındaki avluda varlıklı Türklerin içkili eğlencelerini gözlemleme fırsatı bulmuştur. Covell'in yoksul ve zengin arasındaki yaşam farklarına açıkça değindiğini görmekteyiz.

Rahibin akrabası olan ve vebadan ölen Yunan kızın cenaze töreninin anlatımı kültürel tarihe katkı sağlamaktadır. Bu kızın babası zengin ve tanınmış biridir ve bu nedenle cenaze törenine, vebaya rağmen 500'ün üzerinde Yunan katılmıştır. Edirne Metropolit ve kasabadan kaçmış olan önemli kişiler de cenaze töreni için geri dönmüşlerdir. Covell, Türkiye'deki Hristiyanların cenaze töreninin İngiltere'dekiyle hemen hemen aynı olduğunu belirtir. Hepsinde evde başlayıp mezara kadar devam eden yas türkülleri söyleyen ağıtçılar bulunmaktadır. Covell (1998, s. 90), ağıt söylemeyi daha çok ulumaya ve gürültülü homurtular çıkarmaya benzetir. Görüldüğü gibi vebaya rağmen zengin kişiler için tüm kurallara uyulan bir cenaze töreni yapılmasına karşın yoksullar, vebadan öldüğünde herhangi bir dinî törene gerek duyulmadan sessizce gömülmektedir.

Covell, Temmuz ayında havanın sıcak olmasından ve kasabanın fiziki yapısından dolayı gece uyuyabilmenin çok zor olduğunu anlatır. Daha önce bahsedildiği gibi günlükte yer alan şifreli cümlelerden bir tanesi de burada geçmektedir: "Bunun yanında ne sizin hayal edebileceğiniz ne de benim şimdi bağdaştırabileceğim gibi Türkler hepimizi çıplak uyumaya alıştırdı" (Covell, 1998, s. 90). Covell bu durumu Türk toplumuna özgü bir şey olarak aktarsa da aslında sıcak havadan kaynaklanan bir zorunluluk olduğunu kendisi de açıklamıştır. Nedenini bilmesek de bu cümlenin şifrelenmiş olması başkalarının kendisiyle ilgili bu bilgiyi öğrenmelerini istemediğini gösterir. Veba salgını devam ederken herkesin birbirinden uzak yaşadığı bir dönemde geceleri elbisesiz uyumayı Türklerden nasıl öğrendiği ise merak konusudur.

Covell'a göre Edirne oldukça gürültülü ve pis bir yerdir. Edirne'de geceleri at arabalarının gürültüsü, farelerin, sıçanların, pirelerin ve sokak köpeklerinin seslerinden uyumanın çok zor olduğunu anlatır. Her sokakta çok sayıda sokak köpeği beslenmektedir. Covell (1998, s. 90), Yahudilere karşı sert tutumunu ve kötü sözlerini her fırsatta olduğu gibi burada da dile getirir ve Edirne'de hoşlanmadığı şeyler arasına "Yahudilerin pis kokusu" olduğunu da ekler. Edirne'den Karaağaç'a geldiklerinde bunlardan kurtulduğuna sevindiğini ancak burada da havanın çok sıcak olmasından mustarip olduğunu dile getirir. Bir diğer şifreli

cümle bu şikâyetini dile getirmesinden hemen sonra gelir: “Ve bizi serinletecek likörler yerine, bulabilirsek biraz ekşi şaraptan başka bir şey yok; eğer cebimde param ve yakında da bir taverna olmasaydı zavallı Covell ölmüş olurdu” (Covell, 1998, s. 90-92). Covell burada içki şarkıları ve erotik şiirleriyle tanınan Yunan lirik şair Anakrion’dan Yunanca “Ciğerlerini şarapla ıslat çünkü güneş batıyor” anlamına gelen sözü alıntı yapar.

Covell Edirne’de üç ay kaldıklarını ve İstanbul’a döndüklerinde salgının orada da etkili olduğunu ve Finch’in evdeki bir hizmetçisinin öldüğünü belirtir. Covell (1998, s.92), etrafında bulunan insanların vebadan ölmesine rağmen kendisine bir şey olmamasını anlatırken kaderin alnında yazdığını söyleyecek kadar Kalvinci olmadığını ama onu bu ölümlerden koruyanın yalnızca tanrı olduğunu söyler. Covell lüks yaşama, tembellik yapmaya, yemeye içmeye meraklı bir insandır. Açıkçası günlükte Covell’in dindar olduğuna dair herhangi bir izlenim bulunmamaktadır. Diğer yandan Covell (1998, s. 88), yukarıda bahsedildiği gibi Türklerin kadere inandıklarını söylese de Covell’in veba ve ölüme bu yaklaşımı ve kader inancı Türklerinki ile benzemektedir.

Covell Edirne çevresindeki kırsal kesime ait gözlemlerini aktarmaya devam eder. Arda ve Meriç nehirlerinin arasındaki bir tepenin üzerinde, Yunanların Meras/Marasia dediği küçük bir köy bulunur. Tepenin aşağısında ise Meriç’e doğru bir çamur birikintisi vardır. 15 Ağustos’ta Meryem Ana’nın bu çamura Meriç Nehri’nden su getirip çamur ve suyu karıştırdığına inanılmaktadır. Covell, birçok Türk, Yahudi ve Hristiyan’ın çamura girip yuvarlandıklarını ve bu sayede tüm hastalıklarının geçeceğine inandıklarını anlatır. Dinî bir ayırım olmadan halkın aynı inanca sahip olması ortak bir kültürü paylaştıklarını göstermektedir. Bir Batılı olarak Covell, Osmanlı toplumunun bu inancı ile alay etmiş ve buna inanmadığını dile getirmiştir.

Meriç Nehri’nin diğer tarafında dağların altında bulunan Kadıncık köyü’nün adının Türkçe olmasına rağmen bir Yunan köyü olduğunu ve burada çok iyi şarap bulunduğunu söyler. Covell, dağın tepesinde ise Akpınar adında büyük bir Türk köyü olduğunu ve IV. Mehmed’in tüm devlet işlerini Veziriazama bırakarak salgında buradaki sarayına çekildiğini anlatır. Covell’in bahsettiği Akpınar köyü Edirne’nin Merkez ilçesine bağlı, eski adı Sırpsındığı olan Sarayakpınar köyüdür.

Karaağaç'tan nehri geçince ise yüksek bir tepenin üzerinde bir köşkün¹³⁴ olduğunu ve IV. Mehmed'in buraya bir kızla inzivaya çekildiğini ve böyle bir amaç için en uygun yer olduğunu anlatır (Covel, 1998, s.92). Covel, IV. Mehmed için devlet işleriyle ilgilenmeyen, av meraklısı ve kadınlara düşkün bir padişah imajı yaratmaya çalışır. Covel, Türklerin bu tepeye Hıdırlık (Khiderléh) dediklerini ve bunun Aziz George¹³⁵ (Aya Yorgi) ile aynı anlama geldiğini ve eskiden burada Yunanlara ait aynı isimde bir kilise olduğunu belirtir. Türklerin de Aziz George'u evliya olarak kabul ettiklerini ve gemilerini bile onun kutsal gününde Akdeniz'e çıkardıklarını anlatır (Covel, 1998, s.94). Evliya Çelebi (2006, s. 583) ise, IV. Mehmed'in Hıdırlık'ta yıkılmış olan eski tekkeyi yeniden inşa ettirdiğini ve buraya büyük bir saray (Hıdırlık Sarayı) ve cami yaptırdığını anlatır. Türkler, Anadolu'nun farklı yerlerinde Hıdırlık adıyla anılan mesire yerlerinde Hızır-İlyas'ın buluşmasını kutlamak için bir araya gelerek yiyip içip eğlenirler (Ocak, 1998, s.315). Ancak Covel günlüğünde bu mesire yerinden ve eğlenceden bahsetmez. Uludağ'a (1998, s.411) göre, Aziz George Müslüman halk inancında Circîs adına dönüşerek kutsal bir evliya ve hatta peygamber olarak kabul edilmiş ve daha sonra Hızır inancı ile bütünleşmiştir. Aziz George'un şehit edildiği gün olan (Gregoryen takvime göre) 6 Mayıs, Hıdrellez ile aynı güne denk gelmektedir. Dolayısıyla Anadolu ve Balkanlar'da yaşayan halkın aynı günü kutsal kabul etmesi, bu topraklarda Aziz George ve Hızır-İlyas kültürlerinin birleşerek ortak bir kültür oluşturduğunu gösterir (Ocak, 1998, s.314).

Batılı seyyahlar Hızır menkıbelerinin Aziz George'u anlattığını savunmuşlardır (Uludağ, 1998, s. 411). Covel da Türklerin Aziz George'a inandıklarını düşünmüş ve Hızır-İlyas kültü hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Bunu daha sonra "Hıdırlık" kelimesinin etimolojisini açıklarken daha net görmekteyiz. "Hızır" kelimesinin *Herkül ve Hidra* mitindeki çok başlı yaratık olan Hidra'dan geldiğini açıklaması Hızır (Hızır) hakkında bilgi sahibi olmadığını gösterir. Ayrıca Aziz George ve ejderha arasındaki mücadeleyi anlatan hikâyenin başka hikâyelerden¹³⁶ alınmış olduğunu düşündüğünü ekler. Covel'ın bilgi sahibi olduğunu kanıtlamak adına çoğu zaman yanıldığını görmekteyiz. Covel

¹³⁴ Covel buranın küçük bir saray mı, köşk mü, yoksa yazlık evi mi olduğuna karar veremez.

¹³⁵ Kapadokya'da doğduğuna inanılmaktadır. Roma İmparatorluğu'nda asker olarak görev yapmıştır. Hristiyanlık inancından dönmediği için 23 Nisan 303'te şehit edilmiştir. 23 Nisan günü İngiltere'de ulusal bayram olarak kutlanmaktadır.

¹³⁶ Herkül ve Hidra, Apollon ve Python, Havva ve Yılan

tahminlerine ve bilgisine çok güvenir. Öyle ki “Dr. Heylyn¹³⁷ artık öldüğüne göre, varsayımda bulunmaya cüret edebilirim, bu konuda ben de inatçı olacağım” der (Covel, 1998, s. 94). Heylyn, 1631’de Oxford’da basılan *History of St. George of Cappadocia* adlı eserin yazarıdır. Polemik yaratan bir tarihçi olan Heylyn “America” adına karşı çıkarak kıtaya Christopher Columbus ve John Cabot’a ithafen “Columbana” veya “Cabotia” denmesini önermiştir (Staunton, 2022). Covel onun izinden gitmeyi düşünüyor olsa da yaptığı çıkarımları herhangi bir bilgiye dayandırmadığı görülmektedir. Bu bakımdan Covel’in söylediklerinin ne kadarının gerçek ne kadarının ise hayal ürünü olduğunun iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

Covel çevreyi tasvirlerine devam eder. Bu tepenin aşağısında Yıldırım adında büyük bir banliyö vardır. Hıdırlık’ın etrafında ve Akpınar ve Kadıncık arasındaki dağların üzerindeki yol boyunca üzüm bağları olduğunu görmüştür. Covel Türklerin Ağustos’tan Noel’e (25 Aralık) kadar onlar için önemli bir yiyecek olan bu üzümlerden istedikleri kadar yemekte serbest olduklarını ve artık serbestçe şarap da içebildiklerini anlatır.

Tunca nehrinin kenarında bulunan Yeni Saray’ın (Sarây-ı Cedîd) Edirne’nin kuzeydoğusunda yer aldığını ve çok büyük olduğunu bildirir. Covel (1998, s.94), Moldovya voyvodası Mihael’in yaptırdığı Mihael Köprüsü’nün Tunca nehrinin üzerinde Edirne’den Yıldırım’a doğru uzandığını ve 970¹³⁸ adım uzunluğunda olduğunu belirtir. Çelebi (2006, s. 578) ise Mihael Köprüsü’nün ve Mihael Bey Camii’nin II. Murad zamanında 1422 yılında yapıldığını anlatır. Covel, Mihael Bey ile ilgili herhangi bir bilgi vermez. Grémois, Covel’in yanlış olduğunu ve köprünün Köse Mihael olarak da geçen Gazi Mihael’e atfedildiğini savunur (Covel, 1998, s. 95, dipnot 209). Eyice’ye (1996, s.461) göre, Mihael Köprüsü’nün Gazi Mihael ile ilgisi tam olarak kesinleşmemekle beraber buradaki Gazi Mihael Bey Camii ve hamamına yakın olduğu için ona ait olma ihtimali yüksektir. Covel ise ne camiden ne de hamamdan bahseder. Covel (1998, s. 94), Tunca nehrinin bu köprünün altında Arda ve Meriç’in bir koluyla birleştiğini yazar. Çelebi (2006, s. 555) de bu üç nehrin köprünün altında bir deniz gibi aktığını anlatır.

¹³⁷ Peter Heylyn (1600—1662) Kral I. Charles ve II. Charles’ın Papazı ve Westminster Abbey’in başrahibi ve dekan yardımcısıydı. Aynı zamanda dini, tarihi ve politik konularda makaleler yazmıştır. Tartışma yaratmayı sevmesiyle tanınır. Yazılarıyla Cromwell iktidarını ve Püritenleri hedef almıştır. Bkz. Royal County of Berkshire History, *Dr. Peter Heylyn (1600-1662)*, Nash Ford Publishing, t.y., <http://www.berkshirehistory.com/bios/pheylyn.html> (Erişim Tarihi: 15.05.2022).

¹³⁸ Çeviri eserde 670 adım uzunluğunda olarak yanlış yazılmıştır. Ayrıca Voyvoda kelimesi de İngilizce olarak “Waivod” şeklinde bırakılmıştır. (Covel, 2017, s. 172)

Grémois'nin kitabı yayına hazırlarken tarafsız ve nesnel olarak araştırma yaptığını görmekteyiz. Fakat Hakluyt Society tarafından 1893 tarihinde basılan günlüklerde Bent'in verdiği dipnotta köprünün Moldovya Voyvodası Michael tarafından yaptırıldığı kabul edilmiştir (Bent, 1893, s. 249). Aynı zamanda dipnotta verilen bilgide Moldovya'nın ünlü voyvodası Michael'in 16. yüzyılın sonlarına doğru Tuna bölgesindeki Osmanlı idaresinin öfkesini üzerine çektiği, daha sonra 1598'de Babıali ile barışarak Eflak valisi olduğu ancak 1601'de suikaste uğradığı yazmaktadır. Köprünün Mihael'e ait olduğunu söylemekle kalmayıp aynı zamanda Osmanlı ile arasındaki ilişkiye de dikkat çekilmek istenmiştir. Bununla beraber 1893 basımı temel alınarak Türkçeye çevrilen eserde daha önce de bahsettiğimiz gibi çok ciddi hatalar bulunmaktadır. İlk olarak "Osmanlı idaresinin Michael'e husumet beslediği" yazar. Yapılan ikinci hata ise "1598'de uzlaşmak için Michael'in Liman'a atandığının" ifade edilmesidir (Covel, 2017, s.172). Burada "Babıali" olarak çevrilmesi gereken "*the Porte*" kelimesinin "Liman" olarak çevrildiği ve cümlenin ifadesinde de mantık hataları olduğu görülmektedir.

Covel Tunca'nın batı tarafında Bahçeovaköy¹³⁹ olduğunu ve burada çok iyi çini ve tuğla yapıldığını, buraya 2 mil uzaklıkta da Karacaköy bulunduğunu anlatır. Covel bu köylerin nüfusu hakkında herhangi bir bilgi vermez. Ancak Karacaköy'ün tarihçesi incelendiğinde eskiden Rum köyü olduğu görülmektedir.¹⁴⁰ Covel Karacaköy'ün doğu tarafındaki dağlardaki taş ocaklarından çıkartılan yumuşak süngerimsi taşların bina yapımında kullanılmasını sakıncalı bulur. İki üç mil ötede Kurucaköy¹⁴¹ adlı küçük bir köy ve bir mil daha ötede de Gölbaba adlı gölün bulunduğu bahseder. Bu göl günümüzde Gülbaba Bataklığı olarak anılmaktadır. Covel buranın eski Terkos Gölü olabileceğini söyler ancak Grémois Covel'in yanıldığını ve Terkos Gölü'nün Karadeniz kıyısında olduğunu açıklar (Covel, 1998, s. 95, dipnot 214). Bu gölün batısında Tunca, doğusunda yüksek tepeler ve güneyinde Kurucaköy bulunur. Covel, gölde bolca balık olduğunu, kışları da av kuşları geldiğini ve Ağustos'ta çok sayıda pelikan, kuğu ve ördek gördüklerini belirtir. Gölün doğu ucunda tepenin eteklerinde IV. Mehmed'in her zaman hazır tutulan bir yazlık evi olduğunu söyler. Covel burada çok güzel suları olan

¹³⁹ Çeviri eserde *Backstrevaköy* olarak geçer, İngilizce metinde geçen kelime olduğu gibi yazılmış ve *cui* köy olarak değiştirilmiştir. (Covel, 2017, s.172)

¹⁴⁰ Trakyanet, *Karacaköy mahallesi*, 23 Ekim 2012, <https://www.trakyanet.com/trakya/istanbul/catalca/536-mahalleleri.html?start=7> (Erişim Tarihi: 22.05.2022)

¹⁴¹ Günümüzde adı Değirmenyenköy olmuştur.

çeşmelerin ve Türklerin oturduğu birkaç tane evin bulunduğu belirtir. Türkler, onlara nazik davranmış ve evleri istedikleri gibi gezmelerine izin vermiştir (Covel, 1998, s.96).

Covel, Tunca nehrinin buradaki tepeleri girintili çıkıntılı bir düzlük haline getirdiğini ve IV. Mehmed ve Veziriazam'ın savaşlarda kuvvetlerini buraya yerleştirip çadırlarını kurduklarını söyler. Yol boyunca toprağa ocaklar yapılarak burada pişirilmiş olan ekmek, pilav ve kaynatılmış pirinç izleri gördüklerini anlatır (Covel, 1998, s. 96). Covel Edirne'ye iki üç mil kala güneyde Bosnaköy bulunduğunu ve padişahın huzuruna kabul edildiği zaman Fransız büyükelçisi Marquis de Nointel'in burada kaldığını, kendisinden bu civarda 9-10 tane daha köy olduğunu öğrendiğini belirtir. Covel daha sonra Arda, Meriç ve Tunca nehirlerini anlatmaya koyulur. Covel bu civarda sırasıyla Kestaneköy (Kestanelik), Doğancaianzı (Yunanca Ritzia), Körmutlu (Phylakion), Eşekköy (Gaydohor)¹⁴² bulunduğunu sayar. Bu köyler günümüzde Yunanistan topraklarında bulunmaktadır ve Edirne sınırına çok yakındır. Eşekköy'ün tarihçesi ile ilgili anlattığı hikâyedeki karakter Julianus Fera adlı bir adamın Julianus Apostata (Dönme Julianus) ile karıştırılmış olabileceğini çünkü Türklerin hikâyeye anlatırken tarih ve olay hakkında çoğu zaman yanlışlıklarını dile getirir (Covel, 1998, s.98). Böylece Türklerin tarih anlatımına yönelik de bir eleştiride bulunmuştur çünkü Covel bilimin kaynağının Batı olduğunu düşünür ve Doğu'nun bilimde başarılı olmasına önyargıyla yaklaşır.

Avusturya büyükelçisi Johann Christoph von Kindsperg'in vebadan korunmak amacıyla gittiği Ortaköy'ün¹⁴³ Rodop Dağı'nın eteklerinde ve Arda Nehri'nin yakınında bulunduğunu belirtir. Covel'in bundan sonra anlattıkları Ortaköy'deki gözlemlerine dayanır. Covel burada birkaç gün geçirdiğini ve "prensler gibi" eğlendiğini söylemektedir. Ortaköy'de 1500 aile yaşadığını ve bunlar içine sızan çok az Türk olmakla beraber tamamının Yunan olduğunu belirtir. Tüm kasabanın Türklere karşı birleşerek onlara iğrenç oyunlar oynadıklarını ve onları yıldırıldıklarını, bu sayede cennete benzettiği bu yerde son zamanlarda hiç Türk kalmadığını anlatır (Covel, 1998, s. 98).

Covel, Edirne'den Bosnaköy'e doğru Arda nehrinin içine atılan hayvan pisliği, hayvan leşleri ve (vebadan ölen ya da idam edilen kişilere ait) insan cesetleri ile kirletildiğini belirtir. Buradaki nehrin dibinin taşlı olduğu için çok güzel ve lezzetli balıklar olmasına

¹⁴² Günümüzde adı Kyprinos olabilir (bkz. Covel, 1998, s. 98, dipnot 224)

¹⁴³ Yunanlar buraya "Bulgarülkesi" anlamına gelen Boulgarochôri demişlerdir. Günümüzde Bulgaristan topraklarındadır ve ismi Ivaylovgrad olarak değişmiştir.

rağmen, Edirne’de nehrin dibinin kumlu olması nedeniyle ya da başka bir nedenle balıkların tadının kötü olduğunu belirtir (Covel, 1998, s.100).

Covel, Rodop Dağı’nın buradaki ucuna artık (Yunanca) Tanrı Dağı denildiğini söyler. Günümüzde Bulgaristan ve Yunanistan’ın sınırları içinde kalan Rodop Dağı’nın bu kısmına 16. yüzyıldan itibaren Tanrı Dağı denilmiştir. Edirne’den Selanik’e giden yolun bunun üzerinden geçtiğini ve seyyahların Balkan Dağlarına (Haemus) gelene kadar başka tepenin bulunmadığını söylediklerini dile getirir. Covel buradaki birçok evin tamamen ahşaptan yapıldığını ve Karaağaç’ta böyle evlerin çok az olduğunu söyler. Duvarları elle yontulmuş bütün ağaçlardan oluşan bu ahşap evlerin çizimini de günlüğüne ekler.

Covel Ortaköy kasabasında insanların durumlarının iyi olduğunu belirtir. Hasat zamanında orada buldukları için buğdayların işlenmesini gözlemeleme fırsatı bulur. Türklerin ve Yunanların harman dövmeye hala eski moda sistemi kullandıklarını ve başka türüsünü bilmediklerini söyler. Harman biçmede kullanılan düğeni betimler ve buradakilerin ve adalılarının buna “rokani” dediklerini not eder. Tahıl ayıklanırken kullanılan tahtadan eldivene “palmira” (Türkçede ellik) adı verildiğini söyler ancak Türklerin buna ne ad verdiklerini söylemez. Covel’in hasatla ilgili bilgileri de Yunanlardan öğrendiğini anlıyoruz.

Covel, Osmanlı toplumunun Türk, Yahudi, Yunan ve Ermeni ayırmaksızın tümünün batıl inançları olduğunu fakat en çok çocukları, atları ve evlerinde olmak üzere kendilerine ait nazarlık, tılsım ve muska (Yunanca φυλακτήρια olarak yazılmıştır) taşıdıklarını belirtir. Bülbüllerin kafeslerde tutulduğunu ve ücret karşılığında ötmeleri için serbest bırakıldıklarını ancak sadece kafes üzerine yapılan pazarlığı görüp hiç bülbül görmediğini dile getirir. Türklerin ise tılsımlarını genellikle altın veya gümüş üzerine yazdırdıklarını anlatır. Kuyumcularda her duruma göre yapılmış binlercesini gördüğünü ve bunun kendine özgü bir sanat olduğunu söyler ancak hiçbirine inanmamıştır. Covel bu bilgileri ise orada bulunan ve böyle esrarengiz şeylere meraklı olan bir İskoç’tan öğrendiğini belirtir. Covel, Fransız büyükelçisi Nointel ile yedikleri bir öğle yemeğinde, Nointel’in o bölgede tılsım vb. işlerle ilgilenen çok tanınmış bir Türk’ü getirttiğini ancak adamın sadece keyif yaptığını ve bir sahtekâr olduğunu ortaya çıkardıklarını yazar ancak olayın nasıl geliştiğini açıklamaz.

Yunanların ise en kutsal saydıkları şeyin Kutsal Perşembe’de¹⁴⁴ dağıtılan kutsanmış ekmek (antidoron) olduğunu söyler. Hemen her Yunan çocuğunun boynunda gümüş bir kutu içinde, ipek kumaşa sarılmış ya da bezle bağlanmış ekmek parçası taşıdığını söylemektedir. Başka yerlerde de buna benzer şeyleri boyunlarında taşımakta olduklarını görmüştür. Bunlar altın veya gümüşe takılmış olan kurt dişi veya ayak parmağının kemiği, kurbağa kemikleri ya da parçaları, fare, kertenkele ve denizatı gibi nesnelere.

Covel hiçbirine inanmadığını söylediği batıl inançlarla Türkiye’de çok karşılaştığını söyler. Covel (1998, s. 104), Türklerin inandığı batıl inançlara verdiği örneklerden hemen sonra Yunanlardan bahseder ve batıl inançların tüm Osmanlı toplumunda bulunduğunu ifade eder. Fırtınaya yakalandıkları bir gün kafilde bulunan bir yeniçeri, ritüelin altınla yapılması gerektiği için Covel’dan ödünç aldığı bir zecchino¹⁴⁵ ile yakaladığı bir yarasanın boğazını kesmiş ve tanrının adını anarak kanını pamuğa akıtmıştır. Yeniçeri, kutsal olduğuna inandığı bu kan sayesinde herhangi biriyle arkadaş olabileceğini, bir kadını kendine âşık edebileceğini ve her türlü kötülükten korunacağını söyler. Hemen ardından yakınlarına bir şimşek düşer ancak kimseye bir şey olmaz. Yeniçerinin düşen şimşekten onları yarsa kanının koruduğuna inanmasına karşılık Yunanların kilisede kötü ruhları kovma dualarını örnek gösterir.

Covel, Ermenilerin ise Kara Koncolos’a inandıklarını ve 13-14 Şubat’ta bununla ilgili dini bir tören yaptıklarını anlatır. Fakat Kara Koncolos sadece Ermenilere ait değil, Kafkaslar, Anadolu ve Balkanlar da dâhil olmak üzere büyük bir coğrafyadaki halk tarafından kutlanmakta ve kış cini olarak bu bölgedeki halkların ortak kültürel öğeleri arasında yer almaktadır.¹⁴⁶ Evliya Çelebi’nin (2008, s.34) verdiği “İstanbul içinde ve dışında olan acayip ve garip tılsımlar” listesinde kış gecelerinde ortaya çıktığından bahsedilen Kara Koncoloz ibret verici tılsımlar arasında on üçüncü sırada yer alır. Aynı zamanda Kara Koncoloz günlerinin Hristiyan bayram günü olarak kutlandığı da ifade edilmiştir (Çelebi, 2008, s.29).

¹⁴⁴ Rev. George Mastrantonis, “Holy Week in the Eastern Orthodox Church”, goarch.org, <https://www.goarch.org/-/holy-week-in-the-eastern-orthodox-church> (Erişim Tarihi: 22.05.2022)

¹⁴⁵ Venedik Cumhuriyeti’ne ait altın sikke.

¹⁴⁶ Prof. Dr. M. Öcal Oğuz, “Karakoncolos”, 10.05.2020, [yozgatgazetesi.com, https://www.yozgatgazetesi.com/prof-dr-m-ocal-oguz/karakoncolos-136155.html](https://www.yozgatgazetesi.com/prof-dr-m-ocal-oguz/karakoncolos-136155.html) (Erişim Tarihi: 22.05.2022); Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, “Noel’in Haylazları: Karakoncolos/Kalikancaroslar”, 16.11.2021, [sanatkritik.com, https://sanatkritik.com/yazilar/rumi/noelin-haylazlari-karakoncolos-kalikancaroslar/](https://sanatkritik.com/yazilar/rumi/noelin-haylazlari-karakoncolos-kalikancaroslar/) (Erişim Tarihi: 22.05.2022)

Covel, Osmanlı'daki (dünyada büyücü denen bir şey varsa burada olduklarını belirtir) büyücüler hakkında hayrete düşürücü hikâyeler anlatabileceğini fakat onlara inanmadığını dile getirir. Aynı zamanda büyülerle ilgili tuhaf bir Yunanca elyazmasının¹⁴⁷ da kendisine hediye edildiğini söyler ve bu kadar yeter diyerek konuyu kapatır. Covel burada görüldüğü gibi yazdıklarını kimi zaman kurgu türüne yaklaştırarak okuyucuda heyecan uyandırmaya ve ilgi çekmeye çalışmaktadır. Ancak anlattıklarının bir kısmı hikâyeye ya da hayal ürünü olma ihtimali bulunurken bir kısmı hakkında ise ya detaylı bilgi vermez ve üstünkörü bir açıklama yapar ya da hatalı aktarım yapar. Diğer yandan Covel'in günlüklerinde anlatılanlar Osmanlı toplumunda ortak kültürel inanışlar bulunduğunu desteklemektedir.

Covel (1998, s. 104), daha sonra veba salgınından önce Edirne'nin her yerini dolaştığını söyleyerek kalenin içinde kalan eski şehrin, şehrin üçte birinden fazla yer kaplamadığını belirtir ve kalenin duvarlarının çok ince tuğladan yapılmış olduğunu söyler. 1893 ve 1998 yıllarında basılan günlüklerin paylaştığı sayfalar batıl inançların anlatımıyla burada son bulur. Bundan sonra yer alan Edirne'deki yapıların ve yazıtların anlatımı ve diğer şehirlere yaptığı seyahatlere dair gözlemler sadece 1998 yılında basılan *Dr John Covel Voyages en Turquie 1675-1677* adlı eserde bulunmaktadır.

Covel daha sonra Edirne kalesini betimleyerek Bizans tarihi hakkında bilgi verir. Germe kapı, Topkapı, Kule kapısı, Manyas kapısı üzerindeki yazıtların çizimlerini ekleyip açıklamalarını yapar. Bu kapılardan günümüzde sadece Kule kapısı ayakta kalmıştır.¹⁴⁸ Edirne'deki dikkat çeken Osmanlı yapılarının ise, en başta Selimiye Camii olmak üzere Edirne sarayı, Mihal Köprüsü, Sultan Beyazıt Camii olduğunu belirtir. Selimiye Camii'ni çok beğenmiş ve onun bir çizimini bu anlatıma eklemiştir. Covel, vebanın en şiddetli olduğu bir zamanda, yanına bir yeniçeriye alarak, Selimiye Camii'ni ziyaret eder. Minareye çıkarak tüm şehri, nehirleri, tepeleri ve Ortaköy'ün ötesini görebildiğini belirtir (Covel, 1998, s. 108). Selimiye Camii'nin özelliklerini anlattıktan sonra Ramazan ayına 60 gün kaldığını ve minarelerin arasına mahyaların asıldığını belirtir.

¹⁴⁷ Türkçe çeviride “elyazması” yerine “acayip düşünceleri olan Yunanlı bir bey” yazmaktadır. (Covel, 2017, s.178)

¹⁴⁸ Edirnemde Edirne Kent Rehberi, *Edirne kalesi*, (t.y.), <http://edirnemde.com/blog-detay/edirne-kalesi-61.html> (Erişim Tarihi: 22.05.2022)

Covel (1998, s.110), Edirne’de iki tane çarşı (*shersheés* olarak Türkçe yazar) olduğunu ve uzun olanın 345 adım uzunluğunda olduğunu söyler ve bu çarşıları Londra’daki Royal Exchange’e¹⁴⁹ benzetir. Covel Edirne’de kayıtlı iki yüz bin insan yaşadığını not etmiştir. Bin civarında Yunan aile, onlardan daha yüksek sayıda Ermeni ve on kat daha fazla da Yahudi olduğunu belirtir. Yunanların nüfusuna oranla kilise sayısının az olduğunu ve eski kiliselerden sadece 13 tanesinin kullanımda olduğunu ve bunların da durumlarının kötü olduğunu vurgular. Covel Yahudilerin ve Ermenilerin ibadet yerleri hakkında şimdiye kadar hiçbir bilgi vermez. Yunanlara ve Rum Ortodoks Kiliselerine önem verdiği açıkça bellidir.

Covel, Osmanlı İmparatorluğu’nun Hristiyanlara karşı acımasız ve hoşgörüsüz olduğuna dikkat çekmek ister. Ona göre Edirne’deki en iyi kilise Basilius, Gregory Nazianzen ve Chrysostome adlı üç azize adanan Metropolis kilisesidir. Bu kilisenin bir tarafında metropolit¹⁵⁰ Neophytus Philaretus’un dairelerinden birinde Alman konsolosu oturmaktadır. Metropolitin kendisi için güzel bir ev yaptırdığını ancak bu eve Türkler tarafından zorla el konulduğunu belirtir. Fakat metropolit bir yolunu bulur ve bu eve Alman konsolosunu oturtur. Kendisi ise kilisenin diğer tarafında başka iyi bir evde oturmaktadır. Kilisenin her iki tarafında yangından koruma amaçlı bahçe bulunduğunu söyler. Covel (1998, s. 110), kiliseler yanıp tahrip olduklarında, araya başka önemli kişiler girmeden onarılmadıklarını ve Galata’da Fransız kralının isteği üzerine bir kilisenin onarımına başlandığını belirtir. Covel’ın bahsettiği bu kilise Galata St. George Katolik Kilisesi’dir. 1660’da büyük yangında bina tamamen yanar ve buranın mülkiyeti Osmanlı’ya geçer. Daha sonra Fransız hükümeti burayı satın alır ve 1675’te kilise yapımı için izin alındıktan sonra inşaat başlanır ve 1677’de ibadete açılır.¹⁵¹

Metropolis kilisesi, Alman konsolosunun evi ve metropolitin evi şehrin surlarının alt tarafında kalmaktadır ve konsolos buraya yazlık bir oda yaptırmıştır. Covel, “bazı hain Türklerin kıskançlıkla yetiştirmesi” sonucunda, saraya¹⁵² tepeden baktığı gerekçesiyle

¹⁴⁹ Londra’ nın ticaret merkezi olması için açılan ve içinde dükkanların bulunduğu borsa binası 1571 yılında Kraliçe Elizabeth tarafından resmen açılmıştır.

¹⁵⁰ Bazen de piskopos olarak adlandırılır.

¹⁵¹ Turanakıncı.net, *Galata St. George Katolik Kilisesi*, t.y., <https://www.turanakinci.com/portfolio-view/galata-st-georg-katolik-kilisesi/> (Erişim Tarihi: 22.05.2022)

¹⁵² Grémois bu sarayın Eski Saray olduğunu belirtir. (Covel, 1998, s.111, dipnot 267)

padişah tarafından bu odanın yıktırıldığını söyler. Covell “Hristiyanların ne kadar kısıtlama altında yaşadıklarını görüyorsunuz” diyerek konuyu sonlandırır.

Covell Edirne’de kaldığı süre boyunca Ortodoks kilisesi için araştırma yapma fırsatı bulur ve önemli din adamları ile yakınlık kurar. Burada zamanın çoğunu metropolitle geçirdiğini söyler. Covell, metropoliti taşralı olduğu için çok fazla öğrenmeyle ilgisi olmayan, dürüst ve çok sevecen bir insan olarak tanımlamıştır. Az kitabı olmasına rağmen Covell’a birçok kitap vermiştir. Covell Edirne’de Kudüs Patriği Dosithée¹⁵³ ile de tanıştığını ve yakınlık kurduğunu anlatır. Onunla yaptıkları sohbetlerden ki konferans olarak adlandırır bir cilt eser yazabileceğini söyler. Dosithée Ortodoks Kilisesi’ni Katolik ve Protestan Kiliselerinin etkisinden korumak için çalışmıştır¹⁵⁴. Bunun için 1672’de Kudüs Sinodu’nu toplar ve ona başkanlık eder. Covell (1998, s. 112), patriğin hem kurnaz hem de örnek bir insan olduğunu ve maddi olarak da güçlü olduğu için başarısını sürdüreceğini belirtir. Ancak Katolik prenslerinin ve onların temsilcilerinin yenilmiş olsalar da var güçleriyle ona karşı çıkacaklarını söyler. Covell’in şifrelenmiş cümlelerinden bir diğeri bu dini konuların aktarılmasından hemen sonra gelir. Burada Türklerin onlara merhametsizce davrandıklarından bahseder ancak herhangi bir açıklama yapmaz.

Covell daha sonra Yunanların kendi patrikleri ve metropolitleri önünde mahkemeye çıktıklarını ve aforoz edilme durumunda Türk kadılarına gittiklerini belirtir. Metropolitin birçok anlaşmazlığı çözüme ulaştırdığına da şahitlik etmiştir. Covell Karaağaç’taki günlerinde ise yanında kitapları olmadığını ve sadece Yunanların ödünç verdikleri olduğu için sıkıldığını, neşeli olduğu zamanlarda ise gölge bir yerde ya da nehir kenarında şarap içerek sıcağından ve üzüntülerden korunmaya çalıştığını yazar.

Diplomatik görüşmeler ve kapitülasyonların yenilenmesi günlüklerin 1998 basımında yer almaz. Günlükler Edirne’den İstanbul’a doğru yola çıktıkları tarih olarak verilen 19 Eylül ile devam eder. Covell (1998, s. 112-114), veba salgınının devam ettiğini ve yolda

¹⁵³ Dosithée 1641’de Aráchova’da doğmuş ve 1707’de İstanbul’da ölmüştür. 1669’dan 1707’ye kadar Kudüs’ün Ortodoks patriği olarak görev yapmıştır.

¹⁵⁴ T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *Dositheos*. Encyclopedia Britannica. 4 February 2022, <https://www.britannica.com/biography/Dositheos> (Erişim Tarihi: 22.05.2022); T. Editors of Encyclopaedia Britannica, *Synod of Jerusalem*, Encyclopedia Britannica, 30 December 2019, <https://www.britannica.com/event/Synod-of-Jerusalem> (Erişim Tarihi: 22.05.2022).

haydutların olduğunu ve yanlarında korumalar olmasa onların da boğazlarını kesmiş olacaklarını anlatır.

Covel, Türkiye’deki modaaya uygun olarak evde ve dışarıda giydiği kıyafetlerle yatmaya alıştığını söyler. Bursa’daki hamamlarda eğlendikten sonra ise üç hafta yatamadığını belirtir. Kafileyle birlikte Karıştıran’a varırlar.

23 Eylül’de Karıştıran’dan Misinli’ye doğru yola çıkarlar. Covel burada Ana Deresi’nin aktığını görür. Burada bulunan dört kiliseden (Aya Dimitri, Aya Athanasios, Aya Yorgi ve Panayia) birkaçının kaldığını söyler ve Panayia Kilisesinde gördüğü bir yazıtın resmini günlüğüne çizer. Buradaki kiliselerin kuzeyde bulunan Bizye¹⁵⁵ metropolitine bağlı olduğunu ve buradaki yüz ailenin hepsinin de Yunan olduğunu belirtir. Covel Misinli’ye kalenin kalıntılarını görmeye gelmiştir. Tüm kasabanın olduğu gibi kale harabelerindeki taşların ve özellikle de Aya Yorgi kilisesindekilerin yağmalanmış olduğunu söyler. Fakat Türklerin ölümlere saygı duyduklarını ve büyük bir bina inşa edecek kadar fazla olmalarına rağmen Yunan mezarlığındaki hiçbir taşa dokunmamış olduklarını not eder (Covel, 1998, s.116).

Covel, Bizye’de görülmeye değer çok sayıda antik eserler bulunduğunun anlattıklarını ama Trakya’da, özellikle de iç kısımlarda önce Bulgarlar sonra da Türklerin yağmaları sonucu önemli bir şey kalmadığını düşündüğünü belirtir. Cambridge yakınlarındaki Newmarket yolu üzerinde bulunan Barnwell Abbey’in¹⁵⁶ kalıntılarının on kat daha görkemli olduğunu söyler. Covel’in gördüklerini İngiltere’de yaşadığı çevrede bulunan yerlerle karşılaştırdığını bir kez daha görüyoruz. Kalenin sağlam kalan bir kulesine çıktığında yüz tane Yunan köyü görebildiğini not eder.

Covel, bir taraftan Yunanların Türk hâkimiyeti altında acınası bir halde ve zor durumda olduklarını yansıtırken diğer taraftan da onlara “tembel, abartmayı seven” gibi özellikler atfetmekten ve onları küçümsemekten geri kalmaz. Aynı dine mensup olsalar da Yunanları Doğulu olarak kabul ettiği açıkça görülmektedir. Buradaki kalıntıları gezerken yaşlı din adamının kasabanın ve kilisenin elli yıl önce onun gençliğinde çok daha görkemli olduğunu gözyaşları içinde anlattığını not eder. Covel buradaki en iyi kilisenin en fazla yüz kişi kapasitesi olduğunu ve en iyi zamanlarında da kiliselerinin bundan daha

¹⁵⁵ Günümüzde Vize, Kırklareli.

¹⁵⁶ 11. yüzyılda inşa edilen manastırın kalıntıları

iyi görünmeyeceğini tahmin ettiğini not eder. Yunanların vasat olduğu açıkça görülen şeyleri yüceltme eğiliminde olduklarını belirtir ve “zavallı yaratıklar, onların bilgisi de bu kadar” diye ekler (Covel, 1998, s. 16).

Covel Misinli'den Çorlu'ya üç saatte geldiklerini ve 13-14 mil yol kat ettiklerini not eder. Her kasabada olduğu gibi Misinli'de de iyi kırmızı ve beyaz şarap bulunduğunu söyler ve “zavallı Yunanların kalplerini neşelendirecek ve köleliklerini unutturacak başka bir şeyleri yok” diye ekler. Covel daha sonra Çorlu yolu boyunca gördüğü Türklere ait bir çiftliği, küçük dereleri ve bir köprüyü anlatır.

2.11. ÇORLU'DAN SİLİVRİ'YE SEYAHAT

Dr. John Covel bu seyahati 9 saat 15 dakika ve uzaklığı da 46 buçuk mil olarak kaydetmiştir. 24 Eylül'de Çorlu'da denizi görünce Silivri'ye kadar sahil boyundan gitmeye karar verir. Ancak kimse hırsızların korkusundan onunla gelmek istemeyince yanına bir koruma alarak kafilenden ayrı yola çıkar. Tekirdağ merkezine 17 km mesafede olan ve üzerinde bulunan değirmenlerden adını alan Değirmendere deresinin yakınından geçer. Covel bu deredeki değirmenlerin yapılışına dikkat çeker ve bir değirmenin çizimini de not alır. “Çoğu yerde bu küçük dere o kadar dar ki üzerinden kolayca atlayabilirim ve yine de üzerinde yedi sekiz tane Türk değirmeni var ve her birine çok az su yetiyor. Bursa'da kasaba çevresinde böyle en az yüz tane yapılmıştır.” (Covel, 1998, s.118). Ard arda yapılmış olan değirmenleri anlatışından Osmanlı'daki bu teknolojiye etkilendiği görülmektedir. “Bu insanların ne kadar küçük bir ücretle bir değirmeni inşa ettiklerini görüyorsunuz, bu değirmenle bizim yüzlerce pounda mal olması gereken bir değirmenle yaptığımız kadar çok mısır öğütecekler” (Covel, 1998, s.118).

Denize ulaşması 2 saat 15 dk. sürmüştür ve yaklaşık 9 mil gittiğini tahmin etmektedir. Etraftaki tepelerde üzüm bağları vardır, yol boyunca birkaç çeşmeyi ve bir Türk köyü olan Köprüce çiftliğini geçer. Tepelerde birçok küçük köy gördüğünü söyler ancak kimlerin yaşadığını söylemez. Herakleia'ya¹⁵⁷ iki buçuk saatte varırlar ve uzaklığın 13-14 mil olduğunu tahmin eder. Bu bölgede de tümülüslerin bulunduğunu ve denize yakın

¹⁵⁷ Herakleia Perinthos. Bu antik şehir Tekirdağ ili Marmara Ereğlisi ilçesi sınırlarındadır.

büyük bir tümülüs olduğunu belirtir.¹⁵⁸ Denize doğru yüksek yamaçta bulunan eski şehirde genellikle Yunanların yaşadığını, daha aşağıda kıstağa doğru ise birçok Türk yaşadığını ve birkaç cami olduğunu belirtir (Covel, 1998, 120). Burada kırk Ortodoks kilisesi olduğunu ve bu çevredeki en güzel kilise olduğunu düşündüğü Metropolis Kilisesi'ni tasvir eder. Bu kilisenin de Ayasofya gibi bir tane kubbesinin ve yarım bir kubbesinin olduğunu belirtir. Bu kilisede bulunan Azize Glyceria'ya¹⁵⁹ ait lahitin büyük oranda tahrip olduğunu söyler ve buradaki yazıtların çizimlerini ekleyerek bilgi verir. Covel buradaki incelemesinden sonra yazıtın ve taşın o kadar eski olmadığına ve lahitten geldiği söylenen mucizevi yağın da Yunanların aldatmacası olduğunu söyler (Covel, 1998, s.122-124). St. Peter ve St. Paul'a adanmış olan bu kilisenin adı Μεγάλον Αποστόλων'dur (Büyük Havari). Burada metropolitin kaldığı yerin yanında İngiliz büyükelçisi Sir Peter Wyche'nin Bozcaada'da vebaya yakalanarak 1628'de ölen kardeşi Edward Wyche'nin mezarı ve bir de kitabesi bulunur. Bu kilisenin yakınında deniz kazasından kurtulan denizcilerin adaklar astığı Aya Yorgi kilisesi de vardır.

Deniz kenarı boyunca yola devam ettikten sonra Eskiereğli adlı Türk kasabasına varırlar. Yunanların buraya Eski Herakleia anlamına gelen Palaia Herakleia dediklerini öğrenir. Yaklaşık 2-3 mil sonra birkaç tane Türk köyü vardır. Çeyrek mil sonra Allabandine adlı çok kalabalık olduğu belirtilen Yunan kasabasına varırlar. Bir iki mil sonra deniz kenarındaki bir Türk çiftliğini ve üzerinde üç kemerli 50 adım uzunluğunda taş köprü olan bir dereyi¹⁶⁰ geçerler. Sonunda 8 mili bir buçuk saatte kat ederek Silivri'ye varır. Covel (1998, s. 126) kafileden ayrıldığı için Türklerin ona söylediğini belirtir.¹⁶¹ Türk görevlilerin onların güvenliklerinden sorumlu olduğu için onun tek başına seyahat etmesinin uygun bulunmadığını görüyoruz.

Covel (1998, p. 128), İstanbul'a 27 Eylül'de vardıklarını belirttiğine göre Edirne'den İstanbul'a olan dönüş yolculukları sekiz gün sürmüştür. Yaz boyunca İstanbul'da da salgın çok artmıştır. Covel, bu yüzden döndüklerinde büyükelçi ve Sir Thomas Baines'in

¹⁵⁸ Tümülüslerle ilgili arkeolojik çalışmalar için bkz. Delemen, İ. (2006). An Unplundered Chamber Tomb on Ganos Mountain in Southeastern Thrace. *American Journal of Archaeology*, 110(2), 251–273. <http://www.jstor.org/stable/40027154> (Erişim Tarihi: 26.05.2022)

¹⁵⁹ Azize Glyceria 177'de pagan inancına karşı çıktığı için 177'de şehit edilmiştir. Covel bu azizeyi andıkları kutsal günün 23 Mayıs olduğunu söyler ancak anma günü 13 Mayıs'tır. Bkz. Antiochian Orthodox Christian Archdiocese of North America, *St. Glyceria, Virginmartyr, at Heraclea, t.y.*, <http://ww1.antiochian.org/node/18611> (Erişim Tarihi: 26.05.2022)

¹⁶⁰ Bent buranın Kol Deresi olduğunu not eder. Bkz. Covel, 1998, s. 127, dipnot 312.

¹⁶¹ Şifrelenmiş cümlelerden bir diğeri.

dört hizmetçiyle birlikte şehir dışına bir eve taşındıklarını belirtir. Covel bu fırsattan yararlanarak İzmir'den gelen centilmenlerle beraber Bursa'yı ve çevresini görmek için yolculuğa çıktığını yazar. Covel Bursa'da bir ay kaldığını belirtir. Bursa'daki hamamları, eski adı Olympus Mysiae¹⁶² olan Uludağ'ı¹⁶³ ve birçok bitki ve ağaç çeşidini gözlemleme fırsatı edinir. Bursa gezisindeki izlenimleri detaylı olarak Bursa Seyahati bölümünde incelenecektir.

Covel (1998, s. 28), Edirne ve Bursa'da satın aldığı Roma ve Bizans dönemine ait "oyuncaklarını" diye tabir ettiği bir takım tarihi eserlerin ve kıymetli taşların çizimlerini verir. Üzerine genellikle Mısır ve Yunan mitolojisinden figürlerin, hayvanların resmedildiği akik, safir, oniks gibi kıymetli taşların hepsi ona yaklaşık 15 dolara mal olmuştur (Covel, 1998, s. 130),

Satın aldıkları arasında dikkat çeken ise resimde N° 7 sayısı ile belirtilen, karışık renkli olan ve oniks taşından yapılan *Mühr-ü Süleyman*'dir (Covel, 1998, s. 132). Bursa'da gördüğü ve kolye ucu olarak kullanılan bu tılsımın üzerinde yedi ruhu imgeleyen yedi tane yılan başı¹⁶⁴ bulunmaktadır. Covel'in şifreli cümlelerinden bir diğeri hemen bu tılsımı anlatımından sonra gelir: "Asya'da rastlantı sonucu gördüğüm ilginç bir yazı hakkında size harika bilgiler verebilirim ki hiç olmadığı kadar Vahiy Kitabı'ndan¹⁶⁵ şüphe duymama sebep oldu" (Covel, 1998, s. 132). Covel burada tılsımın üzerindeki Yunanca yazıdan bahsediyor. Dini kitaptan şüpheye düştüğü itirafını şifreli olarak kaleme almakla ne kadar temkinli olduğunu bir kere daha göstermektedir.

Covel'in bu taşların kopyalarını tanıdıklarına satmak amacıyla çizdiği anlaşılıyor. Bunların sahte olduğunu yazan arkadaşına cevabında gerçek olduklarına dair bulgularını şöyle sıralamaktadır:

Bunlar artık bulunabiliyor ve harabeler her gün kazılmakta, ikincisi hiçbir Türk bu tarzda bir benzerini yapmaya cesaret edemez, üçüncüsü Yunanlar bin yıldır bunları yapamıyorlar, bozuk paralarının ilkelliğinin de gösterdiği gibi bu gibi sanatları artık kaybıldı ve son olarak taklit oldukları ve Batı'dan getirildikleri bir saçmalık. Batı'da kesinlikle İsa döneminden beri

¹⁶² Mysia Antik Çağ'da Anadolu'nun kuzeybatısında yer alan ve günümüzde yaklaşık olarak Bandırma, Erdek, Balıkesir, ilinin tümünü, Manisa, İzmir, Kütahya, Bursa, Çanakkale illerinin bir kısmını kapsayan bölge ve çevrenin adıdır.

¹⁶³ Covel (1998, s. 164) burada bulunan eski bir manastırdan dolayı bu dağa Keşiş Dağı da dendiğini not eder. 1925 yılında Bursa Vilayeti Coğrafya Cemiyeti'nin girişimleri ve Osman Şevki Bey'in önerisi ile "Uludağ" adını almıştır.

¹⁶⁴ Grémois, Medusa başlı bu tılsımın kolik hastalığına karşı kullanıldığını not eder. (Covel, 1998, s. 133, dipnot 326)

¹⁶⁵ The Book of the Apocalypse. Yeni Ahit'in sonuncu kitabı.

bu oyma sanatlarını yapma olanağına sahip olamadılar. Ve bence bunlar daha Doğu'da yapıldılar, sizin Ermeni tüccarların getirdiği çuval dolusu şeyi gördüm. Çoğu lapis lazuli ve akikten yontulmuş ve bin tane içinde bir tane iyi bir şey yok ve bir milyonun içinde biri bile bilindik bir hikâye veya kişiye benzemiyor. Çoğu kralın ve hiyerogliflerin ki krallar sarıklı ve çok azında taç var, Muhammet'ten daha eski olduklarına eminim, diğerleri de çok kaba ve biçimsiz yapılmış. (Covel, 1998, s.134).

Buna göre 17. yüzyılda antik eşyaların taklitlerinin yapıldığını, bunun önemli bir ticaretinin olduğunu, Türkiye'ye gelen Batılıların bu antik eserlerin peşinde olduklarını, Türklerin ise batıdaki bu merak ve ilginin aksine henüz bu eserlerle ilgilenmediklerini söylemek mümkündür.

Covel'ın Türkiye'den topladığı şeyler arasında yazıtlar da bulunmaktadır. Covel, bunların çoğunun mezar taşları olduğunu ve İzmir ve Efes'e ait olanların hepsini kendisinin gidip aldığını söyler. Yedi Kilise¹⁶⁶, Milet, Lampsacum¹⁶⁷, Bursa, Apamea¹⁶⁸ ve Chalcedon'dan¹⁶⁹ olanların ise bir kısmını kendisi toplamış, bir kısmını da başkalarının koleksiyonlarından almıştır. Covel, Nice¹⁷⁰, Nicomedia¹⁷¹, Cyzica¹⁷², Athos dağı, Lemnos¹⁷³, Lesbos¹⁷⁴ ve Chios'u¹⁷⁵ ve yolu üzerinde bulunan başka yerleri de görmek istediğini belirtir.

Covel İstanbul'da karşılaştığı diğer seyyahlardan da bahseder. İngiliz George Wheler'in¹⁷⁶ iyi ve zeki bir genç olduğunu ve Fransız Jacob Spon'un¹⁷⁷ ise dünyadaki en iyi seyahat derlemesine sahip olduğunu ve ülkesine döndüğünde onları basmaya niyetli olduğunu bildirir. Spon'un en az on bin eser topladığını belirtir. Covel, Spon ile yakınlık kurduklarını ve sık sık mektuplaştıklarını yazar. Onun hiç karşılaşmadığını düşündüğü birkaç tane nadide esere sahip olduğunu ve istediği takdirde Spon'a verebileceğini de

¹⁶⁶ Ege Bölgesi, Hristiyanlığın ilk kiliseleri olarak bilinen ve İncil'de adı geçen 7 kiliseye ev sahipliği yapıyor. Smyrna, İzmir Efes, Denizli Laodikya, İzmir Bergama, Salihli Sardes, Alaşehir St. Jean, Akhisar Thyateira Kiliseleri, vahiy gönderilen 7 kilise olarak biliniyor.

¹⁶⁷ Lâpseki Çanakkale'nin Anadolu yakasındaki ilçesidir.

¹⁶⁸ Antik Dönemde Mudanya (Myrleia-Apamea)

¹⁶⁹ Kalkedon, Bitinya'da antik deniz kasabası. Kadıköy.

¹⁷⁰ Nicaea veya Nicea, İznik.

¹⁷¹ İzmit. Nicomedia Marmara Denizi'ne açılan İzmit Körfezi'nin ucunda Bitinya Kralı I. Nikomedes tarafından kuruldu.

¹⁷² Cyzicus Kizikos, Kizikos, Erdek ilçesi yakınlarında, Marmara Denizi kıyısındaki Misya antik kentidir. Eskiden Arteka adını taşıyan kentin kalıntılarına Türkler Belkis Sarayı demektedir.

¹⁷³ Limni adası

¹⁷⁴ Midilli adası

¹⁷⁵ Sakız adası

¹⁷⁶ Wheler'in (1650-1723) seyahatnamesi *A Journey into the Greece* adıyla 1682'de Londra'da basılmıştır.

¹⁷⁷ Spon (1647-1685) aynı zamanda doktor ve arkeologtur. Seyahatnamesi *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* adıyla 1678'de Lyon'da Cellier tarafından basılmıştır.

belirtir (Covel, 1998, s. 136). Wheler ve Spon Venedik'te tanışarak 1675-76 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na birlikte seyahat etmişlerdir.

Spon'un eseri seyahatname türü açısından oldukça önemlidir ve üç cilt olarak basılan eserin bir cildini sadece sikke ve yazıtlar oluşturur (Vingopoulou, t.y.). Wheler'in seyahatnamesi de yazıt, madeni para, bitki ve bina resimlerini içermektedir ve eserin 1723'teki ikinci baskısındaki önsözde ise Yunanistan'ın o zamana kadarki en doğru haritasını çıkardığı söylenmiştir (Internet Archive, 2005). Dolayısıyla dönemin seyyahlarının günümüzdeki fotoğraf makineleri gibi gördüklerini gerek yazıyla gerek resimle en iyi şekilde aktarmayı amaçladıklarını söyleyebiliriz. Covel da çağdaşları gibi gezip gördüğü yerler hakkında en doğru bilgiyi veren kişi olmak istemiştir. Bu yüzden ülkesinden bu kadar uzaklardayken görmek istediği yerlere gitmek için bütün fırsatları değerlendirmiştir. Diğer yandan seyyahların sikke, değerli eşya ve yazıtları toplayarak ülkelerine götürmeleri de Türklerin bu yerleri yağmaladıkları görüşüne karşılık tarihi yerlerin Batılılar tarafından talan edildiğini göstermektedir.

Covel'ın bahsettiği bir diğer seyyah ise İngiltere'nin Paris büyükelçisi Ralph Montagu'nun¹⁷⁸ sekreteri Francis Vernon'dur¹⁷⁹. Dalmaçya sahilinden Zante'ye kadar Wheler ve Spon ile birlikte seyahat etmiştir. Covel, Vernon'un İran'a ve Hindistan'a gideceğini belirtir. Vernon, İsfahan'da yerel halktan bir grupta arasında çıkan bir tartışma sonrasında öldürülmüştür. Seyahat günlüğü ölümünden sonra basılmamıştır ancak The Royal Society'nin kütüphanesinde korunmaktadır (Walker, 2013, s.29, 33). Covel, Asya'ya seyahat eden bir kişinin emek, masraf ve tehlikelere değdiğini düşündüğünü, (İstanbuldan Halep'e kadar olan yerler, Ankara'nın çevresi ve Karya'nın öte tarafının) çok sayıda görkemli şeyleri barındırdığını ve kendisinin de buraları görmeye hevesli olduğunu söyler. Fakat Covel, saydığı bu bölgelere gitmemiştir. Covel sahip olduğu kıymetli eşyaların isimlerini sayar ve iyi dilekleriyle arkadaşına yazdığı mektubu sonlandırır.

¹⁷⁸ (1638?-1709), 1669-1670 yılları arasında II. Charles'ın Paris büyükelçisi.

¹⁷⁹ (1637?-1677) Londra'da doğmuştur. Seyahat masraflarını kendisi karşılamıştır. Bilime ve araştırmaya bağlıdır. 1663'te resmen kurulan bilim topluluğu The Royal Society'e üyedir. Bkz. The Royal Society, *History of the Royal Society*, t.y., <https://royalsociety.org/about-us/history/> (Erişim Tarihi: 26.05.2022)

3. BÖLÜM

DR. JOHN COVEL'IN BURSA'YA SEYAHATI

3.1. ADALAR (THE ISLANDS)

George Wheler (1682, s.212), İzmir'den büyükelçi Finch'i görmeye gelen İngiliz tüccarların büyükelçi salgından dolayı evinden taşındığı için onu göremediklerinden İzmir'e geri döneceklerini ve onların da Asya'yı görmek amacıyla onlarla beraber bu seyahate çıktıklarını yazar. Wheler'dan öğrendiğimize göre Adalara Jacob Spon, Dr. Covell, İzmir'deki fabrikanın doktoru Dr. Pickering, ve İngiliz tüccarlar 6 Ekim 1675'te giderler. Covell'dan "bizi yolun bir kısmına kadar getirecek kadar nazikti" diye bahseder. Wheler Adalar seyahatini genel olarak Covell'a göre daha detaylı yazmıştır ve seyahati farklı gözlemleri ve yorumları barındırır. Ancak şu iki cümle birbirine çok benzemektedir:

The first Village we passed by after Chalcedon, was Phanari, just without the Asian Promontory of the Propontis, as the other is of the Euxin Sea; and hath a Rock lying before it, on which is placed a Pedestal of a Pillar, like that of Pompey's Pillar: which shews them both to have been set there only for a Sea-Mark. (Wheler, 1682, s.212).

First ye passe Scutary, next Κατίκυ, or Chalcedon, a mixt town of Christians and Turks, then Φανάρι, over against which in the sea stand the remainders of a pillar, such as Pompey's pillar, which was onely a sea mark; and the town thereby also yet beares the name of Fanar, and now hath a lantern there as the other Fanar. (Covell, 1998, s.140).

İki seyyahın yorumu neredeyse tıpatıp aynıdır. Covell ilk önce Üsküdar'dan (Scutary) geçtiklerini bahsedip Kadıköy'ü (Chalcedon) Türklerin ve Yunanların karışık olarak yaşadığı bir şehir olarak tanımlarken Wheler bunlardan bahsetmez. Diğer yandan Fener'deki (Φανάρι) deniz fenerini ikisi de İskenderiye'deki Pompey sütununa benzetirler. Covell'ın anlatımında dikkat çeken bir diğer nokta ise bazen şehirlerin isimlerini Yunan alfabesiyle belirtmesi ve Türkçe anlamlarına ve/veya okunuşlarına (Κατίκυ=Kadıköy) yer vermesidir.

Geceyi Heybeliada'daki Panagia manastırında geçirirler. Rüzgâr değirmeninin olduğu tepeden aşağı baktıklarında adaların konumunu kabaca defterine resmeder. Wheler ise adaya ayak basar basmaz Dr. Covell ile birlikte etrafa yukarıdan bakmak ve burada olduğu söylenen altın madenlerinin izlerini bulmak için en yüksek tepeye çıktıklarını fakat

bitkiler ve kayalardan başka bir şey göremediklerini anlatır. Covel altın madeni ile ilgili hiçbir şey söylememiştir. Covel Burgazada'da eskiden bir manastır olduğunu ama zamanla eski önemini kaybederek St. John'a adanan küçük bir kiliseye dönüştüğünü anlatır.

3.2. MUDANYA (MONTANEA)

7 Ekim'de yola çıkarlar. Heybeliada ve Burgazada'yı geçerek Bitinya bölgesine varırlar. Burada bir kale harabesi ve küçük çoban kulübeleri olduğunu anlatır. Bu yere Yunanca Πασαλιμάνη=Paşalimanı dediklerini söyler. Daha sonra gelen Arnavutköy ve Katırlı'nın Yunan kasabası olduğunu ve çok güzel şarap bulunduğunu not eder. Mudanya körfezinin doğu burnuna Türklerin ve Yunanların Buz burnu dediklerini belirtir. Burası Boz Burnu olarak da bilinmektedir. Covel sırasıyla İmralı adası (Καλόλιμνο), Tirilye (Zeytinbağı), St. Michael'e¹⁸⁰ (Άγιος Στρατηγός/Agios Stratigos) adanan bir kilisenin bulunduğu Kumyaka'dan (Συκιά) geçerek Mudanya'ya geldiklerini anlatır. Mudanya'nın güney tarafında ise Burgaz (Νεοχώρι) ve Kurşunlu (Λιγομούς) ve doğu taraftaki körfezde de Gebze'nin (Jebizé) bulunduğunu not eder. Burada, *Jebizé*'nin adını Türkçe *cep* kelimesinden aldığına dair yanlış bir varsayımda bulunur.

3.3. BURSA (BRUSSIA/PROUSA)

8 Ekim'de Bursa'ya doğru yola çıkarlar. Covel, Misebolu (Aydınpinar) adındaki Yunan köyünden geçtiklerini ve bir dağın tepesine çıktığında vezire vergi ile bağlı olduklarına vurgu yaparak 13-14 tane Yunan köyü gördüğünü belirtir. Covel Balatköy'ü geçtiklerinde Filadar¹⁸¹ Kalesi'nin kalıntılarının bulunduğunu not eder. Bu kalenin eskiden çok dayanıklı olduğunu ve Bursa alındıktan sonra altı yedi yıl daha direndiğini anlatır. Covel (1998, s.144), "sanki dağların içinde sudan başka bir şey yokmuş gibi" diyerek yol boyunca çok sayıda kaynak ve nehir gözlemlediğini anlatır. Mudanya'dan Bursa'ya olan seyahatlerinin ise 14-15 mil tuttuğunu hesaplasa da yolun uzunluğunu hafife almıştır.¹⁸²

¹⁸⁰ Dört büyük meleklerden Mikail'e adanan bir kilisedir.

¹⁸¹ Şimdiki adı Gündoğdu olan bu isimde bir köy de vardır. Bkz. Bursa Gazeteciler Cemiyeti, *Gündoğdu (Bursa)*, (t.y.), <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/gundogdu-bursa-.html> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

¹⁸² Mudanya Bursa arası mesafe 30 km'dir. Bu da yaklaşık 18 mil eder.

Thévenot (2014, s.112) ise Mudanya'nın Bursa'ya uzaklığını 18 mil olarak verir. Covell, dağlarda saklanmaları için uygun yerler olduğundan yolun yarısının soygunların yapıldığı tehlikeli bir yer olduğunu belirtir.

Covell Pirinç Hanı'nı,¹⁸³ Efes harabelerinde gördüğü bir binaya benzediğini ve handaki çeşmenin üzerinde Yunanca bir yazıt olduğunu iddia ederek Yunanların yapmış olduğunu düşünür. Covell, eski adı Jona olan Kara İvaz adında yaşlı bir Ermeni'nin buradaki en eski hanın onların kaldığı İpek Hanı olduğunu, Pirinç Hanı ve çarşının da Türkler tarafından yapıldığını söylediğini not düşer. Fakat Covell, Filader kalesinin harabelerinde gördüğü sütunları bu hanın yapısına benzediğini iddia eder ve bu kez de Türklerin han, sütun, köprü, cami vb. yapımını şimdiki Yunanlardan öğrendiklerini ortaya atar. Bu tezini savunmak için hanın planının resmini çizer ve Ayasofya'nın ve Yunanlara ait diğer eski kiliselerin de hanla aynı plana sahip olduklarını dile getirir (Covell, 1998, s. 146). Covell Pirinç Hanı'nı çok beğenir. Seyahat ettiği başka yerlerdeki hanların da aynı tarzda olmalarına rağmen hepsinin ahşaptan yapıldığını, fakat bunun ise taş ve tuğladan yapılmış olduğunu belirtir.

9 Ekim'de kaleye ve Orhan Gazi ve Osman Gazi'nin türbelerini görmeye gider. Covell'a (1998, s. 146) göre Orhan Gazi'nin türbesi, eski adı Ιωάννου Θεολόγου (Saint John the Theologian / Aziz Yuhanna Manastırı)¹⁸⁴ olan eski bir manastırdır. İlk olarak Osman Gazi'nin daha sonra da Orhan Gazi'nin türbelerinin eski bir kilise/manastırdan dönüştürüldüğü ya da bunların temelleri üzerine yapıldığı bilinmektedir. Ancak Orhan Gazi'nin türbesi 1855'teki depremde tamamen yıkıldıktan sonra 1863'te yeniden yaptırılmıştır ve mimarisi Covell'ın gördüğünden farklı olarak günümüzde değişmiş olsa da taban mozaikleri aynı şekilde korunmuştur. Bu türbelerin manastır kompleksine ait olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Ancak manastırın kime adandığı ve hangi döneme ait olduğu ile ilgili araştırmalar yapılmaktadır. Dinçel (2015, s.48) yaptığı araştırmada incelediği seyahatnameler yoluyla burada bulunan manastırın adının Saint Elias olduğunu

¹⁸³ Pirinç Hanı Sultan II. Beyazid tarafından yaptırılmış ve 1508 yılında tamamlanmıştır. Bkz. Doğan Yavaş, "Pirinç Hanı", TDV İslâm Ansiklopedisi, (t.y.), <https://islamansiklopedisi.org.tr/pirinc-hani> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

¹⁸⁴ St. John the Divine veya (H) Agios Ioannis (h)o Theologos olarak da bilinir. Bu Aziz hayatının son kısmını Efes'te geçirmiş çok önemli bir azizdir. Efes, Bergama ve İzmir'de adına kiliseler yapılmıştır. Bkz. Erol Şaşmaz, *Agios Ioannis Teologos Kilisesi – İkiçeşmelik - Konak Merkez İlçe*, (t.y.), <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1506> (Erişim Tarihi: 26.05.2022). İleride görüleceği üzere Bursa'da 1675'te de bu isimde bir Rum Ortodoks Kilisesi vardır ve o tarihte Bursa'daki en büyük kilisedir.

dile getirir. Birçok başka yerde de bu manastırın adı Saint Elias/Saint Elie/Aya Eliya¹⁸⁵ olarak anılmaktadır. Ancak Yavaş (2007, s.467), manastırın yuvarlak planından dolayı Aya Eliya'ya atfedilmesinin doğru olmadığını ve başka kişilere adanan yuvarlak planlı kiliselerin de olduğunu açıklamaktadır fakat bu kişilerin kimler olabileceği hakkında bilgi vermemiştir. O halde manastırın Aya Eliya'ya adandığının sadece seyyahların yazdıklarına bakarak bulunamayacağı ortaya çıkmıştır. Tekinalp'e göre manastırın adı Hagios Ioannes'tir (Vaftizci Yahya/John the Baptist/John the Prodromos)¹⁸⁶. Türbelerin mimari özelliklerini incelediği araştırmasında Tekinalp, Covell'in çizdiği planın türbelerin bulunduğu yerin uydu görüntüsü ile örtüştüğünü gösterir. Böylece Covell'in planının yaklaşık olarak gerçeği yansıttığını söylemektedir (Tekinalp, 2010, s. 165). Bununla birlikte Casas, Löwenhielm ve Catenacci'nin planları da Covell'inki ile aynı doğrultularda yapılmıştır. Covell (1998, s. 148, fig. b 5, fig. b 6, fig. b 7), Orhan Gazi'nin türbesinde Bizans mimarisinde önemli yer tutan sütun başlıklarını ve *synthronon*'u¹⁸⁷ anlatmakla kalmamış aynı zamanda günlüğüne resmetmiştir. Bunlar türbenin eskiden manastır olduğuna dair önemli kanıtlardır.

Çağaptay'a (2021, s. 44) göre, Covell'da geçen türbenin zemini, sütun başlıkları ve *synthronon*'un bulunması gibi mimari özellikler, Bizans'ın İkonoklazm Dönemine (726-87 ve 814-42) işaret etmektedir. Thomas Smith (1684, 431-3, akt. Çağaptay, 2021, s. 45), 1680'lerde Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin St. John Prodromos'a adanan ve Constantine Iconomachos tarafından yaptırılan manastırda gömülü olduklarını yazmıştır. Osmanlı'dan önce de manastırların onarımdan geçtiği veya dönüştürüldüğü bilindiğinden, bu yerin daha önce vaftizhanesi olan bir bölge kilisesinden manastıra çevrilmiş olabileceği de imkân dâhilindedir (Çağaptay, 2021, s. 45). Sonuç olarak, manastır veya kilisenin St. John Prodromos'a (Hagios Ioannes) adanmış olduğu henüz tam olarak kesinlik kazanmış olmasa da Covell'in izlenimlerinin araştırmacılara yapının tarihi arkaplanı ile ilgili önemli ipuçları sağladığı muhakkaktır. Bununla beraber Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin türbelerinin burada olması bize Osmanlı'nın Bizans'ın izlerini silmediğini aksine onları Osmanlı anlayışıyla birleştirerek geliştirdiğini ve Osmanlı

¹⁸⁵ Bursa Turizm Portalı, *Orhan Gazi türbesi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, t.y., <https://www.bursa.com.tr/tr/mekan/orhan-gazi-turbesi-55/> (Erişim Tarihi: 26.05.2022); Yusuf Güldür, 2019, "Osman Gazi Neden Bizans Şapeline Gömüldü?", <https://www.turktoyu.com/osman-gazi-neden-bizans-sapeline-gomuldu-1> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

¹⁸⁶ İslam'a göre Yahya Peygamber olarak kabul edilir. Yeni Ahit'te Vaftizci Yahya olarak yer alır.

¹⁸⁷ Bizans kiliselerinde din görevlilerinin oturması için yapılmış yarım daire biçimli sıralar.

tasarımının içine dâhil ettiğini göstermektedir (Çağaptay, 2011, s.63). Osmanlı halkının sosyal ve kültürel yaşamında olduğu gibi mimari yapılarda da ortak bir kültür oluşturulduğu görülmektedir.

Covel türbenin girişinde güney tarafta çok büyük bir davulun asılı olduğunu açıklar. Tamburda olduğu gibi içinde demir ve pirinç levhaları vardır. Covel adının bazılarının Sultan Beyazıd'ın, bazılarının da Orhan Gazi'nin davulu olduğunu ve sesinin eşsiz olduğunu söyler. Zeminin gri ve benekli mermerlerle kaplı olduğunu ve Ayasofya tarzında kubbenin dört sütunla desteklendiğini söyler. Covel daha sonra türbenin içindeki detaylar hakkında bilgi verir ve bunu çizimlerle destekler. Evliya Çelebi (2008,s.9-10), bu davulun Orhan Davulu olduğunu belirtir. Kırmızı kılıfı olan bu davul Gazi Orhan Camii'nin bir kemerinde asılı durmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde çalınan ilk davul olduğu bilgisini de verir. Yavaş'a (2007, s.467) göre Selçuklu Sultanı Alâeddin'in Osman Bey'e hediye ettiği davul, tesbih, tuğ ve sancak bu türbede bulunduğundan halk arasında buraya Davullu Manastır denmekteydi ve yabancılar bu adın Davud Manastırı olduğunu düşünerek yanlış aktarmışlardır. Ancak Covel'ın bu yanlış düşmediği görülmüştür. Diğer yandan Texier'in buranın Elias manastırı olduğuyla beraber Türklerin buraya Davud Manastırı dediklerini söylemesi verdiği bilginin bir bakımdan hatalı olduğunu göstermektedir (Texier, 1997, s. 188-9, akt. Dinçel, 2015, s.22).

Covel eski sarayın artık kullanımda olmadığını bildirir. Burada bulunan 175-180 adım genişliğinde küçük bir hisarın butik ürünler üreten bir yer olarak kullanıldığını belirtir. Burada padişaha özel bisküvi ve ekmek yapılmak üzere buğday ve pirinç unu yapıldığını ve o neredeyse oradaki saraya gönderildiğini yazar. Yol boyunca birçok meyve ağaçları olduğunu ama bunlar arasında en çok da beyaz dut ağaçlarının bulunduğunu ve düzenli sıralar halinde ekildiklerini anlatır. Covel (1998, s. 150), burada ipekböcekçiliğinin ve ipek ticaretinin çok gelişmiş olduğunu ve Yunan, Yahudi ve Ermenilerin bu işle uğraştıklarını belirtir.

Covel, Bursa'da otuz tane cami saydıklarını not eder. Yedi tane Selatin Camisi¹⁸⁸ gördüğünü söylese de Bursa günlüklerinin sonunda verdiği listede sadece altı tane

¹⁸⁸ Selatin camileri, Osmanlı İmparatorluğu döneminde sultanların yaptırdıkları camilere verilen addır. Osmanlı dönemindeki ilk selatin camileri Bursa'daki Ulu Camii ve Yeşil Camii'dir. Bkz. Cevat Akkanat, İstanbul'da Bayezid Camii ve Külliyesi, *Diyanet Dergisi*, 239, Kasım 2010, <https://web.archive.org/web/20160401074314/http://www.diyandergisi.com/diyandergisi-143/konu-968.html> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

bulunur. Bu camilerin adlarını ise camiye yaptıran sultanların adlarıyla şöyle listelemiştir: Sultan Orhan¹⁸⁹, Sultan Yıldırım Bayezid (iki tane)¹⁹⁰, Sultan Mehmet Çelebi¹⁹¹, Sultan Gazi Hünkâr¹⁹², Sultan Murat¹⁹³. En büyük caminin Ulu Camii olduğunu söyler fakat kim tarafından yaptırıldığını bilmediğini belirtir. Fakat caminin taşlarının pul pul döküldüğünü söyleyerek eski olduğunu ve ilk Türk sultanlarından biri tarafından yaptırılmış olabileceğini tahmin eder. Ermeni mezarlarından çıkarken, sağ tarafta, aşağıda Yıldırım Bayezid Camii bulunduğunu söyler. Covell (1998, s. 150), burayı çok güzel bir kilise olarak nitelemiştir. Kilise (*church*) kelimesini ibadet yeri olarak kullanmış olduğu düşünülmektedir ancak bu kullanımın hegemonik bir dil olduğu söylenebilir. Bu camilerin yanı sıra yüzlerce mescit olduğunu belirtir. Covell'in camilerle ilgili anlatımlarının kiliselerle karşılaştırıldığında daha yüzeysel olduğunu ve tarihi ile ilgili kesin bilgiler veremediği görülmektedir.

Covell Türklerin nüfusu hakkında herhangi bir bilgi vermez. Yaklaşık 600 hane olan Yunanların¹⁹⁴ ve 500 haneyi geçmeyen Yahudilerin evlerinin uçurumun eteğinde kuzeyden batıya doğru uzandığını ve yine 600 civarı haneye sahip olan Ermenilerin ise güney tarafında oturduklarını belirtilmiştir. Yunanların üç kilisesi ve Ermenilerin bir kilisesi olduğunu söylemesine rağmen Yahudilerin ibadet yerleriyle ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. İleride bu kiliselere ziyareti ele alınacaktır. Bu vadede cami olmadığını ve aralarında tek tük Türk evlerinin bulunduğunu belirtir. Gayrimüslimlerin, şehri alan ilk sultanlar tarafından böyle yerleştirildiklerini çünkü isyan etmelerine karşı onları kalenin hâkimiyeti altında tutmak istediklerini düşündüğünü belirtir. Diğer yandan Wheler (1682, s.215), şehirde toplamda yaklaşık kırk bin Türk, on iki bin Yahudi ve bu sayıdan daha az Yunan ve Ermeni yaşadığını söylemiştir.

Covell, her fırsatta Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimlerin dini, ekonomik ve kültürel açıdan bir takım zorluklar yaşadıklarından bahsetmektedir. Özellikle Yunanların ve

¹⁸⁹ Orhan Gazi Camii 1339-40 yılları arasında Orhan Bey tarafından yaptırılmıştır.

¹⁹⁰ Ulu Camii 1396-1400 yılları arasında, Yıldırım Bayezid Camii ise 1391-1395 yılları arasında I. Bayezid tarafından yaptırılmıştır.

¹⁹¹ Çelebi Sultan Mehmet Camii (Yeşil Camii) Sultan Çelebi Mehmet tarafından 1419 yılında tamamlanmıştır.

¹⁹² I. Murad Hüdavendigar Camii Çekirge semtinde I. Murad tarafından 1366 yılında yaptırılmıştır.

¹⁹³ Muradiye Camii Sultan II. Murad tarafından yaptırılmış ve 1426 yılında tamamlanmıştır.

¹⁹⁴ Covell 168. sayfada ise Metropolit'in 500 haneden fazla Yunan kalmadığı bilgisini verdiğini not eder.

Ermenilerin imparatorluğun gücünden dolayı isyan edemediklerini vurguladığı ve toplumu Türkler ve gayrimüslimler olarak iki farklı gruba ayırdığı görülmektedir.

Covel daha sonra kaleyi ve IV. Mehmed'in yaptırdığı yeni sarayı yapıya dair gözüne çarpan çizimleri ekleyerek tasvir eder. Yeni sarayın 25 yıl önce yapıldığını belirtir. Covel bu sarayın ihtişamdan çok rahatlık için inşa edildiğini bu yüzden odaların çok büyük olmadığını dile getirir. Diğer yandan sarayın altmış günde tamamlanarak aceleye getirildiğini ve iki üç tane odanın hatalı yapıldığını belirtir. Spon ve Wheler da bu gezide Covel ile birliktelerdir. Wheler (1682, s.215), yeni sarayın iki ayda tamamlandığını ve 17 yıl önce yapıldığını not etmiştir. Grémois, Spon'un da 15 yıl önce yapıldığından bahsettiğini belirterek sarayın yapılışının 1665 civarına tarihlendiğini belirtir (Covel, 1998, s. 153, dipnot 392). Keskin'e (2020, s. 594) göre, IV. Mehmed Bursa'ya 1659 Temmuz ayında gelmiş ve yaklaşık yetmiş gün yeni sarayda kalmıştır. Bu da sarayın yapımının bu tarihten önceye götürmektedir, ancak acele bir şekilde iki ayda tamamlandığı düşünülürse padişahın ziyaretine yakın bir tarihte yapılmış olmalıdır. Bu yüzden Covel'in verdiği tarih çok erken bir tarihtir. En uygun olanı Wheler'in verdiği tarih gibi görünüyor.

Covel (1998, s. 154), Kaplıca Kapısından çıkınca aşağı doğru uzanan vadi boyunca Türklere ait çok sayıda değirmen olduğunu not eder. Çelebi (2008, s.22), ise birbiri ardına gelen toplam 170 tane su değirmeni bulunduğunu söyler. Covel (1998, s. 154), kalenin, Bursa'ya adını veren Bithynia kralı I. Prousius (MÖ 232-192) döneminin kalıntıları üzerine yapıldığını tahmin ettiğini anlatan uzun bir mimari anlatıma yer verir. Daha sonra Türklere ait bir evin duvarında gördükleri Yunanca bir yazıtın çizimini ve açıklamasını verir.

Covel (1998, s. 158), 12 Ekim'de sabah gün doğmadan Uludağ'a gitmek üzere yola çıktıklarını yazar. Wheler (1682, s. 217) ise, 11 Ekim'de saat beş civarı yola çıktıklarını not etmiştir. İlk olarak Türklerin Apolyont Gölü¹⁹⁵ adını verdiklerini söylediği Uluabat Gölü'nü görürler. Suyunun son derece temiz olduğunu söylediği bir dereден çıkan alabalıkların büyüklerinin padişaha gönderildiğini ve onları tutmaya kalkan kişilerin ise cezalandırıldığını anlatır (Covel, 1998, s. 158). Covel, dağda yukarı tırmandıkça Mudanya'yı, İzmit'i ve Adalar'ı görebildiklerini ve aceleleri olmasa İstanbul'u bile

¹⁹⁵ Ulubat Gölü

göreceklerinden bahseder. Yukarı çıkan yolun oldukça zor ve tehlikeli olduğunu söyleyen Covell (1998, s. 160), buraya atlarla çıkmaktansa her gün dağa odun ve kömür toplamak için çıkan işçiler gibi eşeklerle çıkmanın daha mantıklı olduğunu dile getirir. Wheler (1682, s.217), Uludağ'ın ilginç bitkilerle kaplı olduğunu ve Covell ile kendisinin bitkilere meraklı oldukları için dağın altını üstüne getirerek bitki aradıklarını anlatır. Covell, Wheler'dan bahsetmese de bu bitki ve ağaçların uzun bir listesini verir. Covell (1998, s. 162), padişaha ait ormanlarda ağaç kesmenin yasak olduğu için buradaki köylülerin ve işçilerin ormanda yangın çıkardıklarını daha sonra da kalan ağaç gövdelerini alıp götürbildiklerini anlatır.

14 Ekim'de şehrin güney tarafında bulunan Meryem Ana'ya adanan Ermeni Kilisesi'ni görmeye gider. Ermeniler ve onların kiliseleri hakkında bir takım bilgiler verir. İstanbul'da gördüğü diğer Rum Ortodoks kiliselerinden daha büyük ama uzun değildir. Burada kendisine çok iyi davrandıklarını söylediği din adamları arasında oldukça yaşlı olan ikinci metropolit, on tane papaz ve Surp Garabet Manastırı'nın¹⁹⁶ (St. John the Baptist) piskoposu bulunur. Şahin Çelebi ve Nimetullah Çelebi adlı çok okumuş iki Ermeni kardeşin olduğunu, birincisinin İngiltere'de yaşadığını diğerinin ise İstanbul'da öldüğünü anlatır. Ermenilerin Kudüs'teki o zamanki başlarının Éléazar¹⁹⁷ olduğunu ve bundan şüphe etse de Katoliklerden nefret ettiğini duyduğunu belirtir (Covell, 1998, s. 164). Erivan'dan gelen Ermeni Katolikos'u Agup (Jacob/Jacques) da orada bulunanlar arasındadır. Covell o zaman Safevilerin egemenliği altındaki Erivan'da üç kilise bulunduğunu, Büyük Ermenistan'da bulunduğunu söylediği Nahcivan'da ise on veya on iki Ermeni Katolik kilisesi olduğunu ve başlarında Roma'dan gelen bir piskoposun bulunduğunu belirtir. Covell kiliseden sonra rahiplerin evlerini de ziyaret etmiştir. Temiz ve derli toplu olduğunu belirttiği bahçede çeşmeler, çardak (*jardacks*) ve divanlar olduğunu belirtir ve "köpekler gibi hepsi birlikte bir tabaktan yemiyorlar" diyerek isim vermese de Türkleri eleştirdiği görülmüştür (Covell, 1998, s. 164).

¹⁹⁶ Muş'a yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunur. Covell (1998, s. 162) bu bölgeden Kürdistan, Antik Ermenistan krallığına atıfta bulunarak Küçük ve Büyük Ermenistan arasındaki ülke olarak bahseder. Büyük Ermenistan olarak adlandırılan bölge genel itibariyle Fırat Irmağı ile Hazar Denizi arasında kalan bölge olarak anılırken Küçük Ermenistan ise Fırat Irmağı'nın batısında kalan bölge olarak belirlenmiştir. (Çalış, 2019, s.311).

¹⁹⁷ 1682-1691 yıllarında Eçmiyazın Katagigosu olan I. Eleazar Antepli Ermenilerdendir. (Güllü, 2009, Bkz. s.49)

23 Ekim tarihli günlük yazıtlarla ilgilidir. Covell, Yunan rahiplerin o tarafta yazıtlar olduğunu söylemesi üzerine saray kapılarından biri olan Zindan Kapısı'na gittiğini belirtir. Eğri büğrü Yafes yazıtlarından başka bir şey göremediğini ve cahil olarak nitelediği rahiplerin bunları antik yazıtlarla karıştırdığını söyler (Covell, 1998, s. 164), Covell, daha sonra Hisar Kapı'daki bir yazıtı inceler. Comnenus'un¹⁹⁸ iç duvarı yaptığından şüphe ettiğini söyler ve burada bulunan yeni kalıntılardan iç duvarı Türklerin yaptığı çıkarımına varır (Covell, 1998, s. 166). Hisar Kapısı'na girerken kapının sol tarafında baş aşağı duran başka bir yazıt daha vardır. Bu yazıtın baş aşağı olarak yerleştirildiğinden yazıtın bulunduğu yan duvara ait olmadığı ve yakındaki yüksek duvar üzerindeki taş ocağına ait olduğunu düşünür. Böylece en azından kapının Türkler tarafından yapılmış olduğuna inandığını söylemektedir (Covell, 1998, s. 166).

24 Ekim günü de Hisar Kapısı çevresinde gördüğü yazıtları günlüğüne not düşer. Bu gün Saint Jean the Theologian adındaki en büyük (metropol) Rum Ortodoks Kilisesi'ne gider. Buradaki başrahip Dionysios ve yardımcısı Dimitrios ile birkaç defa yiyip içtiklerini ve kendisine çok nazik davrandıklarını not eder. Ona şarap, el yazması İncil ve resmi bir el yazması verdiklerini ve karşılığında bir buçuk dolar tutarında kiliseye bağış yaptığını belirtir. Halep'ten kiliseye gelen altı yedi tane Yunan'ın ise çok az Yunanca bildiklerini ve hepsinin Arapça konuştuklarını not eder. Hoca Georgios adındaki bir Yunan Arapça ve Latince çift taraflı İncil getirir ve Covell Latineden Yunancaya çeviri yaparken o da Arapça olarak ona katılır. Covell oradaki rahiplerle çok iyi anlaştığını, ona iyi davrandıklarını ve evlerinde misafir ettiklerini anlatır. Bursa metropoliti Kallinikos da bunlardan birisidir. Buradaki ikinci kilise Αγίων Αποστολών (Πετρού και Παύλου / Havariler Aziz Peter ve Paul) ve üçüncü kilisenin Της Παναγίας (tis Panagias/Meryem Ana'ya atfedilir) çok küçük ve berbat durumda olduklarını anlatır (Covell, 1998, s.168)

3.4. DR. JOHN COVELL'IN ARKADAŞI BAY CORYE'NİN ÖLÜMÜ

Mudanya'ya yolculuğa başladıkları 7 Ekim tarihinde Covell'in arkadaşı Bay Corye ateşlenerek hastalanmıştır. Covell Corye'nin hastalığının seyrini ve tedavi için yapılanları neredeyse gün gün (7-20 Ekim tarihleri arasında) not alır. Dr. Pickering bir süre onunla

¹⁹⁸ Alexius I Comnenus, 1081 ve 1118 yılları hüküm süren Bizans imparatoru.

ilgilendikten sonra İzmir'e gitmek üzere yola çıkar. Covell diğerlerinin gitmesine rağmen Bursa'da kalarak onu yalnız bırakmadığını yazar. Ancak bu tarihlerde Covell'in Bursa'yı keşfetmeye devam ettiği, Wheler ve Spon ile beraber Uludağ'ı görmeye gittiği görülmüştür. Wheler (1682, s. 223-224), Bay Corye'nin durumunun kötüleştiğini ve yolculuğa devam edemeyeceği için onu "Ruhani Hekimi" olarak adlandırdığı Dr. Covell'a bırakarak İzmir'e geldiklerini yazar. Böylece Covell, 13 Ekim'den itibaren seyahatine Wheler ve Spon'dan ayrı olarak devam eder.

Covell (1998, s. 172), on üç gün sonra ölen Bay Corye'yi Ermeni mezarlığına gömdüğünü belirtir. Kendisine engel olmak isteyen Türkleri, ona kötü davrandıklarını söyleyerek yazdığı mektupla büyükelçiye şikâyet etmiştir. Daha sonra bir çavuş ve çevirmenin geldiğini ve bu kişileri tutukladığını belirtir (Covell, 1998, s. 128).

Bay Corye'nin hastalığını anlattığı bölümde Türkçe zaman kavramlarını öğrendiğini görmekteyiz. Burada İngilizce edatları Türkçe isimlerle birlikte kullanmıştır: *at acksham* "akşam vaktinde", *at kindi* "ikinci vaktinde", *till yatsé* "yatsı vaktine kadar" (Covell, 1998, s.170-172).

Covell, günlüğüne daha sonra 30 Ekim tarihli Çekirge kasabasındaki hamamları anlattığı bölümle devam eder. Burasının Sultan hamamı olmamasına rağmen özel odaları olduğunu ve burada daha iyi muamele gördüklerini belirtir. Eski Hamam'a giderken Sultan I. Murat tarafından yaptırılan Muradiye Camii'ni geçer ve türbesinin de hemen burada olduğunu öğrenir. Caminin yukarısında bulunan medreseyi İngiltere'deki hastanelere benzetir (Covell, 1998, s. 172).

Covell, daha sonra Eski Hamam'ın özelliklerini detaylı bir şekilde anlatır. Eski ve Yeni Hamamların (*Eski Kaplıca* ve *Yeni Kaplıca* olarak Türkçe de yazar) soyunmalık, ılık ve sıcaklık bölümlerinin uzunluk ve genişliklerini verdiği listeyi de bölümün sonuna eklemiştir. Eski Hamam'da su deposunun dibinde bulunan bir yazıttaki yazıyı da günlüğüne ekler. Yeni Hamam'ın eskisinden daha kısa ve küçük olduğunu ama içindeki çeşmenin daha büyük olduğunu belirtir. Dört bir tarafının parlak çinilerle kaplı olduğunu yazar (Covell, 1998, s. 174). Daha sonra hamamın özelliklerini detaylı bir biçimde tarif eder.

31 Ekim'de Mudanya'ya gelir. Burada Aziz Konstantin Kilisesi'ni ziyaret eder. Bu kilisenin Giritli papazının çok kibar olduğunu ve adının Resmolu Meletios olduğunu

söyler. Kendisine eski kırmızı Mudanya şarabı ikram etmiştir. Covell buradaki yazıtları da günlüğüne not eder. Kilise kapısının hemen dışında parçalanmış bir sütunun stelinin alt parçasının kırık kısmı toprağa gömülmüş ve ters tarafı yukarı bakar şekilde durduğunu görür. Üzerindeki toprağı temizleyip yazıttaki yazıyı okuduklarını anlatır (Covell, 1998, s.176). Bu durum Osmanlı'da yaşayan Yunanların Batılılar kadar antik ve Bizans eserlerine ilgi duymadıklarını göstermektedir.

Mudanya'nın güney tarafında Türklerin yaşadığını, gümrük binası ve heybetli bir hanın olduğunu anlatır (Covell, 1998, s.178). Çelebi (2008, s. 5), Mudanya'da üç camii, yedi mescit, üç han, bir hamam, iki sıbyan mektebi ve iki yüz adet dükkân bulunduğunu ve Yunanların nüfus bakımından daha kalabalık olduklarını yazar. Covell şehrin kuzey ucunda Yunanların yaşadığını ve faaliyet gösteren sekiz kilise dışında da kiliseler olduğunu ama rahip olmadığını veya bunları idame ettiremediklerini belirtir. Daha sonra burada rastladığı yazıtları anlatarak bunların çizimlerini verir.

Anlatım burada kesilmiştir, bazı sayfaların eksik olma ihtimali vardır. Daha sonra Aziz Theodore Kilisesinin rahibi Andreas'tan bahseder ve hepsinin İtalyanca bildiklerini, ona çok nazik davrandıklarını ve ona şarap gönderdiklerini not eder (Covell, 1998, s. 180).

Son olarak Heybeliada'daki (Χάλχις) Aya Yorgi, Aya Triada ve Panagia adlarında üç manastırdan bahseder. Panagia manastırının ilk Hristiyan Bâb-ı Âli tercümanı olan Panayot Nikusios (Panagiotis Nikousios)¹⁹⁹ tarafından yeniden inşa edildiğini ve burada yirmi keşişin bulunduğunu anlatır. Kilisenin girişinde onun için yapılan kitabenin çizimini de eklemiştir. Sir Edward Barton'un²⁰⁰ mezarının da burada olduğunu not eder (Covell, 1998, s.182).

¹⁹⁹ (1613 – 2 Ekim 1673) Fenerli Rum doktor. 1661-1673 yılları arasında tercüman olarak görev alır.

²⁰⁰ (c. 1562 – 28 February 1598) büyükelçi. Kraliçe I. Elizabeth tarafından atanmıştır. 1578'de İstanbul'daki görevine başlamıştır.

4. BÖLÜM

DR. JOHN COVEL'IN İZMİR'E SEYAHATI

Bu seyahatte İzmir'e uzanan yol boyunca geçtiği köy ve kasabalar anlatılır. Covell, 30 Eylül 1676'da güneş battıktan sonra İstanbul'dan İzmir'e doğru bir gemiyle seyahatine başlar. Bozburnu yakınlarında atlattıkları ufak bir deniz kazası sonrasında İmralı Adası'na demirlerler. Covell, buraya Pope's Island demektedir. Körfezdekilerin (Yunanların) iyi liman anlamında "Kalo Limani", Türklerin ise İmralı dediklerini belirtir. Ioannis ve Athanasios adında iki kilise olduğunun bilgisini verir. Adada, Yunanların Arvanitis (Arnavutköy) dedikleri başka bir liman ve köy daha vardır. Burada da Aya Nikola'ya adanan bir kilise bulunur. Covell, adada hiç Türk yaşamadığını söyler. Adada beyaz şarap yapıldığını belirtir. Burada bulunan beş manastır içinde ise en iyisinin Aya Sotiri olduğunu ve bu manastırda çok sayıda el yazması²⁰¹ olduğunu duyduğunu söyler (Covell, 1998, s. 186). Covell İngiltere'ye dönüş yolculuğunda da bu adadan bahsedecektir. Ancak bu sefer adada dört manastır olduğunu söyler. Bunlar Aya Sotiri, Panagias, Panteleimonos ve John the Theologian adlı manastırlardır (Covell, 1998, s. 332). Adada çok fazla keşiş bulunmadığı için toprağın büyük kısmının işlenmemiş olduğundan bahseder.

Covell, Mihaliç'e (Karacabey) doğru uzanan derenin ağzına vardıklarında denizin kirli ve çamurlu olduğunu belirtir. Karacabey'e gelinceye kadar burada bulunan köyleri (Keçiköy, Çarıkçı, Namazköy ve Reisköy), nehirleri ve Ulubat Gölü'nü anlatır. Aynı zamanda bölgenin bir haritasını çizmiştir. Yunanların Marlitch/Marlech olarak adlandırdığı yere Türklerin Mihaliç (Μιχαλίτς) dediklerini belirtir. Covell'in Türkçe yer isimlerini Yunan alfabesiyle yazmış olması ona bu bilgilerin Yunanlar tarafından verildiğini işaret eder. Burada yaşayan Yunanların yaklaşık 150 hane olduğunu ve burada bir kilise bulunduğunu belirtir. Yolda iki tane pınar ve Yunanca yazıtlar görmüştür. Burada kuyumcu Georgio Dervisi'nin evinde kalmıştır (Covell, 1998, s. 188).

2 Ekim'deki günlüğünde Ovaköy ve Hocamurat köylerinin arasında birçok köy bulunduğunu anlatır. Adaköy'ü geçtikten hemen sonra bir grup eşkıya ile karşılaşılır.

²⁰¹ Elyazma eserler hakkında bkz: 5.6. Rum Ortodoks Kilisesi Hakkında İzlenimleri

Covel (1998, s. 190), onların dokuz kişi olduklarını ve *ma'zül* (azledilmiş) paşaya bağlı olduklarını ama şimdi kendi başlarına olduklarını söyler. Bir tanesinin ona ve yeniçeriye doğru ateş ettiğini ancak yoluna giden seyyahlar olduklarını söyleyince *salamaleckum* diyerek onların yola devam etmesine izin verdiklerini belirtir (Covel, 1998, s. 192). Yol boyunca bir daha o eşkıyalarla karşılaşmadıklarını söyler ancak o gün at üstünde on sekiz saat yolculuk ettiklerini belirtir. Yunanların *Βαλαρία* (Valaria) dedikleri Susurluk'a gelirler ancak burada eşkıyalardan korktuklarından sadece yarım saat kalmışlardır. Demirköy'ü geçerek Covel'in tehlikeli olarak nitelediği vadi olan Demirkapı'ya gelirler. Hollanda'nın İzmir'deki konsolosu Jacques von Dam'ın oğlunun da burada öldürüldüğünü belirtir. Covel (1998, s.192), buradaki kasaba ve vadinin adını "kılıç kadar merhametsiz" anlamında buranın barbarlığından aldığını söylediklerini belirtir. Susurluk'tan neredeyse Mendehora'ya²⁰² (Μανδραχώριο/Mandra köyü) kadar tüm tepelerin İngiltere'deki Tunbridge Wells²⁰³ veya Shropshire'daki²⁰⁴ demir madenleri gibi son derece kayalık olduğunu ve burada bir yerlerde demir madenleri olabileceğini tahmin eder (Covel, 1998, s.192-4). Demirkapı vadinin en aşağısında dağların arasındaki bir geçittir. Buradaki pınarın hemen yanında paralel ve bir duvarla ayrılmış iki odanın üçüncü bir odaya açıldığı bir bina olduğunu anlatır. Bunun zemin planını da günlüğüne ekler. Buraların, alalade bir han²⁰⁵ olarak kabul edilse de daha çok eşkıyalar tarafından kullanıldığını tahmin eder.

Akşam Mendehora'ya varırlar. Yol boyunca geçtikleri yerlerde en verimli toprakların burada olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 194). Burasının büyük bir kasaba olduğunu, birçok çiftlik evi bulunduğunu, Türklerin nüfusunun çok olduğunu ve ayrıca bir ibadet yeri olduğunu (burada cami dememiştir) söyler. *Mandra* kelimesinin hayvan sürülerinin kapatıldığı ahır anlamına geldiğini tahmin eder. Burada iki tane han olduğu bilgisini verir. Susurluk'tan buraya kadar bölgenin pek fazla gelişmediğini, dağlarda ağaç olmadığını ve küçük köylerin olduğunu belirtir.

²⁰² Günümüzde Balıkesir'in Altıeylül ilçesinde bulunan Balıklı köyü.

²⁰³ İngiltere'nin Kent kontluğunda bulunan bir şehir, Londra'nın 34,5 mil güneyinde.

²⁰⁴ İngiltere'nin Batı Midlands bölgesinde bulunan, doğuda Galler ile sınırı olan ve metropoliten olmayan bir törensel kontluk. Merkezi Shrewsbury'de idi.

²⁰⁵ Grèlois bu hana ait kalıntıların 1906'ya kadar kaldığını ve Hasluck'un bundan bahsettiğini yazar. (Covel, 1998, s. 194, dipnot 511)

3 Ekim'de sabah erkenden yola çıkıp Kızlarağaköy, Çömlekçi ve Kurugölcük'ü geçerler. Kurugölcük'te de iki han, 50 ev ve bir de ibadethane vardır. Covel (1998, s. 196), Mihaliç'ten buraya kadar uzanan yol boyunca kayalık dağlar arasında düz bir toprak parçası ve su bulunan yerlere küçük köyler kurulmuş olduğunu gözlemlediğini belirtir. Daha önce Yunanların burada ikamet etmediğini, fetihten sonra bu bölgeye Halep tarafından gelenlerin yerleştiğini söyler.

4 Ekim'de Kurugölcük'ten yola çıkarlar. Güzergâhları kayalık sarp dağların üzerinden geçer. Oldukça büyük bir kasaba olan Başgelemb'e den geçerler. Burada iki cami ve her Cuma günü kurulan bir pazar vardır. Bu vadide birçok küçük köy de vardır. Genellikle pamuk, biraz üzüm bağı ve çokça tahıl ekilmiştir. Covel bir su kaynağına geldiklerinde burada da uzun silahlarıyla eşkıyalar gördüklerini söyler. Erdelli'den ve Palamut'tan²⁰⁶ geçerler. Covel buranın kuzeydoğu tarafında oldukça büyük bir çay olduğunu ve güneydoğu yönünde aktığını söyler ve bunun Hermus'un²⁰⁷ bir kolu olabileceğini tahmin eder.

Gece yolculuk yaparlar ve 5 Ekim sabahında Spil (Sipylos)²⁰⁸ dağı altında akan Gediz Nehri'ne varırlar. Daha sonra küçük bir köy olan Horozköy'e gelip burada biraz dinlendikten sonra Spil dağını geçerek Hacılar ve sonra da İzmir'e (Smyrna) ulaşırlar. Bakır ovası'nda daha önce bahsedilen su kaynağının yanında bir kaide ya da sunak üzerinde bulunan bir yazıtı resmeder (Covel, 1998, s. 198). Yazıtın toprağa gömülü ve hasar görmüş olduğunu belirterek gidişte aceleleri olduğu için dönüşte ise bu suyun yanında eşkıyalar gördükleri için yazıtın tamamını geçirmeye fırsatı olmadığını söyler.

Covel İzmir'de yaklaşık kırk gün kalmıştır. İzmir hakkındaki günlükleri, incelediğimiz kaynakta sadece seyahatlerine yer verildiği için yer almamaktadır. 14 Kasım sabah sekizde İzmir'den İstanbul'a doğru dönüş yolculuğuna başlarlar. Konsolos Paul Ricaut ve oradaki İngilizlerin çoğu onları uğurlamak için Hocalar'a kadar gelmiştir. Manisa'ya (Magnesia) saat dört buçukta varırlar. Atlarından bir tanesinin orada hastalanıp öldüğü için ertesi gün ve gece burada kaldıklarını belirtir (Covel, 1998, s.198).

²⁰⁶ Günümüzde Mecidiyeköy

²⁰⁷ Gediz nehri

²⁰⁸ Manisa dağı, Spil dağı

4.1. MANİSA (MAGNESIA)

Manisa'nın surları ve kapıları olan bir şehir olduğunu ancak hepsinin çok kötü çamur içerisinde, birçok yerinin ihmal edilmiş ve neredeye yerle aynı seviyede olduğunu belirtir. Spil Dağı'na doğru *Bezesten* adında bir çarşı olduğunu söyler. Covell'in çok eski camiler olarak andığı 14. ve 16. yüzyıl eseri camiler hakkında yanlış bilgiler aktardığı görülmektedir. Covell'a (1998, s. 200) göre bu camiler büyük bir paşa tarafından inşa edilen Murat Camisi, I. Mehmed'in eşi tarafından inşa edilen Sultan Camisi ve hakkında bilgi olmadığını söylediği Ulu Cami'dir. Covell'in bahsettiği ilk cami Sultan III. Murat tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan ve 1586'da tamamlanan Muradiye Külliyesi ve Camii'dir²⁰⁹. Çelebi (2011, s. 77), bu caminin Eyüp Sultan yakınında yapılan Zâl Paşa Camii'ne çok benzediğini ancak bu caminin selatin camii olduğu için çok daha görkemli olduğunu belirtir.

Sultâniye Külliyesi ise Yavuz Sultan Selim'in eşi Hafsa Sultan tarafından oğlu Şehzade Süleyman'ın (Kanûnî) Saruhan sancağında olduğu sırada (1513-1520) yaptırılmıştır (Yavaş, 1997, s.123). Ulu Camii ise Saruhanoğulları döneminde 1366'da yaptırılmıştır. Covell'in daha sonra kiliseden dönüştürüldüğünü söylediği ve Keşiş Camisi (Cashish jamisy) dediği cami de Ulu Cami'dir. Çelebi (2011, s.77), caminin Manisa'yı fetheden Saruhan Bey adına yaptırılmış olduğunu ve daha önce kilise olduğunu söylemektedir. Covell buranın önceden manastır olduğunu ve bahçede bulunan sütunların üzerinde çizilmiş olan basit haçların hâlâ görülebildiğini söyler. Çelebi (2011, s. 77) de bahçede bulunan altı tane mermer sütundan bahseder.

Covell Manisa'da sadece iki tane kilise olduğunu belirtir. Yunan nüfus ise yaklaşık 100 hanedir. Burada Yunanların yaptığı bir geleneği gözlemlemiştir. Aileden birisi evlendiği zaman, evlerinin duvarları ve kapılarına kireç veya tebeşirle beyaz renkte geniş işaretler çizdiklerini anlatır (Covell, 1998, s.200).

Covell buralarda antik eser bulamadığını fakat Yunanlardan bir Türk'ün evinde büyük antik bir taş bulunduğunu öğrendiğini söyler. Daha sonra kaleyi ve eski şehir kalıntılarını görmeye gider. Spil Dağı'nın zirvesinin (15 Kasım'da) karla kaplı olduğunu söyler.

²⁰⁹Bkz. Enis Karakaya, "Murâdiye Külliyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muradiye-kulliyesi--manisa> (Erişim Tarihi: 04.06.2022).

Surların kaba iş olduğunu, en alçak noktanın yerden 20 yarda yüksekte olduğunu belirtir. İstihkâmlar kale şeklinde ve oldukça kalındır. Etrafta yıkıntılar arasında beliren Türklerin yaşadığı perişan durumda evler olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 202). Çelebi (2011, s.76) ise Manisa'daki evleri şöyle anlatır: “Ve tamamı 60 mahalle ve 6.666 güzel hanedir. Yüksek saraylarla süslenmiş, baştanbaşa kiremit ile örtülü hoş ve temiz, iki katlı ve tek katlı güzel yapılardır ki birbiri üzerine kale dağına yapışmış hanelerdir.”.

Covel (1998, s. 202), buradaki Türk evlerinden birine Yunanlardan kalma birkaç sandık dolusu savaş aletini görmeye gider. Zırh, ok, yay vb. olan bu eşyaların oldukça sıradan şeyler olduğunu belirtir. Birkaç tanesinin de çizimini eklediği bu eşyaları uzun ve detaylı bir şekilde anlatır. Daha sonra eşyaları gösteren kişiye birkaç akçe bahşiş bırakarak ayrılırlar.

Akşam buradaki kahvehanelere giderler. Ramazan olduğu için gece yarısını geçinceye kadar kahvehanelerin açık olduğunu söyler. Covel (1998, s. 204), Türklerin çok katı bir şekilde gün boyunca bir şey yiyip içmemelerini bir dindarlık gösterisi olarak gördüğünü belirtir. Bunun nedeni ise Ramazan eğlencelerindeki gölge oyunlarını (Karagöz ve Hacivat), dansları ve şarkıları müstehcen ve kaba saba bulmasıdır. Covel (1998, s. 204), bunları “hayatımda hiç bu kadar müstehcenlik ve iğrençlik görmedim” diyerek anlatır. Gölge oyununu ise şöyle tasvir eder: “Kuklalarını ortaya çıkarmazlar (bir çeşit putperestlik olacağını düşünerek sanırım) ama bir kandil ışığı ile bir parça çok ince muslin kumaş veya *Trabezond* (Trabzon) kumaşından geçen gölgelerini gösterirler” (Covel, 1998, s. 204). Covel daha sonra onları kendi utançları ile orada bıraktım diyerek oradan ayrıldığını ve atının o gece öldüğünü yazar.

16 Kasım saat 8'de yola çıkarlar. İki üç saat içinde Palamut yakınlarında Gediz Nehri üzerindeki köprüye gelirler. Burada arkadaşları Mr. Hardy, Samuel Barnardiston²¹⁰, Thomas Edwards ve Abraham Normanton'dan ayrıldıklarını ve geceyi Palamut yakınlarındaki küçük bir köyde geçirdiklerini yazar. 17 Kasım'da Başgelembe'ye varırlar. Covel, İzmir'deki konsolosun uşağını soyan ve konsolosun Seydiköy'deki evini soyduğundan şüphelenilen yedi eşkıyayı yolda gördüklerini anlatır.

²¹⁰ Samuel Barnardiston (1620-1707), 1640'larda ticaret faaliyetleri için İzmir'de bulunmuştur. 1673'te Suffolk'tan parlamenter olarak seçilmiş, ancak seçime itiraz edilmiş, uzun yasal süreçler almıştır. Bkz. David Pearson Book Owners Online, *Sir Samuel Barnardiston, 1st bart, 1620-1707*, t.y., https://bookowners.online/Samuel_Barnardiston_1620-1707 (Erişim Tarihi: 04.06.2022).

18 Kasım'da Kurugölcük'e varırlar. Burada kafiye çok sayıda Türkün katıldığını söyler. 19 Kasım'da Mendehora, 20 Kasım'da Susurluk'a ve 21 Kasım'da Mihaliç'e varırlar. Covell'in cümleleri artık uzun değildir ve notlar şeklinde daha kısa bir hâl almıştır. Bunun bir sebebi daha önce İzmir'e gidiş yolunda buralardan geçmiş olması olabilir. İkinci olarak ise yazmaya degecek bir şey bulamadığı veya yazmaya zamanının olmadığı düşünülebilir. Mihaliç'te yaklaşık 12 cami, bir kilise ve 150 ev bulunduğunu belirtir. Burada bulunan bir su kaynağının yakınındaki Yunanca yazıtları günlüğüne not almıştır. 22 Kasım'da Bursa'ya neredeyse yarı yol kala Yunanların Vulgaratis (Βουλγαράτις), Türklerin Karacaoba dedikleri, tamamı Yunan olan küçük bir köye varırlar (Covell, 1998, s. 206). Daha sonra Uluabat kasabasından geçerler. Etrafındaki surların büyük bir kısmı hâlâ ayakta. Burada küçük bir cami olduğunu belirtir. Cami için *jami* kelimesini kullanmıştır. Çok sayıda yabancı ördek, kaz, yağmur kuşu, küçük karga, ekin kargası, karga vb. kuşlar olduğunu belirtir. Uluabat Gölü'ne büyük gemilerin de gelebildiğini anlatır.

Daha sonra gölün kenarına gelirler ve burada eşkıyaların yuvası haline gelen taş bir hanı geçerler. Covell'in bahsettiği bu han, 1394-95 yılında Celâleddin Bey tarafından yaptırılan İssız Han'dır.²¹¹ Diğer seyyahlar gibi Covell da İzmir'den İstanbul'a uzanan tarihi yoldan giderken buradan geçmiştir. Covell bu hanı geçtikten hemen sonra önemli bir eşkıyanın onları yolda yakaladığını ve onlara baktığını söyler. Hayran olunacak şekilde iyi kuşanmış olduğunu ve nereden geldiğini anlayamadıkları gibi ona ne olduğunu da anlayamadan çalılıkların ve kamışların arasından göl tarafına gittiğini belirtir (Covell, 1998, s. 208).

Uluabat gölüne uzanan yarımada üzerinde Kastro adındaki bir kasabaya varırlar. Burada Yunanlara ait 500'den fazla hane olduğunu, içlerinde çok az Türk bulunduğunu ve aralarında Ermeni ve Yahudilerin hiç olmadığını belirtir. Birçok rahibin eğitimli olduğunu, Bursa metropoliti'ne bağlı olmadıklarını belirtir. Grèlois ise bu bölgenin Nicomedia (İzmit) metropolitine bağlı olduğunu açıklar (Covell, 1998, s. 208, dipnot 560). Burada ayrıca bir hayli harabe ve yazıt da bulunmaktadır. Gölde oldukça büyük dört ada

²¹¹ Bkz. Enis Karakaya, "İssız Han", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/issiz-han> (Erişim Tarihi: 04.06.2022).

vardır ve bir tanesinde manastır ve keşişler bulunmaktadır. Daha sonra sırasıyla Karaağaç (Γούλιο) ve Çatalağıl (Κωνσταντινάτς) kasabalarını geçerler.

Karacaoba'da kaldıkları Yunan ev sahibi Georgiolas Türklerin burayı aldıktan sonra buradaki dokuz köyün beylik sayıldığını ve saraya buradan sığır ve koyun götürüldüğünü anlatmıştır. Sultanın himayesinde olmalarına rağmen haraç vergisi verdiklerini ve ayırt edilmeleri için özel bir çeşit başlık giymelerinin emredildiğini ve ayrıca kimsenin onlara rahatsızlık vermediğini söylemiştir. Covel (1998, s. 208), başlığın bir çizimini günlüğüne ekler. Covel, Osmanlı İmparatorluğu altında ayrıcalıklara hâlâ sahip olduklarını ama bir Yunan imparatorunun varlığını da istediklerini dile getirir.

Çoğunluğun yaptığı ibadetin Paskalya perhizinde her Pazar kiliseye gitmek ve Paskalya'da görüşmek olduğunu ancak oruçlarını sıkı bir şekilde tuttuklarını yazar. Kilise bulunmadığını söyler. Yunanların *zea* (bir tür mısır) dedikleri bir tür tahıl ektiklerini görür. Covel'ın Müslümanların orucunu gösteriş olarak görmesine karşın Hristiyanların orucu hakkındaki olumlu yorumları dikkate değerdir.

23 Kasım'da Bursa'ya varırlar. Ramazan ayı olduğundan Türklerin onlara fazladan kibar olduklarını ve pahalıya mâl olan sofralar hazırladıklarını yazar (Covel, 1998, s.210). Türklerin yaptığı pekmez, reçel, palize, pekmez sucuğu gibi yiyeceklerin hem adlarını bilir hem de nasıl yapıldıklarını anlatır. Pekmezin eskiden İzmir'den İngiltere'ye taşınan temel yiyecek olduğunu ancak artık bunun ticaretinin yapılmadığını belirtir.

Covel Bursa'da Ramazan bayramı (*beiram*) kutlamasına da şahit olmuştur. Kurulan salıncaklarda genç ve yaşlı erkeklerin sallandığını, koyunların düzgün bir şekilde asılarak kesildiğini anlatır (Covel, 1998, s. 212). Aynı gün Bursa'dan çıkarak 2 saat içinde Demirtaş köyüne varırlar. Buraya Türklerin ve Yunanların aynı ismi verdiğini söyler ancak üç ev dışında hepsinin Yunan olduğunu belirtir. Çok güzel üzüm bağları ve bol bol iyi şarap olduğunu, tüm bu kırsal bölgenin ayva, yenedünya (muşmula) gibi meyvelerin pekmezinden geçindiğini belirtir. Covel pekmez kelimesini tüm meyveler için kullanmıştır. Buradaki insanların medeni ve serbest olduklarını not eder. Aynı zamanda buradan ayrılırken üretilen ballardan da almışlardır.

Demirtaş'tan yaklaşık bir buçuk mil sonra Tepecik²¹² köyünü geçerler. Çoğunluğun Yunan olduğunu ve Yunanların St. Michael'e adanan ve Havariler zamanından beri orada bulunduğunu söyledikleri tepedeki küçük bir kilise ile övündüklerini belirtir. Covel bayram günleri o civardaki bir kısım Türk ve Yunanın birçok hastalığın tedavisi için buraya geldiklerini ve işe yaradığını söylediklerini belirtir.

30 Kasım'da Filadar'a (Philadar/Πελαδάρι) doğru yola çıkıp 3 saatte varırlar. Nüfusun çoğunluğunu Yunanların oluşturduğu kasabanın perişan bir yer olduğunu, taş ve topraktan yapılma evlerin en iyisinin kulübeden biraz daha iyi olduğunu belirtir. Burada da Bursa'da ve tüm köylerde olduğu gibi, kırmızı Bordo şarabının küçük bir çeşidi güzel kırmızı şarap bulunduğunu ekler (Covel, 1998, s.212). Bunun arkasından Covel Filadar kalesini betimler.

Filadar'a yaklaşık bir saat uzaklıkta olan St. George'a adanan manastıra gelirler. Bu manastıra bağlı dört veya beş keşiş bulunduğunu not alır. Denize doğru aşağı inerken bir Türk köyü olan Altıntaş'ın yanından geçerler. Daha sonra sahil boyunca gidip Filadar'dan iki buçuk saat, Mudanya'ya üç mil uzaklıkta olan Burgaz'a (Πύργος) varırlar. Burada önce ağlarla çevreleyip daha sonra da zıpkınla vurarak Palamut ve Levrek avladıklarını anlatır (Covel, 1998, s.214). 1 Aralık'ta bir saat içinde Mudanya'ya geldiklerini, yoğun kar ve soğuk hava yüzünden bir süre burada kaldıklarını yazar.

4.2. TİRİLYE (ZEYTİNBAĞI)

6 Aralık'ta kiraladıkları bir at ve bir Yunan ile Mudanya'dan 6 mil uzaklıkta olan Tirilye'ye St. Nicholas'ı görmeye giderler. Buradaki Sığı (Συκή) adlı köyde bir cami ve St. Michael'e adanan eski bir kilise bulunmaktadır. Covel bundan kasabanın nüfusunun Türk ve Yunanlardan oluştuğunun anlaşılabilirliğini söyler. Covel (1998, s. 216), buranın incir anlamına gelen Yunanca adının orada bulunan incir ağaçlarından geldiğini düşünür.

Tirilye'de Άγιοι Πατέρες (Kutsal Babalar) adında Θεοφόροι Πατέρες'e adanan manastıra gider. Burada yirmi beş keşiş bulunduğunu belirtir. Manastırın etrafında üzüm bağları, sürülmüş tarlalar, zeytin ve incir ağaçları bulunduğunu ve hepsini keşişlerin yetiştirdiğini

²¹² Grèlois Tepecik köyünün Bursa'ya 7 km uzaklıkta olduğunu ve günümüzde var olmadığını yazar. (Covel, 1998, s. 212, dipnot 580)

söyler. Çalışmaktan muaf olan sadece igumenos (ἡγούμενος) yani başrahip ve birkaç papaz vardır. Birkaç genç erkeğin buraya okuma yazma öğrenmeye geldiklerini belirtir. Daha sonra buradaki eski kilisenin tasvirini yapar ve çizimini aktarır (Covel, 1998, s. 216).

Tirilye’de bir hayli Türk nüfusu olduğunu ancak Yunanların sayıca onları geçtiğini ve bir cami²¹³ olmasına rağmen beş altı tane kilise olduğunu belirtir. Tirilye’deki bu caminin adı Fatih Camii’dir. Aslında Hagios Stephones Kilisesi’nden camiye dönüştürülmüştür. Covel’in bu cami hakkında bilgi vermemiş olması – en azından kiliseden dönüştürüldüğüne dair – camiyi görmeye gitmemiş olabileceğini akla getiriyor. Meryem Ana’ya adanan Panagia Pontobasilissa Kilisesi (Kemerli Kilise) dışındaki kiliselerin kötü durumda olduklarını belirtir (Covel, 1998, s. 218).

Tirilye’ye iki buçuk mil uzaklıkta İmralı adasının karşısında bulunan Pelekete manastırı’na giderler. Hagios Ioannes Theologos’a (Aya Yani Manastırı) adanan manastırda yirmi keşiş olduğunu ve çevrede çok verimli bir toprak olduğu için Kutsal Babalar manastırındakiler gibi çalışıp yaşamlarını sürdürdüklerini belirtir. Ancak bu manastırın ondan daha eski olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 218). Çizimini eklediği manastırın mimari özelliklerini açıkladıktan sonra, ileride bahsedileceği üzere Pelekete ve Kutsal Babalar manastırlarının Rum Ortodoks Patrikhanesi’ne bağlı olduklarını ve Patrik’in igumenos’u atadığını belirtir (Covel, 1998, s.220).

Burada da aynı şekilde okuma yazma öğrenmeye gönderilen birçok genç olduğunu belirtir. Manastırda kalmayan ancak bazı iş ve yükümlülükleri yerine getirmeye gelen birkaç yaşlı kadın (rahibe) gördüğünü de ekler. Covel’in kişilerin özel hayatları ile ilgili olayları merak ettiği ve bunlara günlüğünde yer verdiğini biliyoruz. Bu anlatımlar İngiliz kraliyet ailesi ile yaşadığı söylenen mektup olayını hatırlatmaktadır. Burada gördüğü bir olayı da şöyle aktarır: “Siyah ama iyi giyimli güzel bir genç kadın gözüme çarptı, “şehvetli” genç bir keşişle bir köşede yakın olarak konuşuyorlardı. Bizim gelmemizle ikisi de ortadan kayboldu. Kim olduğunu sorduğumda “günah çıkarmaya gelen bir dul” olduğunu söylediler” (Covel, 1998, s.220).

²¹³ Bkz. Fevzi Mercanoğlu, “Tirilye’de Bir Devşirme Camii: Hagios Stephones Kilisesi (Fatih Camii)”. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(14), 200-215.

Covel, Pelekete Manastırında birçok antik taş ve eski elyazması olduğunu söylediklerini ancak bunların değerli olmadığını ve sadece eski kilise kitapları olduklarını belirtir. Avlunun denize yakın köşesinde 20-30 basamak inildiğinde bir tür mağaranın içinde bir ayazma vardır. Covel, buraya Mayıs veya Haziran aylarında ziyarete gelmenin zevkli olacağını söyleyerek bir bakıma rehberlikte bulunur.

Covel (1998, s.220-222), Mudanya'daki sekiz manastırın adlarını, başrahiplerini ve nereli olduklarını içeren bir liste verir. Vatopedi manastırındaki başrahip Daniel'in kötü biri olduğunu, ikisinin de adı Meletios olan Giritli iki başrahibin ise çok medeni olduklarını not etmiştir. Covel ayrıca Kemerli Kilise'de bulunan iki yazıta örnek verdikten sonra yatağını getirmiş bir adamın ağrıyan gözlerine şifa bulmak için Meryem Ana'ya adaklarda bulunduğunu not eder.

St. George (Aya Yorgi) kilisesinin en büyük ve en güzel kilise olduğunu söyler. Yakın zamanlarda onarımdan geçtiğini belirtir. Covel daha sonra buradaki Aziz Athanosius'un hikâyesini anlatır. 60 yıl²¹⁴ kadar önce, Athanosius'un üzüntüden veya dine düşkünlükten Türklere, Hz. Muhammed'in yalancı olduğunu ve Müslümanlık'ın yanlış olduğunu söylediği için öldürüldüğünü açıklar (Covel, 1998, s.222). Bu adamın cesedinin Yunanlar tarafından satın alındığını ve burada kutsal bir yadigâr olarak saklandığını söyler. Ayrıca onu aziz ilan edip özel bir gün de tayin ettiklerini ve resminin de koruyucu azizin yanına yerleştirildiğini anlatır (Covel, 1998, s.224).

11 Aralık'ta dokuz buçukta Mudanya'dan, on buçukta da Burgaz'dan hareket ederler. Sahil boyundan gidip saat on ikide Kurşunlu'dan geçerler. Buradan itibaren yol boyunca çok güzel üzüm bağları olduğunu not eder. Tüm Mudanya'da üzümün çok bol olduğunu ve İstanbul'da yedikleri üzümlerin buradan geldiğini belirtir (Covel, 1998, s.226).

Covel bölgeyi anlatan bir harita çizmiştir. Gençali, Engürücük ve Umurbey geçtikleri yerler arasındadır. Sarı çini yapıldığını belirttiği İznik Gölü'nün de yakınından geçerler. Gedelek'ten de geçerek Çeltikçi adındaki büyük bir Türk köyünde konakladıklarını yazar. Buradaki bir yazıtı günlüğüne resmeder (Covel, 1998, s.226).

²¹⁴ Ancak Grèlois bu kişinin 21 veya 29 Ekim 1654 yılında idam edildiğini belirtir. Bkz. Covel, 1998, s. 225, dipnot 617.

Gençali'den itibaren gördüğü ağaçların isimlerini sayar ve buranın doğal güzelliğine hayran bir şekilde baharda yüksek tepelerden aşağı ovaya doğru bakmanın insana mutluluk vereceğini dile getirir (Covel, 1998, s.226).

12 Aralık'ta yola çıkarlar ve bir buçuk saatten az bir zamanda çok güzel ve büyük bir köy olduğunu belirttiği Pazarköy'e (Orhangazi) varırlar. Ovanın çok verimli ve sürülmüş olduğunu ve arpa ektiklerini belirtir. Asya olarak andığı Anadolu'da nadiren görülmesine ve İtalya'da hiç olmadığını duymasına rağmen Mudanya'dan bu yere kadar çok fazla ekin kargası gördüğünü belirtir (Covel, 1998, s.228).

Tepelerin üzerinden zorlu bir yoldan giderek Samanlı'ya varırlar. Tepelerde bu yere özgü çalılıklar olduğunu ve Pazarköy civarında ise çok fazla sayıda büyük ve uzun meşe ağaçları olduğunu dile getirir. Trakya veya Anadolu'daki seyahatlerinde meşe ağacının nadir bulunduğunu gördüğünü ekler.

Samanlı'nın ise denizin tam karşısında büyük bir kasaba olduğunu ve nüfusun hepsinin Türk olduğunu yazar. Burada dikkate değer bulduğu en iyi şeyin bir han olduğunu söyler (Covel, 1998, s.228). Bu han İznik'te bulunan Karahan veya Eski Han olarak da bilinen ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı Rüstem Paşa hanıdır. Günümüzde handan geriye yıkıntılar kalmıştır. Dolayısıyla Covel'in hanın zemin planı ve çatısını gösterdiği çizimleri ve betimlemeleri oldukça değerlidir. Daha sonra Osmanlı'da atların bağlanma stilini anlatır. Köstek (*kiosteck*) ve perendeyi açıklar. Atların bu şekilde çok iyi bağlandığını ve bu sayede handa çok fazla ata yetecek kadar yer kaldığını belirtir (Covel, 1998, s.230). Covel dolu bir handa atların kaçırılma veya değiştirilme ihtimaline karşın dikkatli olunması gerektiğini çünkü hancı (*chaneje*) dışında güvenlikten sorumlu kimsenin bulunmadığını söyler.

13 Aralık'ta Samanlı'dan saat on iki buçukta denize açılarak altı buçukta Kız Kulesi'ne varırlar. Ancak geminin iskeleye yanaşması 14 Aralık'ı bulur çünkü geminin, bir savaş gemisine çok yaklaşması sonucunda denizciler arasında tartışma çıkar (Covel, 1998, s. 234). Covel bu sırada yağmur ve sis altında, yağmurluğunun (*yamurlook*) içinde sabaha kadar uyduğunu söyler. Covel'in gündelik yaşamda kullanılan *yağmurluk* kelimesini günlüğünde belirtmesi Türkçe bilgisini göstermesi açısından önemlidir.

5. BÖLÜM

DR. JOHN COVEL'IN İZMİT VE ÇEVRESİNE SEYAHATI

Covel bu yolculuğunda da gördüğü yerleri, yazıtları ve en çok da kiliseleri anlatmaya devam eder. Ancak anlatımı artık uzun çıkarımlar veya hikâyeler içermemektedir. Bunlara en çok Edirne'ye seyahatini anlatan bölümde yer vermiştir. Covel'ın buradaki izlenimleri genel olarak kiliselerin ve yazıtların anlatımından oluşsa da biyolojiden dilbilime kadar çok farklı konuları da içermektedir.

Covel ve beraberindekiler 16 Şubat 1676/7'de yola çıkarlar ve iki saat içinde Maltepe'ye varırlar. Üsküdar'dan İznik'e giden büyük yol üzerindeki Kartal'ı geçerler. Covel burada bir han ve bir kale olduğunu belirtir. Daha sonra içinde bir han bulunan Pendik'ten geçtiklerini belirtir.

Bugün Eşek Adası olarak adlandırılan o zaman ise içinde bulunan manastırın adı ile bilinen Aziz Andreas adasının yanından geçtiklerini anlatır. Adada kimsenin olmadığını ve manastırın harabeye döndüğünü söyler. Covel'ın bu çevrede bahsettiği manastırlar şunlardır: Tuzla Manastırı, Aziz Andreas Manastırı, Aziz Dimitrios Manastırı ve tis Panagias Manastırı. Covel tüm bu manastırlardaki din adamlarının iyi şartlarda yaşadıklarını, verimli bir araziye, üzüm bağlarına ve birkaç öküze sahip olduklarını anlatır. Fakat bu durumun onların bilgisiz olmalarına neden olduğunu ve buralarda hiç kitap bulamadığını dile getir (Covel, 1998, s. 238).

17 Şubat'ta Tuzla kasabasına varırlar. Burada bir cami ve iki han olduğunu ve Türkler, Yunanlar ve Yahudilerin yaşadığını belirtir. Daha sonra Yelkenkaya adında küçük bir köyü geçtiklerini Türklerin buraya Karabatak dediklerini anlatır. Covel'ın artık Edirne seyahatinde yaptığının aksine yer isimlerinin nereden geldiğiyle ilgili yorum yapmadığı görülmektedir.

5.1. DARICA (DARJÁH)

Aynı gün öğleye doğru Darıca'ya varırlar. Covel, Darıca'nın çoğunluğunun Yunan olduğunu, etrafta çok sayıda üzüm bağları ve kiraz ağaçlarının olduğunu belirtir.

Meyvelerin İstanbul'a gönderildiğini ve çok iyi ekilebilir arazinin olduğunu ekler. Burada gördüğü Saint Elie Kilisesi ve Meryem Ana'ya atfedilen Panagia Katoliku Kilisesi'ni kısaca anlatır. Aya Yorgi Manastırı'nın güzel olduğunu fakat bu kiliselerin artık harabeye döndüklerini söylemektedir (Covel, 1998, s. 240).

Şehirden yarım mil uzakta, zeytin ağaçları altında bulunan birkaç taş ve sunak yapılan büyük bir taşan ibaret olan Palaiá Eklisia'ya (Eski Kilise) gider. Eskiden burada St. Stephen'a adanan bir kilise bulunuyormuş ama artık yerle bir olmuş. Buna rağmen Aziz Stephen Gününde çevredeki küçük köylerde yaşayan herkesin buraya gelip ayine katıldıklarını anlatır. Yunanların bir araya gelerek yaptıkları bu ayine hala festival anlamına gelen *πανήγυρις* dediklerini belirtir. Buradaki taşlara kilise görünümü vererek Aziz Stephen'a dualar ettiklerini ve ayin yaptıklarını anlatır (Covel, 1998, s. 242).

17 Şubat tarihli günlüğünde sahilde yürürken bir balıkçının 2 fit 5 1/2 inç uzunluğunda (yaklaşık 75 cm) genç bir köpekbalığını getirdiğini görmüş ve onun bir çizimini günlüğüne eklemiştir (Covel, 1998, s. 242). Covel, balığı keserek incelediğini uzun bir paragraf ile anlatır. Sonunda köpekbalığının bu denizlerde sıklıkla görülmediğine karar vermiştir.

Covel, yöre halkının bazı hastalıklara karşı kullandığı doğal yolları da açıklar. Buradaki kadın ve çocukların, İstanbul'daki hanımların damla sakızı çiğnedikleri gibi karasakız çiğnediklerini ve bazen de nefes darlığına iyi geldiği gerekçesiyle yuttuklarını belirtir. Denize yakın küçük bir tepede, resmini eklediği beyaz kara salyangozundan çok miktarda bulunduğunu anlatır. İnsanların bunları yanıklarda ve yataklarını ıslatan küçük çocuklara tedavi için kullandıklarını belirtir. Covel burada gördüğü çeşitli bitkilerin listesini verir. Bu bitkilerin incelenmesi bölgenin biyolojik tarihi bakımından yapılacak araştırmalar için yararlı olabilir. Darıca'da kaldıkları ev sahibinin Arnavut olduğunu ve konuşmasından anladığı kadarıyla Arnavutçayı İtalyancaya yakın bulduğunu söyler (Covel, 1998, s. 244).

18 Şubat'ta Darıca'da gördüğü kale ile aynı şekle sahip olduğunu söylediği aynı adlı bir kalenin bulunduğu Eskihisar'dan geçer.²¹⁵ Covel burayı Bozukhisar olarak adlandırır. Bir saat kadar sonra da denizden gelerek Bursa'ya gittikleri yolculukta göremediği

²¹⁵ Türkiye Kültür Portalı, *Eskihisar kalesi – Kocaeli*, (t.y.), <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kocaeli/gezilecekyer/eskihisar-kalesi--gebze> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

Gebze'den geçerler. Covell (1998, s. 246), buranın adının Türkçe'de "cep" anlamına geldiğini yinelemekle beraber buranın eski Yunanca adından türediğini düşündüğünü de ekler.

Tavşanlı deresinin denize döküldüğü yer olan Dil İskelesi'ni görür ve iskeleyle birlikte sahilin bir resmini günlüğüne ekler. Covell, Tavşanlı yakınlarında bulunan dağın eteğinde doğal su kaynağı bulunduğunu ve Ağustos ayında çok sayıda insanın buraya gelip konaklayarak bu sudan içtiklerini duyduğunu belirtir.

İne Hacı adında çok küçük bir köyden geçerler. Buradaki değirmenlerden dolayı Yunanların buraya değirmen anlamına gelen Μυλος dediklerini belirtir. Burada çok sayıda avlanacak kuş ve yumuşak bir çeşit beyaz şarap bulunduğunu not eder (Covell, 1998, s. 246).

5.2. İZMİT (NİCOMEDİA)

Covell İzmit Körfezi'nin uzaktan görünüşünü günlüğüne çizerek anlatmıştır. Körfezin her iki tarafında İstanbul pazarına uygun olarak üzüm bağları ve meyve bahçeleri olduğunu ve büyük miktarda odunun da buradan gönderildiğini ekler. Saat 4.30'da İzmit'e (*Ismet* olarak yazar) varırlar. Yunanların nezaketi sayesinde Panteleimon Manastırı'nda kaldıklarını belirtir (Covell, 1998, s. 248).

Sultan IV. Murat döneminde inşa edilmiş olan sarayın²¹⁶ doğusundaki bir çeşmede, eski bir lahitin üzerindeki yazıların Türkler tarafından tahrip edilmiş olduğunu kızgın bir şekilde yazar. Covell (1998, s. 250), yazının Türkler tarafından "vahşice" çıkarılıp atıldığını söylediği lahitte okunabilen kısımları günlüğüne aktarmaya çalışır. Sonuç olarak sıradan bir yazı olduğunu düşünür.

Covell, balıkçıların bir kasnak yardımıyla yükseltip alçaltılabilen bir balık ağıyla balık tuttıklarını görür ve bu ağın çizimini günlüğüne ekler. Oradayken bol bol balık tuttıklarını ve *gümüşbalığı* satın aldıklarını not eder (Covell, 1998, s. 250).

²¹⁶ Kasr-ı Hümayun olarak bilinen bu saray İzmit'in ilk sarayı olmakla beraber ahşap temeller üzerinde yapılmış, deprem ve yangınlarda hasar görmüştür. Yerine yapılan saray Abdülaziz Döneminde (1861-1876) inşa edilmiştir.

Covel, kare şeklinde dört tarafı taş duvarlarla çevrili olarak anlattığı cephaneliği ziyaret etmiştir. Dört kadirga inşa etmek için alan olduğunu fakat bu alanın sadece dörtte birinin kullanıldığını ve geriye kalan bölümlerin harabeye dönmüş olduğunu, sadece duvarların kaldığını belirtir. Covel (1998, s. 252), binanın uzunluğu ve çapı hakkında bilgi verdikten sonra kadirgaların artık yalnızca İstanbul’da yapıldığını ve buranın nadiren kullanıldığını dile getirir.

Etimolojiyle ilgili araştırma yapmayı ve tahminde bulunmayı seven seyyahımız, bize 17. yüzyılda Türkçe’den İngilizce’ye geçtiği düşünülen *shagareen* kelimesi hakkında bilgi verir. Covel, buradaki rahibin bir sohbet sırasında *shagareen*’in²¹⁷ Türkçedeki *eşek derisi*’nden gelmiş olabileceğini söylediğini anlatır. Covel kelimenin Türkçeden İngilizceye geçmiş olabileceğinden şüphe etmemiştir. Önce *shegerè*’ye, sonra *shagareen*’e dönüşmüş olabileceğinin ve kelimenin sahibinin Türkler olmasının mümkün olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 252). Ancak Covel *shagareen* kelimesinin kökeni olarak sadece *ishek dereh* olarak yazdığı *eşek derisi* kelimesini verir. Kelimenin kökeninin Divan-ü Lûgat-it-Türk’te anlamı “her şeyin derisi” olarak verilen *sagri*²¹⁸ olduğu düşünülmektedir.

Covel, burada St. Anne’a atfedilen ayazmayı (αγίασμα) ziyarete gider. Burada denize yakın bir yerde bir ağacın altında bulduğu yazıtı günlüğüne aktarır. Doğu Roma imparatoru Valens’in (d. 328 – ö. 9 Ağustos 378) şehre bir zamanlar hâkim olduğunu ve bir Aryan olduğu için öldükten sonra Yunanların onun anısını taşıyan her şeyi tahrif ederek madeni paraların çoğunu erittiklerini anlatır (Covel, 1998, s. 252). Ayazmalar, Ortodoksların su çıkan çeşitli yerlere bir aziz veya azizenin adını vererek kutsallaştırdıkları ve bu suyun bazı hastalıklara iyi geldiğine inanarak buralarda ayin yaptıkları yerlerdir (Eyice, 1991, s. 109). Osmanlı Ortodoksların ayazmalarda toplanıp ayin yapmalarına hoşgörü duyduğu bilinmektedir. Covel (1998, s. 256), bu şehirde de birçok ayazma olduğunu en büyüklerinin ise St. Anne’a adanmış olduğunu belirtir. Adını verdiği bir diğer ayazma ise St. George’a adanandır. Burada çok sayıda pınar olduğu için su çıkan her yerde bir ayazma olduğunu belirtir. Yunanların bu suların şifalı olduğuna

²¹⁷ Sağrı, sert deri, kösele anlamına gelir.

²¹⁸ Kaşgarlı Mahmut. (1985). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I. Çev. Besim ATALAY, Ankara. s. 421-2.; WordSense Dictionary, *shagreen*, t.y., <https://www.wordsense.eu/shagreen/> (Erişim Tarihi: 26.05.2022); Your Dictionary, *Shagreen*, t.y., <https://www.yourdictionary.com/shagreen> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

inandıklarını ancak ülser gibi bazı hastalıkların zaten temiz suyla düzenli olarak yıkandığında geçtiğini söyler (Covel, 1998, s. 258).

Covel, İzmit'in sur ve kalelerini incelediği yazısında seyyah Pierre Belon'a²¹⁹ atıfta bulunur. Belon'un *arx* adını verdiği akropolün tepenin tam üzerinde bulunduğunu, ancak duvarların artık onun anlattığı gibi yuvarlak olmadığını, kulelerin bazılarının yuvarlak olduğunu ama aralarda kare olanların da bulunduğunu anlatır (Covel, 1998, s. 254). Covel'in bahsettiği bu kale ve çevresindeki arkeolojik sit alanı günümüzde Orhan Mahallesi'nde bulunur.

Covel Ortodoks perhizi (Paskalya orucu) yakında başlayacağı için İstanbul pazarına elma, armut, pırasa, soğan, sarımsak, salatalık, karpuz ve kavun gibi meyve ve sebzelerin buradan gönderilmek üzere olduğunu belirtir. Üzüm ve şarap gönderildiğini de ekler ve Türklerin büyük miktarda üzüm tükettiklerinin altını çizer. Türk, Yunan, Ermeni ve Yahudilerin hepsinin körfez boyunca üzüm bağları olduğunu belirtir. Körfezden çok sayıda ıstakoz da çıkartılmaktadır (Covel, 1998, s. 258).

Covel ovada bulunan köylerin çoğunluğunun Türk köyü olduğunu ve bu köylerde az miktarda Yunan da bulunduğunu belirtir. Yunanlara ait az sayıda köy de vardır. Bu köylerde tarım ve hayvancılık yapıldığını ve ürünlerin İstanbul'a gönderildiğini anlatır. İstanbul'un İzmit için büyük bir pazar olduğu anlaşılmaktadır. Bu köylerden Coomolo dediği Kumla Çiftliği'ne gider ve burada denizden nasıl tuz ürettiklerini anlatır (Covel, 1998, s. 258). Covel (1998, s. 260), bu köyün bir çizimini de günlüğüne eklemiş ve bu arada da Türklere ait birkaç değirmen olduğunu belirtmiştir.

Covel IV. Murat'ın yaptırdığı sarayı görmüş ama içeri girmek için Ağa'ya para vermeye degecek kadar görkemli bulmamıştır. İngiltere'de herhangi bir centilmenin sahip olacağı bir eve benzediğini söyler (Covel, 1998, s. 260).

Covel (1998, s. 260), ilk ve son kez Yahudilerin bir sinagogu olduğundan bahseder. İzmit'te Ermenilerin de bir kilisesi ve Yunanların ise kaldıkları Panteleimon manastırı da dâhil iki kiliseleri olduğunu belirtir. Yaklaşık 100 hane Yunan ve bundan daha az Ermeni ve Yahudi olduğunu belirtir. Buradaki sekiz caminin ise denize yakın düz zeminde

²¹⁹ Pierre Belon (1517–1564) Fransız seyyah, botanikbilimci, yazar ve diplomat. Türkiye seyahatinin de içinde bulunduğu eseri *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges...* adıyla 1553'te Paris'te basılmıştır.

bulduğunu belirtir. Covell buradaki kuyumculardan resmini eklediği ve üzerinde yazı ve hiyeroglif bulunan bir oniks taşı bulur (Covell, 1998, s. 262).

İzmit'te çarşının bulunduğu yerde evlerin ve sokakların düzenli ve güzel olduğunu fakat tepelerdeki evlerin birbiri üstüne düzensiz bir şekilde yapılmış olduklarını anlatır. Bu da buraya sonradan tek tek göç edilip yerleşildiğini ve çarpık şehirleşme olduğunu gösteriyor. Yunanların genellikle deniz kenarında oturduklarını ama Yahudi ve Ermeniler gibi oraya buraya dağılmış olduklarını da belirtir. Ayrıca birçok kahvehanenin olduğunu ve her çeşit insanın burada birbirini rahatsız etmeden oturduklarını anlatır (Covell, 1998, s. 262). Thévenot'a göre de, "Kahvehanelerde din ve nitelik farkı olmaksızın her cinsten insan bulunur" (Mantran, 1995, s. 64). Osmanlı toplumunda hoşgörünün hâkim olduğu ve belirgin bir sınıf farkı olmadan ortak bir yaşam sürdükleri anlaşılmaktadır.

5.3. İZMİT'TEN AYRILIŞ

20 Şubat sabahında İzmit'ten yola çıkarlar. Değirmen Deresi, Kazıklıköy ve Halıdere'den geçerler. Halıdere'deki değirmende taşın dört ayak genişliğinde olmasına rağmen günde 40 kile un öğütmesine hayret etmiştir (Covell, 1998, s. 262).

Gonca adında bir Yunan köyüne gelirler. Burada yaklaşık elli hane olduğunu ve St. Gregory of Neocaesaria'ya adanan bir kilise bulunduğunu ve burada zeytin ve zeytinyağı üretimi yapıldığını anlatır. Her Yunan köyünde olduğu gibi buranın da çok güzel şarapları olduğunu belirtir. Daha sonra nar bahçeleri olan Ulaşlı ve Konaklı adlı büyük bir Türk köyünden geçer (Covell, 1998, s. 264).

5.4. KARAMÜRSEL (CARAMUSÁL)

Aynı gün öğle vakti Karamürsel'e varır. Burada iki tane cami ve bir de gümrük binası bulunur. Pamuk burada önemli bir geçim kaynağıdır. Burada ayrıca her türlü meyve yetiştirildiğini ve ipekböcekçiliği de yapıldığını belirtir (Covell, 1998, s. 264).

Burada İzmit Metropolit'i'nin yakın arkadaşı olduğunu söylediği *Bayouchtoogle Serdar* adında zengin bir Türk'ün evinde kalırlar. Covell buradaki misafirliğinden öyle çok memnun kalır ki bu serdarı "dünyadaki en kibar adam" olarak anlatır (Covell, 1998, s.

264). Covel, onlara kalmaları için iyi döşenmiş odalar verdiğini ve Türk yemeklerinden bir ziyafet sunduğunu anlatır. Bu yemekler tavuk kavurması, pilav, yoğurt, salata, kaymak, üzüm, tarhana çorbası ve üzüm hoşafıdır. Covel üzüm hoşafını ilk defa burada içmiş olmalı ki bunun tarifini verir ve tadının İstanbul'daki meyve şerbetlerine benzediğini anlatır. Ev sahibi şarap içmemiş fakat onlara ikram etmiştir. Dönüş yolculuklarında onlara at kiralamış ve bir adamını da yolu göstermesi için onlarla beraber göndermiştir. Serdar'ın odaya çağırdığı küçük kızının altın gömleği ve altından topuzu olduğunu anlatır. Covel bu Türk'ü ve zenginliğini överek anlatır.

Covel daha sonra İzmit'in ormanlarını betimler. İzmit'te kereste ocakları olarak bilinen çok değerli orman varlığına sahip yörelerin olduğu ve 16. ve 17. yüzyılın ilk yarısında bir tür savaş veya yolcu gemisi olan mavna, kadirga ve başardaların²²⁰ sütun ve serenlerinin yapımında kullanılacak ağaçların temin edildiği önemli üç merkezden biri olduğu bilinmektedir (Narin, 2011, s.773-4). Bu ormanların Covel'ın da dikkatinden kaçmamış olduğu görülmektedir.

5.5. İZNIK (NICE)

21 Şubat sabahleyin erkenden İznik'e doğru yola çıkarlar. Oluklu adlı bir Türk köyünü geçerler. Daha sonra karşılıklarına Gavurköy çıkar. Burada hiç Yunan olmadığı ve çok fazla Türk olduğunu belirtir. Böylece Yunan olmadığı için Ermeni bir rahibin evinde bir süre soluklanmışlardır. Rahibin onlara nazik davrandığını ve pestil, çörek ve reçel ikram ettiğini yazar (Covel, 1998, s. 266). Covel bu yemekleri Türkçe isimleriyle yazdığı için açıklamalarını da verir. Gavurköy'den bir mil sonra Ermeniköy'e varırlar. Covel bu çevrede birçok Ermeni köyü olduğundan bahseder. Ermenilerin kenevir, keten, pamuk gibi malzemelerden iplik ürettiklerini belirtir. Daha sonra bir Yunan kasabası olan Fuğlacık'ı geçerler. Burada karacaot (*helleborus*) ve çam ağaçları vardır. Covel çam ağacının Yunanca (*πέβκο*) ve Türkçedeki karşılıklarını verir (Covel, 1998, s. 270).

Buradaki tarihi Roma yolunda Beştaş veya Nişantaşı olarak da bilinen İznik Dikilitaşı'nı (Cassius Sütunu)²²¹ görür ve kaidesi ve dikilitaşın resmini günlüğüne aktararak bilgi verir.

²²⁰ Kadirganın büyüğü olan bir tür savaş gemisi.

²²¹ Kültür Envanteri, *İznik dikilitaşı*, t.y., <https://kulturenvanteri.com/yer/iznik-dikilitasi/#16/40.48756/29.701956> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

Hespekli köyünden de geçerek İznik'e varırlar. Covet, burada çok sayıda akarsu kaynakları olduğunu, yemyeşil verimli çayırların ve birçok koyun sürüsünün bulunduğunu anlatır (Covel, 1998, s. 270).

22 Şubat tarihli günlüğünde Covet, İznik evlerinin kötü ve köhne olduklarını ve duvarlardaki yama izlerinden zaman içinde birçok tamirden geçmiş olduklarının anlaşıldığını söyler. Covet (1998, s. 270-2), zaviye haline dönüştürülmüş olan bir Rum kilisesi gördüğünü ve her Cuma burada her nevi fakire çorba ve pilav dağıtıldığını anlatır. Covet, Cuma günü vardıkları için oraya yaya veya eşekle gelen insanları gördüğünü söyler. O çevrede çoğunlukla Hristiyan halkın yaşadığı bilinmektedir. Osmanlı'nın bu yardımları ulaştırmada halkı Müslüman veya gayrimüslim diye ayırmadığı görülmektedir. Diğer yandan zaviyelerin gayrimüslimlerin yoğun olduğu mahallelerde kurulmaları ise bir takım İslamlaştırma amaçları taşıdığını işaret etmektedir (Güneş, 2004, s.19-130). Covet bu zaviyeyi Osmanlı sultanlarından birinin yaptırmış olduğunu daha sonra ise buralı olan ancak Yenişehir'e kaçan bir paşanın bu yardımları çoğalttığını anlatır. İçeri giremediklerini ancak çok büyük olmayan bu taş binanın "önemsiz" Türk işi direklerle desteklenen ve üstü çinilerle kaplı revaklarını görebildiğini söyler (Covel, 1998, s. 272).

Covel'ın İznik Kalesi'ne çok önem verdiği anlatımın uzun ve çok detaylı olmasından anlaşılmaktadır. Kale kapılarını anlatırken belirli bir düzende anlatmak yerine karşılaştırmalar yaptığı ve mimari terimleri bolca kullandığı için anlaşılması biraz zordur. Kalenin Roma ve Bizans tarihiyle ilgili tahminlerine ve bilgilerine de yer verir. İznik Kalesinin bugün bilinen adlarıyla dört ana kapısı bulunur: İstanbul Kapı, Lefke Kapı, Göl Kapı, Yenişehir Kapı.²²² Covet'a (1998, s. 296-8) göre ise altı kapı bulunur: Tabakhane, Yalı, Bahçe, Yenişehir, Karadeğın, Cembî Delik. Ancak Bahçe ve Cembî Delik'in başkapı olarak sayılmadığı bilgisini verir.

Covel (1998, s.272), ilk olarak anlattığı kapı olan Cembî Delik'te bulunan iki adet yazıtın çizimini verir ve bunların Theodorus Lascares tarafından onarıldığını belirtir. Covet (1998, s. 274), buradaki duvarları betimlerken kalenin tuğla ve harçtan oluşan yapısının zarar görmüş olduğunu anlatır ve buraların sahibinin artık Türkler olduğu için eskisi gibi

²²² Türkiye Kültür Portalı, *İznik surları* – Bursa, t.y., <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecek yer/znik-surlari> (Erişim Tarihi: 26.05.2022).

iyi durumda olmadığını belirtir. Tabakhane Kapı'sında ise mermer üzerinde bulunan iki melek tasvirini resmeder (Covel, 1998, s. 274). Burada deri tabaklandığını görmüştür. Türkçedeki *tabak* kelimesinin ayakkabı derisi (*cordovan*) anlamına geldiğini söyler. Covel (1998, s. 280), kaledeki Yalı Kapısı'nı anlatırken ise *yalı* kelimesinin Türkçeye Yunancadan (*γιάλη*) geçtiğini ve *deniz* anlamına geldiğini söyler. Fakat Yunancadan geçtiği doğru olmakla birlikte *yalı* kelimesi *deniz* değil *sahil* anlamına gelmektedir.

İznik Gölü'ne uzanan duvarlara doğru ağaçlık bir alanın yakınına Türklerin bir ibadet yeri yaptırdığını ve Ramazan'da buraya gelerek ibadet ettiklerini belirtir (Covel, 1998, s. 282). Hemen ardından şehir duvarlarının arka tarafında da *318' Apostoli* adında bir ayazma bulunduğunu belirtir. Osmanlı toplumunda halkın birbirine çok yakın yerlerde kendi inancına göre toplanıp ibadet edebildiğini Covel'in günlüklerinden de görmekteyiz.

Covel (1998, s. 278), kubbenin bir kısmını ve fresk izlerini gözlemledikten sonra kalede orta kapı tarafında St. Nicholas'a adanan bir kilise olduğunu düşünmektedir. Burada kuzey batı kapısına gider. İznik Gölü tarafındaki duvarların büyük oranda yıkılmış olduğunu anlatır. Batı tarafa doğru uzanan Yalı kapısı'ndan çok az yolcunun şehre girdiği için bu kapının çok fazla süslü olmadığını söyler (Covel, 1998, s. 280). Daha sonra güney batıda bulunan Bahçekapı'yı tasvir eder.

Güney duvarının bulunduğu yerde kare bir kulede Selçuklulara ait bir yazıt görür. Buranın Türkler burayı aldıktan sonra yapılmış gibi durduğunu ve çok modern görüldüğünü belirtir (Covel, 1998, s. 284). Yenişehir Kapı'daki sütünbaştabanının orta yerinden yıkılmakta olduğunu söyler. Covel, bunun paşanın birinin buradan geçip giderken olduğunu ve ölümden kurtulduğu için kurban kestiğini söylediklerini belirtir. Covel (1998, s. 288), daha sonra doğudaki tepelerden su getiren ve hala akmakta olan eski bir su kemerinin güney taraftan ulaştığı kapıyı anlatır. Burada kendisine benzer üç tane daha kapı olan Karadeğin kapı vardır. Covel buradaki yapının da bir kilise olabileceğini tahmin eder çünkü etrafta mezarlar olduğunu belirtir. Covel toplamda 200 kule saydığını söyler. Kalede kullanılan harcın ise 6-8 mil uzaklıktaki Ömerli'de (Homarcui) bulunan beyaz kumdan yapılmış olabileceğini tahmin eder (Covel, 1998, s. 290).

Covel (1998, s. 292), buradaki Yeşil Camii'yi betimlerken minaresinde bulunan çinilerin ağırlıklı olarak yeşil renkte olmasından dolayı bu adın verilmiş olduğunu anlatır. Çinilerin

İznik'te yapıldığı bilgisini de eklemiştir. Caminin onarımında olduğunu söyler. Burada beş altı cami daha olduğunu ama bundan küçük olduklarını dile getirir. Burada en az on sekiz mahalle olduğunu ve ana kapılara yakın görkemli olmayan on iki – on üç tane han olduğunu belirtir. Şehrin Halep, Şam, Bursa, İzmir, İstanbul vb. yerlere uzanan ana yol üzerinde bulunduğunu ve sadece gezginlere hitap ettiğini söyler. At eşyası ve seyahatle ilgili gerekli şeyler dışında bir ticaret yapılmadığını belirtir. Başlıca ticaretin Bursa'ya taşınmış olduğunu, banliyönün kaleden dört kat daha büyük olduğunu ve kalenin tamamının ise kalenin içindeki meskenlerden dört kat daha büyük olduğunu belirtir (Covel, 1998, s. 292). Bundan kale içinde ikamet edilen evlerin çok az sayıda olduğunu anlıyoruz.

Covel İznik'te Ulu, Yeşil, Süleyman Paşa, Bilër, Türbe ve Zaviye olmak üzere beş cami ismi sayar. Grèlois, Ulu Camii'nin Ayasofya ile özdeşleştirilebileceğini yazar (Covel, 1998, s. 293, dipnot 833). 1331'den sonra Ulu Camii, Orhan Gazi tarafından camiye dönüştürülmüştür. Yeşil Camii, Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu Ali Paşa döneminde 1392'de bitirilmiştir. Süleyman Paşa Medresesi'nin Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey tarafından 1335-1359 tarihleri arasında yapıldığı düşünülmektedir. Bilër adı ise anlaşılamadığı için hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Grèlois, Türbe'nin Eşrefzâde Abdüllah Rûmi'nin türbesi ile ilişkili olduğunu belirtir (Covel, 1998, s. 293, dipnot 833). Zaviye ise yukarıda bahsedilen Sultan I. Murad'ın oğlu Yâkub Çelebi tarafından yaptırılmış olan Yâkub Çelebi Zâviyesi olmalıdır.²²³

Covel, burada iki hamam, beş altı tane kahvehane, her Çarşamba kurulan bir pazar olduğunu belirtir. Ancak bu pazarda seramikler ve gezginler için erzak dışında kayda değer pek bir şey olmadığını söylemektedir. Seramiklerin daha önce bahsedilen Ömerli tarafındaki kilden yapıldığını ve bu toprağın bir çeşit *terra sigillata*²²⁴ olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 294).

Covel, Bahçekapı ve Yenişehir Kapı arasında, şehrin güneybatı köşesinde büyük taşlık bir tepede altı adet mahzen bulunduğunu belirtir. Covel (1998, s. 296), çizimlerini günlüğüne aktarıp detaylı bir şekilde ölçü ve ebatlarını da vererek anlattıktan sonra burada

²²³ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yâkub Çelebi Zâviyesi ve Türbesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yakub-celebi-zaviyesi-ve-turbesi> (01.06.2022).

²²⁴ "Sertlik ve parlaklık veren, eski Yunan ve Romalıların kullandığı ince taneli bir astar çeşidi" bkz. Zehra Çobanlı, "Terra Sigillata". *Anadolu Sanat*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Sayı:5, (1996), 58-68, s. 58.

yere yakın bir yerde taşın üzerinde yazan Yunanca birkaç kelime yazı bulsa da tarihini belirleyemediğini söyler ve Bithynia'nın bazı eski krallarının mezarları olduğu tahmininde bulunur. Covell'in mezar olduğunu düşündüğü bu yerlerin antik tiyatro olduğu ilk kez 1743 yılında belirlenmiş ve krokisi çizilmiş, kazılar ise ilk defa 1980 yılında Dr. Bedri Yalman tarafından başlatılmıştır (Pococke, 1743: 121-123, akt. Meriç, 2019, s. 341). Covell'in o dönemde buranın tiyatro olduğunu tahmin etmesi mümkün görünmüyordu çünkü üzerinde büyük binalar bulunmaktaydı. Yapılan araştırmalar sonucunda tiyatronun M.S. 2. yüzyılda İmparator Traianus Döneminde inşa edildiği bulunmuştur. Ancak yapının temel seviyelerine yakın alanlarda ve temelin altından çok sayıda Erken Roma (M.S. 1. yüzyıl), Hellenistik Dönem (M.Ö. 3.-1. yüzyıllar) ve Arkaik Dönem (M.Ö. 6 yüzyıl) tarihlenen seramik malzemeler bulunması buranın tiyatro yapılmadan önceki kullanımını ortaya çıkarmıştır (Meriç, 2019, s. 352-3).

Covell İznik'te mümkünse bir Yunan'ın evinde kalmak istediğini ve sonunda bir kiliseye getirildiklerini ancak rahibin yabancıların onu aradığını duyunca saklandığını belirtir. Sonunda ise yalvarıp yakarmayla fakir bir Yunan kadının evinde kaldıklarını anlatır (Covell, 1998, s. 298). Burada Yunanlara ait yaklaşık on hane kaldığını, Ermenilerin yaklaşık elli hane olduğunu ve nüfusun geri kalanını ise Türklerin oluşturduğunu söyler. Yunanların kendi dillerini konuşmadıklarını, korkusu geçtikten sonra yanlarına gelip özür dileyen rahibin bile Yunanca konuşmalarını anlayabilse de hiçbir suretle Yunanca cümle kuramadığını anlatır. Devamlı Türkçe konuştuklarından vaftiz, kutsama, cenaze töreni vb. gibi durumlarda okunan duaları ezberlediğini ancak anlamını ne kendisinin ne de cemaatin bilmediğini aktarır (Covell, 1998, s. 298). Covell bu rahibin Türkiye'de karşılaştığı en zavallı ve cahil insan olduğunu söyleyerek okuduğu duaları da doğru telaffuz edemediğini ve sürekli nefesi kesilinceye kadar Θεοτόκε Παρθένε (Tanrının Annesi/Meryem Ana) dediğini belirtir. Bu rahibin gerçekten cahil olup olmadığı bir yana, asıl nedenin onlara gerekli özeni ve itibarı göstermemesinin olduğu düşünülebilir. Çünkü Covell'in kendisini evine kabul edip ikramda bulunan rahiplerin ne kadar nazik olduklarından bahsettiğini biliyoruz. Diğer yandan Karamürsel'de evinde misafir olduğu Türk'ü de çok iyi bir insan olarak anlatmıştır. Bu rahibin onlardan kaçarak onları evinde ağırlamamış olmasının Covell'i oldukça fazla kızdırdığı görülüyor.

Covell (1998, s. 300-2), kilisenin zemin planını ve dışarıdan görünümünü resmeder ve burayı hem Ermenilerin hem de Yunanların kullandığını açıklar. Kubbenin hasar

gördüğünü ancak onarılmasına izin verilmeyeceğini, Türklerin politikasına göre yangında veya başka bir sebeple çöken kiliselerin de yeniden inşa edilmediğini böylece Hristiyanlık dininin zamanla yok olacağını belirtir. Covell Türkleri Hristiyanlığı yok etmeye çalışan bir güç olarak görmekte ve bunu sık sık vurgulamaktadır. Daha sonra şöyle devam eder:

Bu yerde İznik Konsili'nde sırasıyla her bir papaza adanarak inşa edilen 318 kilise bulunmaktaydı. Ama şimdi Θεοφόροι Πατέρες dışındaki kiliseler, kökünü kazımayı amaçladıkları sapkın inanış, yani Türkler tarafından ya yok edildi ya da ele geçirildi. Eski zamanlardaki bilgi birikimleri ve çöşkülleriyle ünlü olan Yunan milletini ve bu yerleri gördüğümde itiraf etmeliyim ki dünyada meydana gelen garip devrimler hakkında çok derin düşüncelere daldım, şimdi muayyen bir tarzda sadece kaba ve iğrençler ve en kötüsü köle olmuşlar. Yine de Tanrı adildir ve şüphesiz bunun nedenini görmüştür, ancak ne olabileceğini söylemeye cesaret edemiyorum. (Covell, 1998, s. 304).

Covell'in da yaptığı gibi, Avrupalılar her ne kadar köklerini Antik Yunan medeniyetine dayandırsalar da, Yunanları Batı medeniyetine değil Doğu medeniyetine ait görmüşlerdir. Diğer taraftan Antik Yunan medeniyetine olan hayranlıkları ve onu Batı medeniyetinin temeli olarak kabul etmeleri yoluyla Osmanlı toprakları üzerinde söz sahibi olma emellerini meşrulaştırmak istedikleri açıktır. Osmanlı İmparatorluğu, Batılılar tarafından hem Hristiyanlığa karşı bir tehdit hem de siyasi olarak önemli bir güç olarak görülmüştür.

Covell evinde kaldıkları kadının oğlunun *kanun* çaldığını söyler ve enstümanın nasıl çalındığını anlatır ve Türklerin, Yunanların ve Ermenilerin hepsinin bu aleti çaldıklarını ve bunun için aynı kelimeyi kullandıklarını belirtir (Covell, 1998, s. 304).

Covell anlattıkları hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığını bu yüzden kesin tahminde bulunamadığını söyler. Bunun nedenini ise buranın sahibi olarak gördüğü Yunanların çok cahil olmalarına, Türklerin ve Ermenilerin ise yanlış bilgi sahibi olmalarına bağlar ve bunun sonucunda binbir türlü masal ve temeli olmayan şeyler dinlediğini belirtir (Covell, 1998, s. 308). Bu yüzden buralara gelmek isteyen gezginlerin önceden eski yazarları ve sağduyulu seyyahları okumaları gerektiğini söyler.

5.6. RUM ORTODOKS KİLİSESİ HAKKINDA İZLENİMLERİ

23 Şubat sabahı dönüş yolculuğu başlar. Gavurköy'deki Ermeni rahibin ve Karamürsel'deki serdarın evine yeniden uğrar. Karamürsel'den sandala binerek İzmit'e doğru yola çıkar. Ancak sandalcının isimler ve yerler hakkında verdiği bilgilerden şüphe duyarak onları aldattığını düşünür (Covell, 1998, s. 308). Sonunda Darıca'daki Aya Yorgi

manastırına varırlar. Burada çok güzel ve ucuz kırmızı şarap olduğunu not eder. Geceyi geçirmek için 16 Şubat'ta da kaldıkları Panagias manastırına gelirler. Buranın verimli topraklarından ve doğal güzelliklerinden bahseder. Keşişlerin günlük işlerini anlatır. Manastırların yeri ve imkânı olduğu kadar keşiş barındıklarını söyler.

Covel (1998, s. 312), daha sonra Rum Ortodoks Kilisesi'nin işleyişini anlatmaya koyulur. İğumenos (*ἡγούμενος*) olarak anılan manastırın baş yöneticisi kendisini göreve getiren veya görevini sonlandıran bir çeşit metropolite (ekümenik patriği) bağlıdır ve manastırlardan patriğe senelik olarak balık, kuzu, oğlak vb. hediyeler getirirler. Patrikhaneye bağlı olanlar *stauropegion*²²⁵ dedikleri bir çeşit diploma ile yerleştirilir. Her yeni patrik yıllık olarak aldıkları hediye veya *peşkeşin* (Covel bunu Türkçe yazar) yanında iğumenoslardan para kopartmanın binbir türlü yolunu bulur ya da onların işini sonlandırmak için bahaneler bulur. Covel, Heybeliada'daki Panagia Manastırı iğumenosunun Patrik Gerasimos ya da Parthenios'un²²⁶ kendisinden 50-60 dolar civarı para aldığını söylediğini aktarır. Ayrıca Osmanlı sultanına veya görevlilerine mahsullerinden ve gelirlerinden bazıları dokuzda bir, ancak çoğu onda bir oranında bir pay öder. Bunlar buğday, arpa, keten, zeytin, 100 kilo veya bir fiçı üzüm, türüne göre kuzu, oğlak veya buzağı gibi şeylerdir. Ancak bazı manastırlar bir *hattı şerif* (Padişah fermanı) ile veya imparatorluk emriyle bu ödemelerden muaf tutulur, Subaşı'na veya başka bir memura sadece 5, 10 veya 15 dolar değerinde hediye verirler. Ancak, Türklerin zaman zaman ondan daha fazlasını gasp ettiklerini anlatmıştır. Bütün bu vergilerden sonra kalanı iğumenos kendine saklar ve keşişlere sadece yiyecek, içecek ve giyecek sağlamakla yetinir ancak onlara bir kuruş bile para vermez.

Keşiş olmak için bir yıl deneme süresi vardır ve yaşı küçük olanlarda bu süre daha fazla olabilir. Keşiş olduktan sonra artık evlenemezler. Evlenmiş olanlar da karısı ölmüşse ya da kendi rızasıyla boşanmışsa keşiş olabilir (Covel, 1998, s. 312). Covel keşişlerin haraç vermekten muaf tutuldukları için birçoğunun bunu tercih ettiklerini söyledikten sonra bu konuda Osmanlı sultanının büyük miktarda haraç toplamak yerine neden onların keşiş olmalarına izin verdiği üzerine bir varsayımda bulunur. Covel'a (1998, s. 314) göre, keşiş olmaları bekâr hayat sürmeleri nedeniyle tüm Yunanları kademe kademe

²²⁵ Adını patriğin manastır inşa edilmek üzere gönderdiği haçtan alır.

²²⁶ II. Gerasimos, 14 Ağustos 1673'ten Aralık 1674'e kadar ekümenik patrik olarak görev yapmıştır. IV. Parthenios (1657-1659), (1665-1667), (1671), (1675-1676), (1684-1685) tarihlerinde beş defa ekümenik patrik olmuştur.

güçsüzleştirecektir. Pek çok manastıra izin verilen İtalya ve İspanya'yı örnek göstererek savaş sırasında asker kıtlığının çok büyük olacağını belirtir. Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında da aynı isteklerin kendini gösterdiğini, ama artık Türklerin kötü muamelesinden ve haracından kurtulmak için bu hayata heves edenlerin sayısının arttığını belirtir.

Covel, burada tanıştığı ve yakınlık kurduğu Hristiyan din adamlarıyla bu konu üzerine konuşmuş olabilir. Diğer yandan Türkler hakkında kendisi de böyle bir varsayıma ulaşmış olabilir. Ancak Osmanlı'nın böyle bir politika uyguladığını düşünmek mantıklı bir temele oturmaz. Yunanların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir isyan başlatma fikrinin kılıcılarının Batı tarafından oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Covel'in bu anlatımı Batı'nın Yunanlardan Osmanlı'ya karşı bir başkaldırı beklediğini gösteriyor. Öyle ki yaklaşık yüz elli yıl sonra bu istekleri gerçek olacak ve 1832'de Yunanistan Krallığı kurulacaktır.

Covel'in Yunanları Osmanlı'nın kölesi olarak görmesi, kendi dillerini unuttuklarından bahsetmesi, fakirliklerini ön plana çıkarması henüz o yüzyılda Yunanlar tarafından dile getirilmiyor ya da getirilemiyordu. Ancak 18. yüzyılda Yunan aydın kesimi Osmanlı İmparatorluğu'nu boyunduruk olarak görmeye başlayacaktı (Çete, 2019, s.87). Öte yandan her ne kadar "Yunanların Osmanlı'ya köle olmaktan kurtulmalarını" dilemiş olsa da Covel'in Yunanları sevdiğini söylemek çok doğru değil. O, en çok Antik Yunan'a hayranlık duymuştur. Gördüğü modern Yunanlar karşısında ise hayal kırıklığına uğradığını söyleyebiliriz.

Covel 25 Şubat'ta öğle yemeği için Büyükada'ya (Principe) gider. Burada iki manastır ve bir köy bulunmaktadır. *Αγίου Σωτηρος Χριστου* (İsa'nın Başkalaşım Manastırı/Hristos Manastırı) *hattı şerif'e* sahiptir ve sadece Subaşına belli bir miktar para (*peşkeş*) verir. Burada üç papaz ve on beş keşiş vardır. Aya Yorgi manastırı ise Hristos Manastırı kadar büyük ve varlıklı değildir. Bütün ada bu iki manastır arasında bölünmüş adının Karyés olduğu tahmin edilen köy ise çok az toprağa sahiptir (Covel, 1998, s. 314-5, dipnot 887).

Büyükada'dan sonra Heybeliada'ya geçer. Bursa günlüğünün son kısmında eksik sayfalar bulunduğu bahsetmiştik. Sayfa 182'de anlatılan Heybeliada'yı sayfa 318'de yeniden anlatır. Buradaki Panagia Manastırı'ndan, Edward Burton ve Panagiotis Nikousios'un mezarlarından yeniden bahseder. Burton'un mezarındaki yazıtı yeniden çizmiştir.

Mezartaşının bir Türk tarafından yontulduğunu tahmin eder. Böyle düşünmesinin sebebi ise kelimelerin yanlış yazılmış olması ve taşın alt kısmına üç adet selvi ağacı figürünün kazınmış olmasıdır (Covel, 1998, s. 320). Türk kültüründe Selvi ağacı önemli bir sembol olarak yer alır ve bunun yabancılar tarafından da bilinmesi kültürümüzde ne kadar önemli yeri olduğunu bir göstergesidir (Tüm Cebeci, 2022, s. 265-6).

Panagia Manastırı da *hattı şerif* sahibidir. Covel (1998, s. 318), bu manastırın şimdiye kadar gördükleri arasında en zengini ve en iyisi olduğunu belirtir. Öyle ki birçok manastırda Yunanca elyazması aramış ama değerli bir tane bile bulamamıştır. Manastırların önceden başkaları tarafından talan edilerek değerli olanların götürülmüş olduğunu söyler (Covel, 1998, s. 322). Değerli gördüğü birkaç elyazmasını Heybeliada'daki Panagia ve Aya Triada manastırlarında bulmuştur. Aya Triada'nın da *hattı şerif*e sahip olduğunu belirtir. Heybeliada'daki üçüncü ve son manastır Aya Yorgi'nin Chalcedon'a (Kadıköy) bağlı olduğunu ve burada dikkate değer kitap bulunmadığını söyler (Covel, 1998, s. 326).

26 Şubat'ta Heybeliada'dan ayrılarak Burgazada'yı (Antigono) geçerler ve Kınalıada'ya (Prote) varırlar. Kınalıada'da hiç köy olmadığını ve adanın tamamının buradaki Hz. İsa'ya adanan Άγιος Σωτήρ (Aya Sotiri) manastırına ait olduğunu belirtir. Yaklaşık on veya on beş keşiş vardır. Adanın büyük bölümünün kayalık olduğu için üzüm bağları olmadığını ancak zeytin, keten ve tahıl üretildiğini belirtir. Ayrıca bir keçi sürüsü olduğunu ve mandralarında otuzdan fazla oğlak olduğunu belirtir (Covel, 1998, s. 328).

Buradan Fener'e doğru gelirler. İleride daha detaylı anlatacağını söyleyerek buradaki deniz fenerinden ve Fener'in kuzeyindeki körfeze dökülen nehrin üzerindeki Bostancıköprü'den kısaca bahseder. Kadıköy'den geçtiklerini anlatırken Üsküdar sahiline daha yakın olduğunu belirttiği Kız Kulesi hakkında Türklerin "bir yılan tarafından ısırılan bir kızla ilgili uzun bir masal" anlattıklarını dile getirir. Son olarak Küçük İskele'ye varırlar ve Covel bu seyahatin 26 Şubat'ta sona erdiğini belirtir.

5.7. İSTANBUL'DAN AYRILIŞI

Covel doğumgünüyle aynı güne denk gelen 2 Nisan 1677 günü İstanbul'dan ayrılır. İstanbul'dan ayrılışını yeniden doğuşla eşleştiren Covel, burada olduğu süreyi de

annesinin karnında bulunmaya benzetir. Türkiye’de bulunduğu son yılın da diğerlerinden daha rahat geçtiğini anlatarak doğuma bir ay kala büyüyen ve gelişen bir bebek gibi kendisinin de geliştiğini söyler (Covel, 1998, s. 330) Bu mecaz anlatımla Covel’in eserine edebi bir özellik katmak istediği anlaşılmaktadır.

O gün büyükelçi Finch ve Covel dönüşleri için düzenlenen tören alayında bulunurken Veziriazam Kara Mustafa Paşa da onları yolcu etmeye gelmiş ve hediyeler getirmiştir (Bent, 1893, s.282). Dönüş yolculuğunda Burgaz adaya, İmralı adasına, Marmara Adasına ve Paşalimanı Adasına (Alonia) uğrar. Buradan Balıkesir’de bulunan Erdek’e (Kapıdağ) Belkız diye de bilinen Kyzikos antik şehrinin harabelerini görmeye gider. Covel, Hamamlı adlı köyde bulunan antik şehre Türklerin ve Yunanların Belkız (Balkis) dediklerini not eder. Covel buranın etimolojisini Bal’dan geldiğini belirten bir açıklamada bulunmuştur. Türkler bu kalıntıları Saba Kraliçesi Belkıs ile bağdaştırmışlardır²²⁷. Burada adı geçen diğer Türk köyleri Edincik Pazarı ve Sazlıdere’dir.

Covel’in bir sonraki durağı Yunanların Piganusa dedikleri Tavşan Adası’dır. Covel (1998, s. 344), burada çok sayıda salyongoz olduğunu ve paskalya perhizinde Yunanların bunları pişirdiklerini anlatır. Adı geçen diğer adalar şunlardır: Zeytinli ada (Cyra), Koyun adası (Arapides), Avşa adası (Avousià), Ekinlik Adası (Kutali). Covel’in Erdek’te Melanos protoryumu olarak anlattığı burun günümüzde Seyit Gazi Tepesi veya Kale Burnu olarak bilinmektedir. Karabiga burnunda betimlerken Türklerin buraya Karaboya (Caraboia) dediklerini belirtir (Covel, 1998, s. 348). Karabiga ve Marmara’nın güneyinde adaların haritasını²²⁸ günlüğüne not almıştır.

9 Nisan’da Çardak’ı geçerek Gelibolu’ya gelirler. Buradan geçerken üç deniz feneri gördüklerini ancak sadece Kaptan Paşa (Kaptan-ı derya) veya sultanın gemileri geçerken ışıklarını yaktıklarını belirtir (Covel, 1998, s. 350). Covel’in anlatımında yer yer kesik cümleler bulunur. Burada bir çarşı ve bezesten olduğunu söyleyen Covel Türklerin çoğunu medeni bulduğunu söyler ancak hemen ardından söyledikleri bunun tam tersidir: “There is a sharshe there and bezeste[n ...] are Turkes, many whereof we found ci[vil...] are dogges” (Covel, 1998, 352). Covel gümrük görevlisi olan bir Türk’ün ona önce iyi davranıp öğle yemeğine davet ettiğini daha sonra ise onlardan kahve istereyrek

²²⁷ Bkz. Engin Çağman, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kyzikos Kazıları (BCS’21). *Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(BCS 21 ÖZEL SAYI), 87-99.

²²⁸ Bkz. Covel, 1998, s. 358.

geçmelerine izin vermediğini söyler. Covell'in bu olaya çok sinirlendiği görülmüştür. Çanakkale Boğazı'ndan çıkmak için ticaret gemilerinin yaptığı üzere gümrük görevlisine ödeme yaparak *penjick* (pençik) yani gümrük belgesini alırlar.²²⁹

11 Nisan'da Gelibolu'dan Kilitbahir'e (Inward Castles) doğru ilerlerler, burada pençik belgesini gösterirler ve yeni bir tane daha alarak Settilbahir'e (Dardanelli) doğru ilerlerler. Burada ödedikleri üçüncü vergiden sonra Bozcaada'ya (Tenedos) varırlar. Covell, İngiltere'ye doğru uzun deniz yolculuğuna devam ederken eserin Türkiye seyahat günlükleri burada sonlanmıştır. 20 Ocak 1979'da Dover'a ulaşmış ve iki gün sonra da Londra'ya varmıştır (Bent, 1983, s.286).

²²⁹ Bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, İstanbul gümrük defterine göre Karadeniz köle ticareti (1606-1607), *History Studies*, 3, 2 (2011), 371-384, s. 373.

SONUÇ

Doküman analizi yöntemini kullanarak incelediğimiz Dr. John Covell'in günlüklerinde karşılaşılan zorluklardan bir tanesi eserin teknik bilgilerle dolu olmasıdır. Covell betimlemelerinde mimari, teoloji, tarım vb. alanlarda çok sayıda teknik terim kullanmıştır. Yunanca, İngilizce ve kimi zaman da Türkçe olan bu terimler araştırılarak doğru bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. Covell'in bahsettiği mimari eserler, antik şehirler, önemli tarihi kişilikler, edebi eserler ve eski yer adları hakkında araştırmalar yapılmıştır. Covell'in anlattığı güzergâh Türkiye haritasından takip edilerek doğru bir sırayı izleyip izlemediği ve adı geçen şehirler ile coğrafi özelliklerin konularının doğruluğu teyit edilmiştir.

Covell günlüğünde konu sınırlaması yapmamış gördüğü birçok şeyden bahsetmiştir. Bu uzak bir yere giden zamane gezginlerinin gördüğü her şeyin fotoğrafını çekmesine benziyor belki de. Covell da fotoğraf çekemediği için her şeyin fotoğrafını çeker gibi detaylı bir şekilde yazmış, günlüğünü haritalar ve çizimlerle süslemiştir.

Günlükler incelendiğinde dikkat çeken konuları üç ana gruba ayırdık. Bunlardan ilki dokümanların kendisiyle ilgili çıkarımlardır. İkinci grupta Covell'in dil ve anlatım özellikleri hakkında varılan görüşler ele alınır. Üçüncü ve son grupta ise Osmanlı toplumu ve Osmanlı'nın kültürel özellikleri hakkında günlüklerden elde edilen önemli yargı ve görüşler yer alır.

Metne yönelik bulgular:

1. 1893 yılında ve 1998 yılında basılan iki eserin paylaştığı ortak bölümler incelendiğinde, çizimlerin de içinde olduğu bazı paragrafların ve şifreli cümlelerin 1893 basımında yer almadığı görülmüştür. Bununla beraber 1998 basımında dipnotlara çokça yer verilmesi ve Covell'in anlatımındaki bazı hataların ortaya çıkarılması eseri daha anlaşılır kılmıştır. Diğer yandan 1893 yılında basılan eserde verilen dipnotlarda Türklere karşı önyargılı ve taraflı bir tutum gözlenmiştir.

2. Günlüklerin 1893 yılındaki basımının kaynak metin olarak kullanıldığı *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü* adlı eserde ise çok sayıda çeviri hatası bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu hataların konunun anlaşılmasını imkânsızlaştırdığı görülmüştür. Bu bakımdan tarihi metinlerin çevirileri yapılırken iyi araştırma yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu

eserlerin alanda uzman kişiler tarafından çevrilmesi ya da düzenlenmesi daha yerinde olacaktır.

Covel'in dil ve anlatımına dair bulgular:

1. Covel'in etimoloji konusunda genel olarak yanıldığı tespit edilmiştir. Verdiği açıklamalar ya kendi hayal ürünüdür ya da başkalarından edindiği bilgilerden oluşmaktadır.

2. Covel'in kullandığı birçok Türkçe kelime bize onun Türkçe'ye hâkim olduğunu ancak konuşmadığını işaret ediyor. Teknik terimlerin yanı sıra günlük hayatta kullanılan nesnelere hakkında da bilgi sahibidir. Yağmurluk, meşale, çıra, tahtırevan kelimeleri buna bir örnektir. Gölge oyununda söylenenleri anlayabilmiştir. Eğer Türkçe bilmeseydi Türkler hakkında bu kadar derin bir araştırma yapmayı asla başaramazdı.

3. Covel'in anlatımına yer eden unsurlardan biri de Türkiye'de yolların eşkıyalarla dolu olduğu ve yolculukların tehlikeli olduğuna dair bir izlenim yaratmasıdır. Seyyahlar, tehlikeli yolculuklar yaptıklarını göstererek seyahatlerinin önemini artırmak, heyecan katmak istiyor olabilirler. Covel güvenlik konusuna özellikle dikkat çekmek istemiştir. Hanların güvenliğinin de eksik olduğunu belirtmektedir. Medeniyetin derecesinin insanlara sağlanan güvenlikle eşdeğer olduğu düşünüldüğünde Covel'in Osmanlı'yı medeni bakımdan az gelişmiş bir devlet olarak göstermeye çalıştığı akla gelmektedir.

4. Covel'in dil ve anlatımı, kullandığı kelimeler onun eğitilmiş ve bilgili bir kimse olduğunu açıkça gösterir. Covel gördüklerini basit bir şekilde tasvir etmemiştir. Anlatımında ironi ve benzetmelerden yararlanmış, anlattığı konular arasındaki bağlantıları çok iyi kurmuş ve hikâyenin yapısını oluşturan unsurları iyi bir şekilde ifade etmiştir.

5. Covel'in anlatımında müstehcen hikâyelere ve argo sözcüklere yer vermesi dilinin bir din adamına uygun olmadığını gösterir. Diğer yandan Ramazan eğlencelerini müstehcen bularak utanması bu durumla tutarsızlık yaratmaktadır. Bu durumun da Türklere ve Müslümanlara karşı bir önyargı olduğu görülmektedir.

Osmanlı toplumu hakkındaki çıkarımlar:

1. Covel'in Türk, Yunan, Ermeni ve Yahudi nüfusu ile ilgili verdiği bilgilerde genel olarak tutarlı olduğu ve gerçekleri yansıttığı görülmüştür.

2. Covel'ın Türklere bakışı kişisel çıkarlarına göre değişmektedir. Türk toplumu hakkında olumlu bir görüş bildirmez. Türklerin tarihi eserleri yok ettiklerinden ve kiliseleri camiye çevirdiklerinden bahseder. Covel'a göre Türkler güvenilmez, gösteriş yapan ve kaba saba insanlardır. Ancak bireysel olarak kendisini ağırlayan ve iyi muamele gördüğü Türklerden övgüyle bahseder. Yunanlara dair anlatımında daha yumuşak bir söylem kullanırken, Türklerle ilgili öznel yargılarda bulunmaktan çekinmiş, bazen de aşağılayıcı ve küçük gören yorumlarda bulunmuştur. Çoğu zaman ise Türklere olan hayranlığını ve kıskançlığını belli etmektedir.

3. Covel'ın Yunanlar hakkındaki görüşü son derece karmaşık ve zıtlıklarla doludur. Yunanlara bakışı eğitilmiş-nazik veya cahil-kaba oluşlarına göre değişir. Her ne kadar Yunanları Türklerin kölesi durumunda ve zavallı olarak gördüğünü söyleyerek onlara acısa ve onlarla belli bir yakınlık kursa da Osmanlı'da yaşayan hiçbir gayrimüslimi Avrupalılarla bir tutmamıştır. Covel'ın gözünde Yunanlar Doğuludur ve belki de Türklerden daha çok onların güvenilmez olduğunu düşünür. Covel genellikle Yunanları aşağılamış ve onların bilgisiz ve cahil olduklarını söylemiştir.

4. Covel'ın Yahudiler hakkında görüşü çok açıktır. Yahudilere karşı şiddetli bir antisemitik yaklaşımı vardır. Edirne'ye ilk geldiklerinde bir Yahudinin evine götürülmeleri dışında Yahudilerle direkt bir ilişkisinden bahsetmemiştir.

5. Covel'ın Ermeniler hakkında olumsuz bir görüşü bulunmaz ancak onlardan çok fazla da bahsetmez. Ermeniler gittiği şehir ve köylerde nüfusun en az olduğu kesim içinde yer alır, öyle ki kimi yerlerde Yunanlarla aynı kiliseyi paylaşırlar.

6. Osmanlı toplumu ile ilgili olarak ortaya çıkan önemli bir konu da toplumda düzen ve hoşgörünün bulunmasıdır. Osmanlı toplumuna mensup her bir birey herhangi bir ayırım olmadan aynı kahvehanede oturabiliyordu. Bu da toplumda kutuplaşmaların olmadığını göstermektedir. Bireyler farklı milletten, dilden, dinden olsa da ortak bir Osmanlı kültürünü paylaşmaktadır. Bu durum mezhep savaşları ve iç savaşlara şahit olan Avrupalıların dikkatini çekmiştir.

7. Covel Türk toplumunda mezarlara çok önem verildiğini tespit etmiştir. Türkler mezara ve ölümlere saygı duyan bir millettir ve gayrimüslimlere ait mezarlıklara da aynı saygıyı gösterirler. Diğer yandan Türklerin mezarlarının Hristiyanlarınkilere göre sade ve gösterişsiz olduğu görülmüştür.

8. Covell her ne kadar Osmanlı'da kiliselerin sayısının azaldığından bahsetmiş olsa da çok sayıda manastır ve kilisenin hâlâ kullanımda olduğu ve ibadetlerini özgürce yerine getirdikleri görülmektedir. Covell Yunanların dil ve din bakımından baskı altında olduğunu yansıtmaya çalışsa da böyle bir durumun olmadığı açıktır. İznik'teki Yunanların Yunanca konuşamayıp Türkçe bilmesi, Bursa'daki Saint Jean the Theologian kilisesine Halep'ten gelen Yunanların Yunancayı anlayamayıp Arapça konuşması ile aynı şeydir. Bölgede hangi milletin nüfusu daha çoksa orada konuşulan dili de o belirlemiştir. Demek ki bu bir devlet politikası değildir. O yörede yaşayan Türk, Yunan, Arap vb. milletin daha çok olması sonucunda ortaya çıkan kaçınılmaz bir durumdur. Osmanlı'da Rusya'nın Orta Asya Türklerine yaptığı gibi bir asimilasyon politikası yoktur. Yunanlar kendi alfabelerini öğrenmekte özgürdür. Ayrıca birçok yerleşim yerinde Yunanca konuşulduğundan bahseder. Hatta Rodop Dağı'nın eteklerinde bulunan Ortaköy'de çok sayıda Yunanın yaşadığını ve buradaki Türkleri dışlayarak onların oradan gitmelerini sağladıklarını belirtmiştir.

10. Covell'in Osmanlı sultanlarının Yunanların keşiş olmasını özendirerek Yunan nüfusunu azaltma veya güçsüzleştirme konusunda ortaya attığı teori de asılsızdır. Manastırlarda bulunan keşiş sayısının çok yüksek miktarda olmadığı verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır.

11. Covell'in Yahudilik hakkında yorum yapmadığı ancak Yahudileri aşağıladığı tespit edilmiştir. Ancak Müslümanlığa karşı genel bir önyargısı olduğu doğrudur. İslam'ı kâfirlik olarak gördüğü ve aşılacağı açıkça görülmüştür.

12. Hristiyanların geleneklerini ifa etme ve ibadetlerini yerine getirmede serbest oldukları günlüklerde açıkça bellidir. Mudanya'daki Aya Yorgi kilisesinde Hz. Muhammed'e hakaret ettiği için öldürülen Athanosius'un anısının yaşatılması kiliselerin özgürlüğünü gösterir.

13. Günlükte en çok bahsedilen şeylerden bir tanesi de yemeklerdir. Osmanlı'da meyve ve sebzelerin çok çeşitli olduğu ve yiyeceklerin ulaşılabilir olduğu rahatça söylenebilir. Türk mutfağındaki geleneksel lezzetlerin çoğundan bahsetmiştir.

14. Günlükler bitki ve hayvan türleri hakkında geniş bilgi sağlamaktadır. Bu konuda araştırma yapmak isteyenler için de günlükler verimli bir kaynak oluşturur.

15. Osmanlı'nın maddi kültürüne yönelik hanlar, köprüler, türbeler, camiler vb. hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Bunlardan en önemlisi de Orhan Gazi ve Osman Gazi'nin türbeleridir. Bu ve başka eserler hakkında yapılacak araştırmalarda Covell'in günlükleri iyi bir kaynak olmaya devam edecektir.

16. Covell, Osmanlı'daki bayındırlık hizmetlerine hayran kalmıştır. Her ne kadar Osmanlı'daki teknolojinin geri olduğunu düşünse de Osmanlı teknolojisine dair önemli gözlemlerde bulunmuştur. Lökün imalatını anlatması, değirmenlerden ve deniz fenerinden detaylı bir şekilde bahsetmesi de buna birer örnektir.

17. On yedinci yüzyılda Türkçeden İngilizceye geçtiği düşünülen *shagareen* kelimesinin günlükte yer alması da oldukça önemlidir. Covell'in hâlihazırda birçok Türkçe kelimeyi bildiği, Osmanlı'ya gelen başka yabancıların da en azından yeteri kadar Türkçe öğrendiği ve *shagareen* yani *sagrın*ın o dönemde yaygın olarak kullanılıp ticaretinin yapıldığı düşünüldüğünde bu kelimenin Türkçeden Avrupa dillerine geçmiş olma ihtimali güçlenmektedir. Covell'in kelimenin nasıl türediğine yer vermesi günlüğün bu konuda önemli bir kaynak olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- Academic Dictionaries and Encyclopedias. (t.y.). *Litter*. 11 Mayıs 2022 tarihinde https://en-academic.com/dic.nsf/en_wiki/1474110#Definitions adresinden erişildi.
- Afyoncu, E. (t.y.). Sokullu Mehmed Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa> adresinden erişildi.
- Ağaoğlu, S. (2004). Muhasip Mustafa Paşa Vakfı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (15), 377-399. 18 Nisan 2022 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26281/276923> adresinden erişildi.
- Akkanat, C. (2010, Kasım). İstanbul'da Bayezid Camii ve Külliyesi. *Diyanet Dergisi*. (239).
- Antiochian Orthodox Christian Archdiocese of North America. (t.y.). *St. Glyceria, Virginmartyr, at Heraclea*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <http://ww1.antiochian.org/node/18611> adresinden erişildi.
- Azamat, N. (t.y.). Kalenderiyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18 Nisan 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye> adresinden erişildi.
- Baktır, H. (2019). Bir İngiliz Şarkiyatçının Portresi: Sör Paul Rycaut. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (65), 165-188.
- Beksaç, E. & Beksaç, Ş. N. (2018). Havsa'nın Arkeolojisi. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 2. Cilt, (4), 43-51.
- Bent, J. T. (Dü.). (1893). *Early Voyages and Travels in the Levant*. London: The Hakluyt Society.
- Bible Study Tools. (t.y.). *Belial*. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.biblestudytools.com/dictionary/belial/> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2014, April 15). *Newmarket*. Encyclopedia Britannica. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/place/Newmarket-England> adresinden erişildi.

- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2019, December 30). *Synod of Jerusalem*. Encyclopedia Britannica. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/event/Synod-of-Jerusalem> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2020, December 10). *St. Nicholas*. Encyclopedia Britannica. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Saint-Nicholas> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2021, August 17). *Máni*. Encyclopedia Britannica. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/place/Mani-peninsula-Greece> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2021, July 27). *Eucharist*. Encyclopedia Britannica. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/Eucharist> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, April 26). *Mary II*. Encyclopedia Britannica. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Mary-II> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, February 4). *Dositheos*. Encyclopedia Britannica. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Dositheos> adresinden erişildi.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. (2000, December 1). *shire*. Encyclopedia Britannica. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/shire-British-government-unit> adresinden erişildi.
- Bursa Gazeteciler Cemiyeti. (t.y.). *Gündoğdu (Bursa)*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/gundogdu-bursa-.html> adresinden erişildi.
- Bursa Turizm Portalı. (t.y.). *Orhan Gazi türbesi*. Bursa Büyükşehir Belediyesi. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.bursa.com.tr/tr/mekan/orhan-gazi-turbesi-55/> adresinden erişildi.
- Corbusier, L. (Ocak 2018). *Şark Seyahati* (4. b.). (E. Yalçın, Dü., & A. Tümertekin, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Covel, J. (1998). *Voyages en Turquie 1675-1677*. (J.-P. Grémois, Çev.) Paris: P. Lethielleux.
- Covel, J. (1722). *Account of the present Greek Church*. HathiTrust Digital Library. 18 Nisan 2022 tarihinde <https://babel.hathitrust.org/cgi/ssd?id=nyp.33433002997983;seq=1> adresinden erişildi.
- Covel, J. (2017). *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü* (2 b.). (N. Özmelek, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Coşkun, M. (2009). Seyahatname (Türk Edebiyatı). *İslam Ansiklopedisi*. C.: 37, s: 13-16. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Crone, G. R. (2021, November 19). *Richard Hakluyt*. Encyclopedia Britannica. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Richard-Hakluyt> adresinden erişildi.
- Çağaptay, S. (2011). Prousa/Bursa, a city within the city: chorography, conversion and choreography. *Byzantine and Modern Greek Studies* Vol. 35 No. 1. 45–69.
- Çağaptay, S. (2021). *The First Capital of the Ottoman Empire The Religious, Architectural, and Social History of Bursa*. London: Bloomsbury Publishing.
- Çağman, E. (2021). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kyzikos Kazıları (BCS'21). *Bandırma Onyediyüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4 (BCS 21 Özel Sayı), 87-99.
- Çalış, S. M. (2019). Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1) , 305-324. DOI: 10.33437/ksusbd.457924
- Çelebi, E. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne 3.Cilt- 1.Kitap*, haz.: Y. Dağlı- S. A. Kahraman , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, E. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne 3.Cilt- 2.Kitap*, haz.: Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

- Çelebi, E. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (1 b., Cilt 9). (Y. D. Seyit Ali Kahraman, Dü.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, E. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul 1.Cilt- 1.Kitap*, haz.: Y. Dağlı- S. A. Kahraman , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, E. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul 1.Cilt- 2.Kitap*, haz.: Y. Dağlı- S. A. Kahraman , İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, E. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit 2.Cilt- 1.Kitap*, haz.: Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, 2. b. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi, E. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine 1.Cilt- 9.Kitap*. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çete, A. (2019). 18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Yunanistan'da Dil Sorunu ve Ulusal Bireyin İcadı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (1) , 85-98. DOI: 10.32600/huefd.444472
- Çobanlı, Z. (1996). Terra Sigillata. *Anadolu Sanat*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Sayı:5, 58-68.
- Çobanoğlu, A. V. (t.y.). Yâkub Çelebi Zâviyesi Ve Türbesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26 Mayıs 2022 tarihinde tahttps://islamansiklopedisi.org.tr/yakub-celebi-zaviyesi-ve-turbesi adresinden erişildi.
- Çobanoğlu, A. V. (t.y.). Yenicami Külliyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/yenicami-kulliyesi> adresinden erişildi.
- Çorlu Kaymakamlığı. (t.y.). *Çorlu tarihi*. T.C. İçişleri Bakanlığı 11 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.corlu.gov.tr/corlu-tarihi> adresinden erişildi.
- David Pearson Book Owners Online. (t.y.). *Sir Samuel Barnardiston, 1st bart, 1620-1707*. 04 Haziran 2022 tarihinde https://bookowners.online/Samuel_Barnardiston_1620-1707 adresinden erişildi.

- Delemen, İ. (2006). An Unplundered Chamber Tomb on Ganos Mountain in Southeastern Thrace. *American Journal of Archaeology*, 110(2), 251–273. 26 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/40027154> adresinden erişildi.
- Dinçel, Ö. F. (2015). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri / The Tombs of Osman Ghazi and Orhan Ghazi from the Tanzimat era (the political reforms made in the Ottoman State in 1839) to the Republic era*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı.
- Doğan, L. & Erdin, (2020). C. Saltıkname ve Saltık Gazi Bağlamında Babaeski, *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal Of World Of Turks*, Vol. 12, No.1. s. 69-94.
- Edirnemde Edirne Kent Rehberi (t.y.). *Edirne kalesi*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <http://edirnemde.com/blog-detay/edirne-kalesi-61.html> adresinden erişildi.
- Efes. (2011, Nisan 07). *Efes-Keçi Kalesi*. Word Press. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.efesharabeleri.com/etiket/alaman-dagi/> adresinden erişildi.
- Emecen, F. (t.y.). Selim II. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-ii> adresinden erişildi.
- Emiroğlu, K. (1989). Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası. *Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı* (s. 189-219). içinde TKDD Yayınları.
- Epstein, M. (1908). *The Early History of the Levant Company*. London: George Routledge and Sons Limited.
- Ertuğrul, Ö. (2014) Havsa/Nikopolis/Hasköy. *Vakıf Restorasyon*.
- Evelyn, J. (2015). *The Diary of John Evelyn* (Cilt Vol. 3). (A. Dobson, Dü.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Eyice, S. (1991). Ayazma. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4. Cilt, 229-230. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ayazma> adresinden erişildi.
- Eyice, S. (1996). Gazi Mihal Köprüsü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13. Cilt, 461-462, 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-mihal-koprusu> adresinden erişildi.

- Eyice, S. (t.y.). Harâmidere Köprüsü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/haramidere-koprusu> adresinden erişildi.
- Google Arts and Culture. (t.y.). Okinomos. 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://artsandculture.google.com/entity/oikonomos/m04knkt> adresinden erişildi.
- Grelot, G.-J. (1680). *Enrichie de plans levez par l'auteur sur les lieux, & des figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette ville*. Paris: Pierre Rocolet.
- Grelot, G.-J. (2011). *A late voyage to Constantinople*. Early English Books Online Text Creation Partnership. 28 Şubat 2022 tarihinde <http://name.umdl.umich.edu/A42086.0001.001> adresinden erişildi.
- Güldür, Y. (2019). *Osman Gazi Neden Bizans Şapeline Gömüldü?*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.turktoyu.com/osman-gazi-neden-bizans-sapeline-gomuldu-1> adresinden erişildi.
- Güllü, R. E. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tarih Anabilim Dalı.
- Güneş, A. (2004). 16.Yüzyılda İznik'te Zaviyeler ve Gelir Paylaşımı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23 (36) , 123-150 . DOI: 10.1501/Tarar_0000000161
- Hall, J. (2011). An Eighteenth-Century Reader in Cambridge University Library, The Rev. William Cole. *Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, 14(4), 363-402. 11 Nisan 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/23622491> adresinden erişildi.
- Hasluck, F. W. (1904). Dr. Covel's Notes on Galata. *The Annual of the British School at Athens*, 11, 50–62. 06 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/30096313> adresinden erişildi.
- Hasluck, F. W. (1905). Notes on Manuscripts in the British Museum Relating to Levant Geography and Travel. *The Annual of the British School at Athens*, 12, 196–215. 06 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/30096354> adresinden erişildi.
- Heyck, T. W. (1992). *The Peoples of the British Isles: A New History From 1688 to 1870*, vol. 2, California, Wadsworth Publishing Company, 37-41.

- İnalçık, H. (2019). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - III* (5. b., Cilt 3). (E. Yalçın, Dü.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (t.y.). *Menderes*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-77462/menderes.html> adresinden erişildi.
- Kallek. C. (t.y.). *Kile*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile> adresinden erişildi.
- Karakaya, E. (t.y.). *Issız Han*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 04 Haziran 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/issiz-han> adresinden erişildi.
- Karakaya, E. (t.y.). *Murâdiye Külliyesi*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 04 Haziran 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/muradiye-kulliyesi--manisa> adresinden erişildi.
- Kaşgarlı Mahmut. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* I. Çev. B. Atalay, Ankara.
- Keskin, M. Ç. (2020, Ağustos). Bursa'da IV. Mehmed Sarayı. *Belleten*. Cilt: 84/Sayı: 300; 585-622.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kia, M. (2011). *Daily Life in The Ottoman Empire*, Greenwood Press: California.
- Kleermaker, G. van S. (I), 1638. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-1981-140> adresinden erişildi.
- Kopar, L. (2021, Ekim, 20). Selimpaşa'nın azizesi Paraskevi'nin hayatına yolculuk. *Agos*, 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/26307/selimpasanin-azizesi-paraskevinin-hayatina-yolculuk> adresinden erişildi.
- Köksal, A. (2011). İngiltere'de Mahalli İdareler. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 27 (1-4) , 238-270. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9122/114200> adresinden erişildi.
- Kültür Envanteri. (t.y.). *İznik dikilitaşı*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://kulturenvanteri.com/yer/iznik-dikilitasi/#16/40.48756/29.701956> adresinden erişildi.

- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Sardes antik kenti ve Bintepeler Lidya tümülüsleri (Manisa)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. 21 Nisan 2022 tarihinde <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-51373/sardes-antik-kenti-ve-bintepeler-lidya-tumulusleri-mani-.html> adresinden erişildi.
- Lee, S. J. (2012, Şubat). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*. 4. b. çev. Ertürk Demirel. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Leedham-Green, E. (2008, 10 04). *Covel [Colvill], John*. Oxford Dictionary of National Biography. 13 Mart 2020 tarihinde <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/6471> adresinden erişildi.
- Levantine Heritage Foundation. (t.y.). *Seydiköy now Gaziemir*, 11 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.levantineheritage.com/note77.htm> adresinden erişildi.
- Live Journal. (2013, August 15). *Word of the day – pursuivant*. 15 Mayıs 2022 tarihinde <https://eithni.livejournal.com/336971.html> adresinden erişildi.
- Maden, F. (2020). Babaeski’de Sarı Saltık (Saltuk) Baba Türbe Ve Tekkesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, /95, s. 25-69.
- Mantran, R. (1991). *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mantran, R. (1995). *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (1. b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Mastrantonis, G. (t.y.). *Holy Week in the Eastern Orthodox Church*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.goarch.org/-/holy-week-in-the-eastern-orthodox-church> adresinden erişildi.
- Mercanoğlu, F. (t.y.). Trilye’de Bir Devşirme Camii: Hagios Stephones Kilisesi (Fatih Camii). *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5(14), 200-215.
- Meriç, A. E. (2019). İznik Tarihini Simgeleyen Bir Anıt: Antik Roma Tiyatrosu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (2) , 339-355 . DOI: 10.16953/deusosbil.543499

- Merriam-Webster. (t.y.). *Green cloth*. 15 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.merriam-webster.com/dictionary/green%20cloth> adresinden erişildi.
- Meydan-Larousse: büyük lûgat ve ansiklopedi*. (1969). 1. Cilt. İstanbul: Meydan Yayınevi.
- Morrill, J. S. and Robb, Nesca A. (2022, March 15). William III. Encyclopedia Britannica. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/William-III-king-of-England-Scotland-and-Ireland> adresinden erişildi.
- MTA E-Ticaret Portalı. (t.y.). *Kırklareli-Lüleburgaz-Büyük Karıştıran-1 köyü maden raporu*. Bilimsel Dokümantasyon ve Tanıtma Dairesi Başkanlığı. 11 Mayıs 2022 tarihinde https://eticaret.mta.gov.tr/index.php?route=product/product&product_id=12038 adresinden erişildi.
- Mustafa Resmi Ahi Net. (2012, Mayıs 20). *Abdüsselâm Câmii Tekkesi*. 11 Mayıs 2022 tarihinde <http://mustafaresmiahi.net/mustafaahi/tekkeler/abdusselamcamiitekkesi.html> adresinden erişildi.
- Müderrişoğlu, M. F. (t.y.). Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sokullu-mehmed-pasa-kulliyesi--luleburgaz> adresinden erişildi.
- Narin, R. (2011). Osmanlı Devleti Zamanında Kocaeli Ormanları . *Bellekten* , 75 (274) , 769-782 . DOI: 10.37879/bellekten.2011.769
- New Advent. (t.y.). *Suidas*. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.newadvent.org/cathen/14328a.htm> adresinden erişildi.
- Ocak, A. Y. (1998). Hidrellez. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17. Cilt, s. 313-315. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hidrellez> adresinden erişildi.
- Oğuz, M. Ö. (2020, Mayıs 10). *Karakoncolos*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.yozgatgazetesi.com/prof-dr-m-ocal-oguz/karakoncolos-136155.html> adresinden erişildi.

- Online Etymology Dictionary. (t.y.). 27 Kasım 2021 tarihinde <https://www.etymonline.com/word/travelogue> adresinden erişildi.
- Özcan, A. (2015). Tarih Metni (Eseri) Eleştirisi. *Tarih İçin Metodoloji*. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi.
- Özcan, A. (t.y.) Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kopruluzade-fazil-ahmed-pasa> adresinden erişildi.
- Pazarbaşı, E. (t.y.) Mehmed Efendi, Vanî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18 Nisan 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-efendi-vani> adresinden erişildi.
- Peile, J. (Dü.). (1910). *Biographical Register of Christ's College 1505-1905* (Cilt 1). Cambridge: Cambridge University Press.
- Peyre, H. M. (2016, August 8). nonfictional prose. *Encyclopedia Britannica*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.britannica.com/topic/nonfictional-prose> adresinden erişildi.
- Pınar, İ. (2002). Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir. *Uluslararası Sempozyum 21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir* (s. 114-120). İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı.
- Pococke, R. (1745). *A Description Of The East And Some other Countries*: Vol. II. Part II. London: Author.
- Réalités Byzantines, (t.y.) *Orient Méditerranée*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.orient-mediterranee.com/spip.php?rubrique503&lang=fr> adresinden erişildi.
- Roberts, J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*. çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Royal County of Berkshire History. (t.y.). *Dr. Peter Heylyn (1600-1662)*. Nash Ford Publishing. 15 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.berkshirehistory.com/bios/pheylyn.html> adresinden erişildi.
- Sağlam, S. (2016). Türkiye Seyahatnamelerine Dair. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy. Ankara: Türkyurdu Yayınları.

- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250. <http://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Science Photo Library. (t.y.). *Tailor's photo*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.sciencephoto.com/media/727031/view/17th-century-taylor-illustration> adresinden erişildi.
- Silivriliz.com - Silivri'nin Haber Sitesi. (2018, Temmuz 23). *Silivri Selimpaşa tarihi evler*. 06 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.silivriliz.com/silivri-tarihi-yerler-tarihi-mekanlar-gezilecek/silivri-selimpasa-tarihi-evler-h16217.html> adresinden erişildi.
- Smith, T. (t.y.) An Account of the City of Prousa in Bithynia. *Philosophical Transactions* 14 (1684): 431–3.
- Staunton, A. (2022, January 14). Peter Heylin Cosmography: First mention of California and Australia in print. *MU Library Treasures*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://mulibrarytreasures.wordpress.com/tag/peter-heylin/> adresinden erişildi.
- Strabon. (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, 4. b., İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 21 Nisan 2022 tarihinde https://kupdf.net/download/strabon-antik-anadolu-corafyas-geographika-xii-xiii-xiv_59b78de108bbc50859ffdee1_pdf#modals adresinden erişildi.
- Şaşmaz, E. (t.y.). *Agios Ioannis Teologos Kilisesi – İkiçeşmelik - Konak Merkez İlçe*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.erolsasmaz.com/?oku=1506> adresinden erişildi.
- Şigan E., Baktır, H. (2019). Osmanlı-İngiliz İlişkileri: İlk Teşebbüsler 1555-1603. *Prof. Dr. Ali Aktan Armağanı*. Ed. Özen Tok, Muhittin Kapanşahin. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Şimşek, Ş. Ş. (2021, Kasım 16). *Noel'in Haylazları: Karakoncolos/Kalikancaroslar*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://sanatkritik.com/yazilar/rumi/noelin-haylazlari-karakoncolos-kalikancaroslar/> adresinden erişildi.
- Şirin, İ. (2012 Yaz). Seyahatnâmelerin Sosyo-E- konomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 14, s. 101-113.

- Şirin, İ. (2015). Seyahatname, Hatırat ve Mektup. *Tarih İçin Metodoloji*. ed. Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi.
- Şirin, İ. (2016). Seyahatname Metolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy. Ankara: Türkyurdu Yayınları.
- T.D.K. (2011). *Türkçe Sözlük* (11 b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekinalp. (2010). M. Remodelling the Monastery of Hagios Ioannes Prodromos in Prusa ad Olypnum (Modern Bursa, Turkey). *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries* (St Petersburg) 164–79.
- The National Archives. (t.y.). *Currency converter: 1270–2017*. 24 Ocak 2022 tarihinde <https://www.nationalarchives.gov.uk/currency-converter/#currency-result> adresinden erişildi.
- The Orthodox Church in America. (t.y.). *Lives of all saints commemorated on January 24: Venerable Xenia of Rome, and her two female servants*. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.oca.org/saints/all-lives/2021/01/24> adresinden erişildi.
- The Royal Collection Trust. (t.y.). *The last horse race run before Charles the Second [...]* 1687. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/charles-ii-art-power/the-queens-gallery-buckingham-palace/the-last-horse-race-run-before-charles-the-second-of-blessed-memory-by-dorsett-ferry-near-windsor> adresinden erişildi.
- The Royal Society. (t.y.). *History of the Royal Society*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://royalsociety.org/about-us/history/> adresinden erişildi.
- Thévenot, J. (Ekim 2014). *Thévenot Seyahatnamesi* (2. b.). (S. Yerasimos, Dü., & A. Berktaş, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Thibodeau, T. M. (1996). The Doctrine Of Transubstantiation In Durand's Rationale. *Traditio*, 51, s. 308–317. 11 Nisan 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/27831940> adresinden erişildi.

- Trakyanet. (2012, Ekim 23). *Karacaköy mahallesi*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.trakyanet.com/trakya/istanbul/catalca/536-mahalleleri.html?start=7> adresinden erişildi.
- Trakyanet. (2015, Mart 29). *İlçenin tarihi*. 13 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.trakyanet.com/trakya/edirne/havsa/308-ilcenin-tarihi.html> adresinden erişildi.
- Turanakinci.net. (t.y.) *Galata St. George Katolik Kilisesi*. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.turanakinci.com/portfolio-view/galata-st-georg-katolik-kilisesi/> adresinden erişildi.
- Tüm Cebeci, D. (2022). Hayat Ağacı Motifinin Türk Dokumacılık Sanatına Yansımaları. *Kesit Akademi Dergisi*, 8 (30), 262-286.
- Türkiye Kültür Portalı. (t.y.). *Eskihisar kalesi – Kocaeli*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kocaeli/gezilecekyer/eskihisar-kalesi--gebze> adresinden erişildi.
- Türkiye Kültür Portalı. (t.y.). *IV. Mehmet av köşkü – Edirne*. 11 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/edirne/gezilecekyer/iv-mehmet-av-kosku> adresinden erişildi.
- Türkiye Kültür Portalı. (t.y.). *İzmit surları – Bursa*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/izmit-surlari> adresinden erişildi.
- Uludağ, S. (1998). Hızır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17. Cilt, s. 409-411. 22 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hizir#2-tasavvuf-ve-halk-inanci> adresinden erişildi.
- University of Cambridge. (2004, November 05). *News: Lady Margaret's 500 year legacy*. 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.cam.ac.uk/news/lady-margarets-500-year-legacy> adresinden erişildi.
- Üçel-Aybet, G. (2018). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699) (5. b.)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Vingopoulou, İ. (t.y.). Spon, Jacob. *Travelogues*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <http://tr.travelogues.gr/travelogue.php?view=292&creator=957537&tag=9717> adresinden erişildi.
- Virgil. *The Aeneid*, trans. John Dryden, ed. Rhonda L. Kelley. 11 Nisan 2022 tarihinde <http://faculty.sgc.edu/rkelley/The%20Aeneid.pdf> adresinden erişildi.
- Walker, M. (2013). Francis Vernon, the Early Royal Society and the First English Encounter with Ancient Greek Architecture. *Architectural History*, 56, 29–61. 26 Mayıs 2022 tarihinde <http://www.jstor.org/stable/43489730> adresinden erişildi.
- Wood, A. C. (1964). *A History of the Levant Company*. London: Frank Cass & Co Ltd.
- Woodman, Dr F. Lady Margaret Beaufort. *Christ's College University of Cambridge*, 11 Nisan 2022 tarihinde <https://www.christs.cam.ac.uk/lady-margaret-beaufort#:~:text=Margaret%20was%20the%20principal%20patron,%2Din%2Dla w%20Henry%20VI> adresinden erişildi.
- WordSense Dictionary. (t.y.). *shagreen*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.wordsense.eu/shagreen/> adresinden erişildi.
- Yağcı, Z. G. (2011). İstanbul gümrük defterine göre Karadeniz köle ticareti (1606-1607). *History Studies*. 3 (2), 371-384.
- Yavaş, D. (1997). Hafsa Sultan Külliyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15. Cilt, s. 123-4. 04 Haziran 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafsa-sultan-kulliyesi> adresinden erişildi.
- Yavaş, D. (2007). Osman Gazi Türbesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33. Cilt. s. 467-468. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman-gazi-turbesi> adresinden erişildi.
- Yavaş, D. (t.y.). Pirinç Hanı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/pirinc-hani> adresinden erişildi.
- Yavuz, H., Pehlivanoglu, B. (2008). *Batı Uygarlığı Tarihine Teorik Bir Giriş*. Ankara: Turmaks Yayıncılık Ltd. Şti.
- Yazıcı, H. (2009). Seyahatnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, s. 9-11). 14 Kasım 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyahatname#1> adresinden erişildi.

Yılmaz, Ö. (2016). Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar. *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. ed. Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy. Ankara: Türkyurdu Yayınları.

Your Dictionary. (t.y.). *Shagreen*. 26 Mayıs 2022 tarihinde <https://www.yourdictionary.com/shagreen> adresinden erişildi.

Zee, H. A. van der. (1975). *William and Mary*. London: Pan Books, 12 Nisan 2022 tarihinde <https://archive.org/details/williammary0000zeeh/page/206/mode/2up?q=Covell> adresinden erişildi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Nurcan DOĞAN

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ege Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı

Yüksek Lisans Öğrenimi : Ankara Üniversitesi, Karşılaştırmalı Avrupa ve Türk Siyasal Çalışmaları (Tezsiz)

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce (C2), Almanca (B1), Yunanca (A2)

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 21.06.2022

EK 1. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 21/07/2022</p> <p>Tez Başlığı: Dr. John Covell'in Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Toplumunu</p> <p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza</p> <p>Adı Soyadı: Nurcan Doğan</p> <p>Öğrenci No: N18136944</p> <p>Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları</p> <p>Programı: Türkiyat Araştırmaları - Tezli Yüksek Lisans</p> <p>Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.</p>
<p><u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p>_____</p> <p>(Unvan, Ad Soyad, İmza)</p> <p>Telefon: 0-312-2976771 Faks: 0-3122977171 E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr</p>

EK 2. ORJİNALLİK RAPORU

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 21/07/2022	
Tez Başlığı: Dr. John Covell'in Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Toplumunu	
<p>Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 140 sayfalık kısmına ilişkin, 20/07/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 4 'tür.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Tarih ve İmza	
Adı Soyadı: Nurcan Doğan	_____
Öğrenci No: N18136944	_____
Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları	_____
Programı: Türkiyat Araştırmaları - Tezli Yüksek Lisans	_____
Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	_____
<u>DANIŞMAN ONAYI</u>	
UYGUNDUR	

(Unvan, Ad Soyad, İmza)	

EK 3. TURNİTİN BENZERLİK İNDEKSİ

DR. JOHN COVEL'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE 17. YÜZYIL SONLARINDA OSMANLI TOPLUMU

ORJİNALLİK RAPORU

% 4	% 4	% 1	% 2
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	tr.wikipedia.org İnternet Kaynağı	<% 1
2	islamansiklopedisi.org.tr İnternet Kaynağı	<% 1
3	journals.openedition.org İnternet Kaynağı	<% 1
4	archive.org İnternet Kaynağı	<% 1
5	belleten.gov.tr İnternet Kaynağı	<% 1
6	acikbilim.yok.gov.tr İnternet Kaynağı	<% 1
7	tr.unionpedia.org İnternet Kaynağı	<% 1
8	www.derscafe.net İnternet Kaynağı	<% 1
9	islamansiklopedisi.Org.Tr İnternet Kaynağı	<% 1